

Вера Милосављевић

САВА ТЕКЕЛИЈА И СРПСКА МИСАО

ДРУГИ ДЕО

Београд 1998.

СТРАТЕГИЈА ОСЛОБОЂЕЊА

(Мапа српских земаља и Римљани у Шпанији)

Напуштањем службе у Угарској дворској канцеларији Сава Текелија је једном за свагда окренуо леђа политичким амбицијама у овој према Србима непријатељски настројеној држави и своје погледе управио је ка Србији. Збивања у Београдском пашалуку наговештавала су скори устанак. Свој заокрет Текелија је овако описао у Аутобиографији:

„Цар се скоро забездекнуо да сам ја резигнирао и ништа ми не рече него се окрену и ја изађо' от њега. По овој резигнацији мени је свагда пут отворен био искати наново службу, но видевши како сам био тамо прошао нисам више хтео о служби ни мислити; но утешен сам собом, и тако 1798. дођем дома на утеху мајке своје.

Но мене је то јако огорчавало тако да сам ја био наумио оставити царство и ићи у Србију и тамо што радити. Понеже после турске војске која се 1790. године свршила, Србљи нису мировали, а особливо који су били у кору Михајловича; зато сам учио от Теодосија Обрадовича грчки и от другога шпрахмајстера турски. И тако се договорим с Обрадовичем да он иде у Србију и тамо да гледа шта се може с отима људма учинити.

Ту дакле зиму и лето 1798. проведем у Бечу и октомврија месеца резигнирам. И тако кад ја отидем из Беча то и Обрадович отиде у Трст и отуда преко Далмације у Србију после две године” (1966: 165).

У овом кратком опису догађаја осим погрешног навођења Доситејевог имена као Теодосија нема ни прецизних података о његовом одласку у Трст, па се може стећи утисак, да се тај одлазак поклопио са временом када је Текелија напустио службу (резигнирао). Доситеј Обрадовић боравио је у Бечу од 1785. до 1787. године када је отишао у Русију, у Шклов код генерала Симеона Зорића. Одатле је кренуо кроз прибалтичке земље ка немачким градовима да би се у Бечу појавио поново 1789. и остао тамо до 1802. године када се преселио у Трст. До Србије Доситеј је стигао (преко Љубљане и Савом до Земуна) тек 1806. године да би тек следеће године заувек прешао у Београд. Много пре тога већ се збио сусрет проте Матије Ненадовића и Саве Текелије у његовој

кући у Араду 1804. године приликом протиног повратка из Русије. Ненадовић је, како сведочи Текелија, ову посету учинио по препоруци Петра Новаковића Чардаклије, једнога од оне двојице Срба којима је он у Будиму 1802. саопштио намеру да пређе у Србију. Други је био Теодор Филиповић или Божидар Грујовић, како се у Србији прозвао, секретар Совјета који је умро већ на почетку устанка. Чардаклија је био масон, родбински везан са људима на руском двору, припадао је кругу људи који су контактирали са митрополитом Стефаном Стратимировићем. Убрзо по Доситејевом преласку у Београд и он је умро. Како је Чардаклија препоручио Текелију Србији, не зна се. Међутим, прота Текелију у Србију није звао.

Иако се Текелија са Доситејем договарао раније, а са Чардаклијом касније, овај други пре је био у прилици да пренесе поруку и глас о њему у Србију. Када је Доситеј тамо стигао, предлагао је Совјету да се за уређење судова и администрације доведе што више школованих Срба из Угарске. Али Доситеј је мислио пре свега на младе људе које би један поуздан човек одабрао на универзитетима у Бечу и Пешти и у другим местима где има виших школа и Срба у њима. Да ли је и коме препоручивао и Текелију, не зна се, али биће да је за препоруку какву је Текелија очекивао већ било касно.

Текелија је, наиме, записао да је Доситеј „све Србљем говорио да они за началника бољег од мене имати не могу” (1966: 170). Могуће да је Доситеј то говорио док је био у Бечу, па Текелија отуда за то и зна. Доситеј је имао високо мишљење о Текелијиним управљачким способностима и просветитељском заносу. То се види по топлим речима које је о њему написао у *Предисловију* своје *Еџике* (1803). Он је ценио Текелијине подухвате на пољу просвештенија и препоручивао је његова „установљенија и уредбе” за пример „свој Србији и Босни и Херцеговини”.¹ О томе да се неко успротивио Текелијином науму „ићи у Србију и тамо што радити” засад су могуће само претпоставке. У сваком случају то је била тешко изводива намера. Ако је после Доситејевог преласка у Србију петроварадински генерал Симбшен јула 1808. издао наредбу пограничним властима да слободно могу убити овога старог књижевника ако га ухвате, шта би тек они чинили Текелији. Он је могао преко само као аустријски човек, а он то, међутим, није био као што није био ни масон. Аустрија је будно стражарила над тим да не дође до већег зближења и уједињења у политичким и ослободилачким акцијама Срба из две царевине, Аустријске и Турске. Било је тако и после стварања Кнежевине Србије.

На питање зашто није отишао у Србију Текелија је једноставно одговорио да га отуда нису звали. Да неће бити позван да пређе преко, он

1 *Дела Доситеја Обрадовића*, Београд 1911, 372.

је то схватио приликом посете коју му је учинио прота Матија Ненадовић. (1966:169)

Али, ако није отишао у Србију, Текелија је у мислима био са устаницима, а предузимао је и неке радње како би им био на помоћи. Он је начинио и штампао географску карту српских земаља исписану ћирилским словима. Превео је на српски језик и са својим предговором и коментарима објавио је књигу *Римљани у Шћанији* (1805). Те публикациије он је наменио и послао устаницима. Самоиницијативно је предузео и неке тајне дипломатске кораке: послао је своја писма Наполеону (1804) и аустријском цару Францу I (1805) у којима им је препоручивао да помогну ослободилачку борбу Срба против Отоманске царевине.

О овој страни Текелијине јавне делатности и о његовим списима инспирисаним борбом Срба за ослобођење од Турака, о његовом односу према Првом српском устанку, писали су између два светска рата Душан Ј. Поповић, Андра Гавриловић, Никола Радојчић и Милутин Јакшић.² Душан Ј. Поповић о истој теми под истим насловом писао је још једном, три деценије касније.³ Све што је у овим радовима речено о Текелијиним списима углавном се тиче њихове сврхе или намене (помоћ устаницима) и питања ауторства и оригиналности. Постоји, међутим, један дубљи смисао у Текелијиним списима посвећеним Устанку. У њима су изложени Текелијини погледи на питање ослобођења од Турака и обнову српске државе. По тој политичкој димензији ови списи су значајан допринос српској националноослободилачкој мисли.

Србија, српске земље и српска држава

Аутори, који су писали о Текелијиној Мапи српских земаља, истичали су да она није могла бити од користи неписменим Карађорђевићим ратницима. (Као да се карте праве за неписмене војнике!) Они нису тражили дубљи смисао ни основну поруку ове мапе.

Текелијина географска карта, уз све нетачности и празнине које садржи, значајна је по својој идејној димензији и поруци. Она је носила поруку српским устаницима да Београдски пашалук није једина српска земља коју треба ослободити и да на ослобођење чекају и друге такве

2 Душан Ј. Поповић, *Сава Текелија према првом српском устанку. Проблеми Војводине*, Нови Сад 1925, 85-105.

Андра Гавриловић, *Несуђени кнез Србије*, Полиција (стручно политички лист) бр. 15-16, август 1926, 759-763.

Никола Радојчић, *Географска знања о Србији почетком XIX века*, Београд 1927, 32.

Милутин Јакшић, *Др. Д. Ј. Поповић: Проблеми Војводине* (приказ) Гласник Историског друштва, Нови Сад 1929, књига II, свеска I, стр. 116-120.

3 Душан Ј. Поповић, *Сава Текелија према првом српском устанку*, Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад 1954, бр 7, 118-125.

земље како би целокупни српски народ једног дана био слободан. Та политичка идеја стоји у основи Текелијине концепције о обнови српске државе. У томе је постојала потпуна сагласност између његових и погледа војда Карађорђа. Текелијина карта била је зато више политички програм него војничка мапа. Приказивала је српске земље са њиховим српским именима исписаним ћирилицом, као да су оне све већ биле слободне. Рађена је с љубављу и зато је онако лепа, украшена српским хералдичким симболима у импресуму. Можда Душану Ј. Поповићу, коме је Мапа првом запела за око, тек коју годину после уједињења српских земаља у државу Југославију, овај Текелијин рад и није изгледао много необичан, а његов гест посебно храбар и визионарски. Ипак, он је то био.

Текелијина мапа приказује све српске земље. На њој су уписане покрајине на Балкану и у Панонији у којима су Срби живели и чинили знатан део становништва. Душан Ј. Поповић је ту мапу са разлогом назвао мапом српских земаља. Текелија није имао слободу да се тако изрази, али он је умео то да покаже и у томе је био прави смисао његовог посла. Он је карту назвао *Земљоображеније Србске, Босне, Далмације, Дубровне, Црнегоре и ођраничних Предјел...*, али су на њој уписана имена и других покрајина и посебних крајева српских од Баната до Херцеговине св. Саве, како је на карти означена, и од Славоније до Македоније. Текелија није путовао у јужне српске крајеве и он није могао имати личних искустава у погледу географије Балкана. Али, ако су његови контакти са Доситејом били испуњени разговорима о ослобођењу од Турака, онда је он свакако и од Доситеја могао доста сазнати и о српском народу у западним крајевима Балканског полуострва. Исто тако, треба имати у виду да су сталне сеобе и доласци Срба из јужних крајева обнављали знање и сећање сународника у царевини о старом крају и да је усмено предање много значило за све њих. Осим тога, Текелија је био талентован и образован човек који је имао богату библиотеку и он је на основу тога успешно урадио и овај као и сваки други посао којег се лаћао у животу.

Пропуштене су касније многе прилике да се нагласи значај Текелијине Мапе као историјског документа о стању националне свести у Срба. Када је 1990. године отворена стална изложбена поставка Војвођанског музеја у Новом Саду, на њој је Сава Текелија био представљен својим портретом и породичним племићким грбом израђеним на дрвету Савином руком. Он је приказан више као представник угарског племства него као српски родољуб. Његов портрет се није нашао у скупини портрета којом су обележене везе Срба у Угарској са Првим српским устанком и на којима су представљени Достеј Обрадовић, митрополит Стратимировић, Вук Караџић и владика Јован Јовановић. Не само што је Текелији било место међу овим личностима него је и његова Мапа српских земаља требало да се нађе међу експонатима. Текелијина Мапа показана је на изложби у Галерији Матице српске у јесен 1992. године приликом обеле-

жавања стопедесетогодишњице Текелијине смрти, а нашла се и на новој поставци сталне изложбе Војвођанског музеја отвореној 1997. године.

Ослобођење сопственим снагама

Као и географска карта и књига *Римљани у Шпанији* носила је поверљиву поруку Карађорђевим устаницима. Она је значајна више по тој поруци него по практичним саветима о вештини ратовања на које је досад указивано као на њено основно значење. Та порука, у најкраћем, гласи: чувајте се великих сила које би дошле као ослободиоци, а постале би освајачи.

Док је у случају Мапе Текелија могао и морао да остане на српском географском терену, у случају ове књиге са оваквом основном поруком он није могао остати на српском историјском терену. Он није смео отворено да пише о политичким приликама и условима у којима се одвијао устанак нити о обнављању српске државе. Такву књигу он не би могао ни штампати ни послати устаницима. Зато је потражио историјску причу невезану за Србе да би кроз њу саопштио своје ставове о политичким и војним питањима ослободилачке борбе која се тек била разгорела у Србији. Изабрао је историјску причу о рату између Римљана и Картагињана на тлу Шпаније и о римском освајању ове земље. Основна порука те приче гласи: Римљани су победили Картагињане на тлу Шпаније, али Шпанију нису тиме ослободили него су је себи потчинили и направили су од ње саставни део римске империје. Из овога је требало извући поруку: пазите да се и вама не деси оно што се десило Шпанцима да једног окупатора истера други окупатор и да земља опет буде неслободна.

Да ли је Текелија ову историјску причу превео са енглеског језика или ју је сам написао на основу историјске литературе коју је имао у својој библиотеци, готово да је свеједно. Прича је испричана тако да је њоме саопштена порука: ослобођење Срба од Турака не би смело довести овај народ под власт неке друге велике силе и у неко ново ропство. Као поданик Аустријског царства Текелија није могао отворено говорити о удесу Срба у томе царству, као што је чинио у своме Дневнику. Али, разочаран у погледу њиховог положаја у тој држави, Текелија је морао поручити да се не сме догодити да Србија потпадне под Аустрију или да уместо Турске на Балкану и у српским земљама успостави власт нека друга велика сила. Његове речи из Темишварске беседе или из Расправе о Србима у Угарској о томе да би он и Србију припојио царству, иако и тада пригодног карактера, сада су овом књигом потпуно демантоване.

Досадашњи коментатори скретали су пажњу на значај примечанија (примедби или напомена) датих у виду фуснота уз основни текст књиге

Римљани у Шпанији. Сматрало се, наиме, да је једино то оригиналан Текелијин текст. Душан Ј. Поповић је записао о томе:

„Примедбе Текелијине су више 'совети здравог разума' него мисли неког стручњака које би неписменим устаницима могле користити. Његове врло опште примедбе односе се на значај дисциплине и будности у војсци. Он нарочито истиче значај герилског начина борбе и диверзанстких акција. Даје савете заповедницима како се имају понашати према подређенима, како према непријатељима. Он се боји неслоге и издаје, која нам је већ једном, као на Косову, донела пропаст...” (1954:124)

Текелијин текст садржи све ово што је Поповић навео, али то нису најважније његове поруке. Те поруке су пре свега политичке и садрже елементе плана како да Срби дођу до своје државе. Текелијина интелектуална подршка Првом српском устанку у књизи *Римљани у Шпанији* може се приказати на следећи начин.

1. О п р е з п р е м а в е л и к и м с и л а м а које би од помагача и савезника могле постати освајачи, главна је поука коју он извлачи из историјске приче. Кад су Римљани, бојећи се Ханибала, послали војску у Шпанију „да га састраг забуне”, они онда још нису мислили да освајају Шпанију. Али: „временом друге мисли се развијају; много пути једно се почне, а друго се излеже”, каже Текелија већ у првој примедби-фусноти. У другој он наставља исту тему па каже како шпански кнезови нису предвидели да ће Римљани, избавивши их од картагенског јарма, свој им наметнути. Његова принципијелна примедба на ово гласи: „Зато се видити може колико је опасно снажнога помагача у земљу пустити. Тако су Србљи пропали, Турке против Грка и Бугара у земљу пуштајући; тако су Мађари били скоро сву државу изгубили, Турке противо Немаца на помоћ позивајући; тако Французи Египат хотели узети. Тако се јоште сада могу развити разни помошници који ће оне којима су помагали себи подложити”.⁴ Иако Текелија бира историјске примере који неће бити директна алузија на помоћ Аустрије у ослобођењу Срба, последњом реченицом у овом цитату он потврђује да мисли на актуелне догађаје. У више аустријско-турских ратова Срби су извукли дебљи крај. У рату 1683-1699. изгубили су шансу да стекну политички субјективитет на своме етничком простору који је запосела Аустрија, а у ратовима у периоду 1718-1739. доживели су праву аустријску окупацију земаља јужно од Саве и Дунава. Али и без навођења тих примера његова порука била је јасна.

У даљим коментарима он прича шта је било када су Шпанци увидели „да Римљани нису њима дошли на помоћ као што су говорили, него су дошли да Шпанску себи задрже”. За отпор је било касно, јер су „Римљани

4 Сви наводи су из текста *Мисли уз књижу Римљани у Шпанији* дати су према књизи: Сава текелија, *Описаније животоа*, Београд 1966, 301-331, а они који су преузети из првог издања књиге *Римљани у Шпанији* означени су годином (1805: и број стране)

крепка места освојили, знали Шпанце разним обрицањем и поклини' разделити, согласје покварити, тако да јединодушно јоште Шпанци нису се сложили ни војевали". Његов коментар на то гласи: „Али слога! Слога! и у своје време, после ако и буде, доцне је!" Намере великих сила да разделе народ и покваре његову слогу траже највећи опрез, поручује Текелија.

2. О с л о н а ц на сопствене снаге је, по Текелијином мишљењу, најсигурнија одбрана. Њега је посебно дирнула судбина шпанског града Нуманција који је био изложен римској опсади, али храбри браниоци града, њих четири хиљаде према шездесет хиљада Римљана, нису хтели предати града без борбе. Он примећује да застрашени Нумантини нису схватили да ће Римљани бити мирни „докле им је нужда" па нису на време извршили пробој. Они нису били научили да освајачима не ваља веровати. На овом месту он прави директну алузију на српско-аустријске односе, иако ову другу страну не помиње. Он каже: „Тако и Србљи толико пута преварени от разни' народа, који су на њи' нападали, нису се могли научити да им не верују и да се на никога не могу тако верно ослонити као на своја леђа. Али проклета особлива полза кад началници само за своју ползу се старају, а не за обшту, а с обштином и они после ваља да пропадну".

Текелија овде није дао ни да се наслути на које началнике је мислио, односно који предводници Срба су допустили да им леђа чувају други, па су због тога лоше прошли. Али, он је јасно одредио узрок њиховог понашања: то је лична корист коју су они претпостављали општедруштвеној и водили су народ у погибел не видећи да ће са пропашћу друштва и они пропасти.

3. О д н о с ј а к и х и с л а б и х у сукобу нужно је неравноправан и зато слабији мора знати „како силни немоћному реч држи", односно не сме му веровати. По обичном људском резону, каже Текелија, то је некако и разумљиво. Јер, „силному се чини срамота да он такога проћу себе прва не може потрти. Друго, колико се више слаби брани, толико више силни то за пркос почитује; треће тешко се чини силному таку малу ваш наред главе трпити. Зато воли ју искоренити, него да му смета. Хотја ово су све неправедне мисли, али оне су тако обичне да их сваки та државник, та особливи човек тако пристрашћава."

Текелија закључује како слаби може ојачати ако нађе савезника у којем би себе могао тако „снажна показати као његов непријатељ што је" јер ће се онда непријатељ устручавати да на њега удари: „иначе ако без стра' устане, нека без стра' не леже, ако хоће слободу задржати". Јачи са слабир закључени мир донде одржава док му је користан, каже писац, а чим се нада добити, он га крши. Зато се слабији не сме заборавити, него нека своју снагу у миру умножи и са другима се удружи „али не весма јаким" да не би после њима постао подложен.

Текелија је размишљао о потреби савезништва међу деловима српског народа, а нарочито између Србије и Црне Горе. Ако се мали и слаби ослањају само на сопствену снагу, а немају никаквог савезништва, тешко ће се одржати. Текелија вели: „...ту ваља употребити политику, што зову, да се мали обдржати може, то јест помешати и друге у дружество. Стрепим за јунаке Црногорце и за бојне Србље да их чрез неискуство та несрећа кадгод не трефи, особливо ако сами по себи остану и један другоме не узхоће помагати.”

4. О б р а т с к о ј п о м о ћ и и с л о з и он је размишљао поводом трагичне судбине града Нуманџија који, док је био у Римљанској опсади, није имао споља помоћ других Шпанаца. Зато су сви у ропство допали. Тим поводом Текелија истиче супротан пример мађарског војничког народа који је имао закон да кад телал на војску позива, сви дођу. Оне који не дођу бацали су у сужањство или би им „трбу просекли”. Текелија закључује овако: „И праведно, зато ко се лењи брата свога испоручити и отечеству на помоћ ићи, онај није вредан с поштеним братом у отечеству да живи”.

Још на једном месту у примечанијама говори се о сарадњи Карађорђевих устаника са својом браћом из других српских крајева, али у сасвим друкчијем контексту. Реч је о Бошњацима муслиманима и другима који су прешли Дрину да се боре на страни устаника, а против необузданих дахија. Текелија каже: „Таке људе примати ваља, али свагда их на оку држати. Зато и Георгије Петровић (иначе Црни) веома умно учинио је кад је Бошњаке који су му код Шапца на помоћ дошли, разделио човека по човека међу својом војском, зашто кад би заједно били, лако би могли што противно предузети”. Овај опрез заснован је на ставу: „Ко је једанпут изневерио, оному никад веровати не ваља”.

5. С н а г а о р у ж њ а, р е д и р а з у м, ч о в е ш т в о и н е ч о в е ш т в о у р а т у теме су о којима писац размишља врло јасно. Текелија поручује да разоружан народ не може обдржати слободу. Ево како он то види:

„Како је опасно оружје из руке дати, многи случаји су показали, али народ принужден покорити се донде се може надати да неће гњављен бити докле оружје у руци има; како то из руке да, то сигуран није ни за свој живот, ни именије. Док Србљи нису примили оружје, донде Турци како су хотели тако су их гулили, или под ханџар мећали. Докле у оружју стоју, донде ће се и Турци обзирати и ненаказани неће зла чинити.”

Текелија поручује да полагање оружја носи смртну опасност, јер ће непријатељ то искористити. „Зато нигда очајати не ваља, него докле се дише, донде непријатељу слободе ваља се противити”, каже он. О смислу жртве за слободу и отаџбину он размишља рационалистички. Жртвовање треба да буде са циљем и да донесе резултат. Он каже: „Тек умрети за отечество без далшега размишљења толико је, колико мање једног на свету, али кад смерћом једнога десет се избаву, то је права добродетел

која нигда не умире; јербо и после смрти спомен остаје и више се такИ спомиња мртав, нежели жив”.

Али, сва снага није у оружју. Некада је ч о в е к о љ у б љ е силније од оружја. То је закључак приче о томе како је заповедник римске војске дигао опсаду над градом када је био принуђен да убије жену и децу племића који се био предао Римљанима. Његово дело се рашчуло по целој земљи и градови су се отимали који ће му се пре предати, јер су се надали милости његовој (1805:23). У коментару ове приче Текелија каже: „Тако човекољубије у своје време учињено већу силу имаде него снажно оружје.” Борбу треба водити без суровости зато што ће се и непријатељска страна тада надати човекољубљу ако борбу изгуби и мање жестоко ће се тући. „Више бо и лакше је сто заробити, него десет побити”. О човечном односу према заробљеном непријатељу говори се и на другим местима у основном тексту књиге и у коментарима при чему се увек истиче да човекољубље, а не суровост, слаби снагу непријатеља. Војсковођа се мора старати да се немоћни и њихова имања поштеде. На другом месту он каже: „...ако војска само харати гледа, то ће изгубити што је похарала с главом заједно”.

Човечност у ратним условима постиже се, сматра Текелија, и вештином вођења борбе без великих губитака. Он има израз војенопревара или само превара који подразумева способност да се непријатељ предупреди и да се избегну веће жртве. Он каже: „Једна така превара заштеди много људи, а надбити или отгнати непријатеља с малом штетом више чини, него добити сраженије и полак потући непријатеља, али и своји' толико изгубити.” Зато је главни задатак полководца (војсковође) да предупреди непријатеља и да „добар ред” у својој војсци заведе „с којим се после непријатељ туче. Јербо не снага, но разум и ред добар непријатеља побеждава, а како тога нема, то све змајеве да имаш, муве ће их надвладати”.

Оружје у служби не ч о в е ш т в а такође је приказано на примеру. Конзул Дедиус решио је да пресели једно шпанско насеље и удаљи његове становнике од римског града Коленда да га не би узнемиравали. Несретни Шпанци ослонивши се на реч Римљана дођоше у њихов логор, бише у шанчеве пуштени и раздељени у три групе: мушкарци, жене и деца. И сви без разлике били су посечени. Писац даље прича: „Ова варварска свирепост толико је огорчила Целтибре да су они наново примили оружје и на Конзула с тако жестоким огорчењем напали, да до ноћи одступили нису, докле ноћ обадве војске није натраг повукла. Дедиус измислио војенопревару, заповедио ноћом велико число Римљанов погрепсти. Кад су Целтибри дошли своје мртве саранити, тако су се уплашили видевши тако мало число падиши Римљанов, да су се Дедиусу на његововољниј начин предали” (1805:50-51).

Поводом овог масакра Текелија каже да „Безчеловечество више огорчи људе нежели највећи бој или сраженије, зашто кад се

противљајући погубе, чини се да је то непремено последице битке, но кад жена мирна или невинно се дете смрти предаде, на то се мора возбудити човеческа утроба и зато свагда сродници отмстити неће пропустити, ако је теке могуће". На овом месту Текелија помиње сечу кнезова изведену преваром. Она је пробудила и подигла Србе. Тим поводом још се каже: „...старому непријатељу као старому ђсу не ваља веровати; тко ти је једанпут о глави радио, нигда га нећеш моћи пријатеља учинити, јербо ти му можеш опростити, али совјест га укорава и не опрашта му стра' из срдца”.

6. Пријатељство и поштење најбоља су подршка човеку у ратним невољама као и у болести. Став о искреном пријатељству гласи: „Искренога пријатеља који није показао никакovo неверство, до капље крви ваља отбранивати. Јер је искрени пријатељ тако ретка ствар, као рајска птица на земљи.” Као пријатељство ретко је и поштење: „Поштен све се нада да ће и други поштено једанпут почети мислити, али то теке у особливи личности може се случити, а нигда у мноштву”.

7. Предност политичких решења над војним сукобом а Текелија такође сагледава из историјске перспективе. Последње странице књиге *Римљани у Шпанији* говоре о пореклу, војничком карактеру, храбрости и слободољубљу шпанског народа и савим откривају намеру писца да их упореди са Србима. Он и каже у примечанијама да су Срби такође славни, „страшни и војени народ били” који су слободу изгубили више „чрез превару” него „чрез силу”. Другим речима, политички разлози пропасти српске државе били су пресуднији од војничких. Ако се, међутим, има у виду његов став да је „превара” легално средство борбе која је ефикаснија од војне силе, онда се открива да је Текелија тежиште преместио са терена рата на терен политике. Зато његове савете устаницима не треба узимати као војни приручник, него као књигу о политичким аспектима борбе српског народа за ослобођење. Свој став да „Лазар Гребеланович није погинуо чрез силу, колико чрез превару с којом се Вук Бранкович залудио” пропраћен је коментаром о потреби српског јединства којем стоје на путу подмитљивост, властољубивост и лакомислена похлепа за положајима. Коришћењем ових склоности код Срба производи се неповерење међу њима, неслога и издаја. Коментар на то гласи: „И после су преваре биле, даје и до данашњег дна. Једном се обешта благо, другом достојинство, трећем власт: док неверство, док неслогу, док издавање устроју, а после све заједно у једну рупу бацају”. Одмах за овом реченицом следи питање које личи на вапај: „Хоће ли кадгод та свећа просветлити Србље да чуждему мање верују неголи своме, и да познаду шта је опште добро и да се ово чувати мора боље от очију у глави, јербо слепога народ рани, али слепог код очију сваки гђави.”

8. Мудар државник на челу народног покрета неопходан је услов за обнову државе. Текелија у својим примечанијама не прави

никакву директну алузију на сопствену личност, али основни текст књиге *Римљани у Шћанији*, представљен као превод, завршава се следећом реченицом: „Хотја Шпанска далеко је саде од своје светлости пала, али један мудрец на трону обширне ове области довео би ју опет за два десетка лета у њену прву силу и светлост „Ехогіаге aliquis” тек нек се роди који”. Осим тога што ова реченица изражава Текелијино рационалистичко схватање о просвећеној управи у држави, она говори и о његовом сопственом сну да се нађе на челу једне такве управе и државе. Данас се на то може само рећи: Пустите снови. Али и ово: Камо лепе среће!

9. Стварање државе по примеру Петра Великог, које је Текелија препоручивао Србима, значило је да и они треба своју државу да подижу и учвршћују уз помоћ не само домаћих, него и страних умних и способних људи. Код стварања нове државе најважније је имати људе који се разумеју у општедруштвене послове, јер „војена искуства и државна сасвим су друга”. Међу примерима из историје о државама које су се подизале уз помоћ странаца Текелија наводи како и „садашњи росијски император учене из разни’ земаља доводи, измежду којих и Србаља из Мађарске имаде”. У Русији су тих година радили Миријевски, Трлајић, Стојковић и други.

Да су сви учени Срби крајем 18. и почетком 19. века могли бити окупљени у српским политичким средиштима, у Карловцима или у Београду, или да су били на други начин ангажовани на остварењу српског националног програма, стање српског народа у то време и ток српске историје друкчије би изгледали. Али њих је тамо у то време било најмање. Ни заједничког програма на којем би се радило организовано није било. Постојале су само неутаживе жеље за слободом и више или мање срећно изведени подухвати појединаца који су посредовали код разних центара политичке моћи у свету или деловали на успостављању веза у разделеном и неслободном српском народу. Таква подршка више је помогла него да су војне колоне нагрнуле преко Саве и Дунава. Политички резултат устанка, који нису планирале велике силе, био је заматак српске државе на Балкану.

Судећи по садржају, по карактеристичном сажетом начину излагања, по најважнијим акцентима, биће да је основни текст књиге *Римљани у Шћанији* ипак саставио Сава Текелија на основу историјске литературе којом је располагао и о којој говори на последњим страницама књиге. Осим ако се не ради о преради или скраћеном преводу неког енглеског оригинала, што сада, на основу изнетих библиографских података и налаза анализе текста изгледа мање вероватно. Но без обзира на ту дилему, књигу *Римљани у Шћанији*, која се потпуно уклапа у идејни склоп осталих списа Саве Текелије, треба посматрати, због њене основне поруке, као интегрални део његовог списатељског опуса.

Карађорђе је веома држао до савета учених сународника, пре свега митрополита Стратимировића и Доситеја Обрадовића. Поуздано се зна

да је књига *Римљани у Шћанији* преко Вука Караџића стигла до устаничких вођа, али тек пред крај устанка. Могуће је, али није извесно, да је било примерака који су и раније пренесени у Србију. Није, међутим, највећа штета у томе ако ова корисна књига није била више читана одмах пошто је изашла. Штета је што она није читана после, јер је озбиљно мишљена, а њене поруке добро би дошле у многим каснијим приликама. Текелијин народ је, на жалост, често морао да се бори за ослобођење.

Више од Текелијиних мисли упућених устаницима пажњу је привлачило питање зашто је Текелија желео да пређе у Србију и зашто у томе није успео.

Текелијино српство на испиту

После Првог светског рата у новој југословенској држави стваран је и нови поредак вредности. Сви су тражили место за себе и истицали своје заслуге: у политици, у војевању, у науци и култури, свугде. Међу првима који су се сетили Саве Текелије (после чланка Милоша Црњанског објављеног у *Политици* 1924) био је историчар Душан Ј. Поповић који је 16. фебруара 1925. године у Друштву за српски језик и књижевност у Београду држао предавање о Сави Текелији. Он је већ самом формулацијом теме: Сава Текелија према Првом српском устанку – одредио патриотски курс и афирмативни приступ. Али, прва оцена коју је предавач изрекао била је бојажљива: „Сава Текелија није безначајна ни неинтересантна личност, штавише можда је једна од лепших фигура, која својим животом обухвата другу половину осамнаестог и прву половину деветнаестог века, једног од најинтересантнијих периода наше модерне историје”.⁵ Сам облик реченице који почиње негацијом негације и употребљавање израза *можда* одаје опрез. Аутору ће нешто касније бити приговорено да је ова оцена Текелијине личности прескромна, а биће доведени у питање и неки други ставови као што је овај: „На темишварском сабору показао се Текелија мање као Србин а више као одличан мађарски правник и племић”. Којим путем се дошло до оваквог гледишта да Текелија није био довољно Србин или довољно добар Србин, већ смо видели. Међутим, Поповић је ту оцену просто пренео, као неко опште место, не доказујући је посебно и није се на њој више задржавао. Основна порука Поповићевог чланка била је да је један Србин из некадашње Угарске, Сава Текелија, имао жељу да пређе у Србију, „да дигне устанак и постане вожд, началник или предводител српског народа (или можда Илирије)”, али да у тој намери није успео. Нема прецизнијег одговора на

5 Душан Ј. Поповић, *Проблеми Војводине*, Београд 1925, 85.

питање зашто Текелија није успео да пређе у Србију, осим што се за то окривљују тадашње прилике у Србији.

Следеће 1926. године јавио се нови аутор са сличном темом о Текелији. Андра Гавриловић објавио је у стручно популарном листу Полиција кратак чланак под насловом „Несуђени кнез Србије” који почиње речима „Човек који је задуго веровао да му је Провиђењем намењен престо Кнежевине Србије био је – Сава Текелија”.⁶ За овим иде следећа оцена: „Непрактичан, – као у већини својих послова – Текелија још 1802 почне неке, потпуно платонске, припреме за побуну Србије”. Аутор ту говори о везама са Доситејом и Чардаклијом не показујући по чему су оне платонске, а затим цитира Текелију који каже: „судба друго учини и ја у Србију не одо”. Из овог кратког цитата читаоцу је јасно оно што Гавриловић није запазио: Текелија каже да је судбина спречила његову намеру, а ни овде нити било где другде не тврди да су му судбина или Провиђење наменили српски престо. Зашто је Гавриловић Текелији приписао да је мислио нешто што овај није мислио? Овако интониран почетак текста звучи као оптужба. Текелија је прво крив што је имао претензија на српски престо а затим што није био довољно практичан да на њега седне. Али писац се овде није зауставио. Он је свог јунака „одбранио” ставом: „да Сава Текелија и поред све наивности не би на престо шумадијски сео празне главе”. А потом га је разрешио кривице због неуспелог преласка у Србију. Гавриловић је покушао да у другима пронађе кривце за Текелијин неуспели покушај да пређе у Србију. Он као да сумња да су Доситеј и Чардаклија уопште и агитовали за Текелију и овога приказује наивним што је у то искрено веровао. А прави разлог због којег Текелија није успео да пређе у Србију он налази у његовим нимало пријатељским односима са митрополитом Стратимировићем.

„Као што је познато, вели А. Гавриловић, тада је у Карловцима био енергични Митрополит Стефан Стратимировић, који је према устанку у Србији, још од првих дана његових, био више него пажљив. Његова је обавештеност била знатна, и утицај велики. 'За наше борбе с Турцима (од 1804-1813) сви главнији људи из Србије њему су се обраћали, и у њега находили савета, упута и потпоре. Он је на свима скелама у Србији имао своје људе који су га извештавали о свему што се догађа у Србији. Ти су извештаји драгоцен грађа за историју онога доба и сјајно сведочанство за Стратимировићево родољубље' (М. Ђ. Милићевић: *Поменик*)”.

Гавриловић сугерише став да Текелија није имао препоруку Стратимировића, а да се без те препоруке није могло преко.

6 Андра Гавриловић, *Несуђени кнез Србије*, Полиција, 15/16, свеска за август, Београд 1926, 759-763.

Поповић је свој рад објавио у књизи *Проблеми Војводине* која је имала актуелно политичко значење у томе што је доказивала значај ослобођења и уједињења за спас Срба у Војводини и обрнуто: допринос Војводине тој ствари. Објављујући свој чланак у часопису који није био ни књижевни ни историјски, Гавриловић је можда хтео да упозори на то ко'све утиче на систем вредности у култури и науци, а вероватно је имао разлога да читалачкој публици баш тога часописа понуди информације које је имао и сматрао битним за националну историју. Оба рада, Поповићев и Гавриловићев, требало је да Текелију препоруче новој држави и да му се обезбеди место у систему вредности новог троименог народа: Срба, Хрвата и Словенаца. Али, умешала се зла коб, рекао би Текелија. Он се нашао међу онима који, грешком, нису ушли у капитално дело: *Народну енциклопедију српско-хрватско-словеначку* (1929). То није био добар знак, рекли бисмо, пре свега за тај нови народ.

На Поповићев чланак реаговао је историчар Милутин Јакшић. Он је већ био много сигурнији од Поповића и Гавриловића у извођењу позитивне оцене о Текелији и његовом српству. Јакшић је, приказујући у Гласнику Историјског друштва у Новом Саду књигу Душана Ј. Поповића *Проблеми Војводине*, замерио аутору због скромне оцене значаја Текелијине личности. „У самој ствари он је једна од најзначајнијих и најинтересантнијих фигура наше прошлости.” каже Јакшић.⁷ Он о теми Устанка каже како је Текелија слао писмо цару Францу I да потпомаже стварање српске државе на Балкану, па је због тога дошао под полицијску паску.

У следећем таласу преиспитивања националних вредности после Другог светског рата историчари су поново отворили питање места Саве Текелије у српској традицији. Поново се јавио са истом темом и Душан Ј. Поповић (*Сава Текелија према првом српском устанку*). Поповић је свој други рад о Текелији направио студиозније и по Текелију – повољније. Он је изоставио све априорне оцене из преходног свог чланка о значају Текелијине личности, као и тврдњу да је Текелија био више мађарски правник и племић него Србин. Њему је, изгледа, помогло све оно што су после његовог чланка из 1925. написали и Гавриловић и Јакшић. Али, подстакло га је и обавезало и оно што су после Другог светског рата написали Костић, Савковић и Радонић. Поповић се углавном одредио према главним питањима и идејама из оквира своје теме. Али, он је више говорио контекстом и надовезивањем на друге текстове, без експлицитних закључака о сваком питању. Уствари, афирмисао је важне Текелијине идеје. Зато Поповићев чланак тражи посебну интерпретацију. Карактеристична су следећа значења и поруке овог чланка:

7 Милутин Јакшић, *Приказ књиже Проблеми Војводине*, Гласник Историјског друштва, II, 1, Нови Сад 1929, 116-120.

(1) Рад почиње оценом да је Француска револуција пренела политички суверенитет на народ и да су духовни оци ове револуције били француски филозофи 18. века. Аутор није казао да се обе ове оцене налазе већ код Текелије, али је могао да се нада да ће неки његови читаоци то открити. Он је указао и на то да је француска револуција „у извесној мери утицала на немире међу Србима у Карађорђево доба”.

(2) Чарнојевићева сеоба била је пресудан догађај за Србе јер је народ, дотад уједињен у једној црквеној организацији, после сеобе био разједињен, а аустријска државна власт је „настојала да се пресеку везе између српског народа под њеном управом и српског народа под Турцима”. Ни код овог питања се не помињу Текелијини ставови о сеоби и о јединству српског народа. Али, они су са овим оценама сагласни.

(3) За српско друштво у Угарској аутор каже да је било „унекoliko сталешки организовано”. Он се бави само једним, племићким staleжом и каже на крају да је племића било „сувише мали број да би могли чинити друштво”. Он је, дакле, био свестан чињенице о политичком значају српског племства у Угарској, али није поменуо став Саве Текелије о томе. О његовом учешћу на Темишварском сабору написао је само да је на њему „одржао свој чувени говор о положају српског народа у Хабзбуршкој монархији”, а мањину и већину Поповић више није помињао. Он је први који то није поменуо и тако је избегао да погрешни на начин претходника који су Текелију видели у мањини. Идеју о значају сталешке организације Срба у Монархији за њихов развој касније је заступао Радован Самарџић (1989:153).

(4) Посебну пажњу аутор је посветио „поглавици” Српске православне цркве у Аустрији, митрополиту Стратимировићу, за кога каже да је, иако најмлађи међу епископима, изабран за митрополита настојањем Аустрије, зато што је био „носилац идеје легитимности, дакле против револуција и тзв. суверених права народа”. Затим додаје: „И у том правцу аустријска државна власт није се у Стратимировићу преварила: за све време свог управљања српском православном црквом у Хабзбуршким земљама – а то је пуних 46 година – није ни једном био сазван црквени и народни сабор”. Стратимировић је, тврди Поповић, савим логично и тачно, изабран по вољи двора. Касније, у *Историји српског народа IV/1* (1983) изнесена је тврдња супротна од ове.

О Стратимировићу Поповић је написао и ову значајну реченицу: „Али и поред тога што је он био носилац државне и дворске политике, он је био велики родољуб и баш по тој особини, а не по свом верском убеђењу, својој учености и теолошкој спреми, он је један од највећих људи наше прошлости”. Ни Поповић није имао високо мишљење о Стратимировићевом просветном и научном раду.

(5) О Текелијином покушају да пређе у Србију аутор информисе на основу сведочења самог Текелије, сасвим коректно, без ироније и неког личног става о томе. О његовим списима везаним за устанак – такође.

Цитира Текелијину мисао из *Римљана у Шћанији*: „Хоће ли кадгод та свећа просветлити Србе да чужему мање вјерују нежели свому, и да познаду шта је общче добро и да се ово чувати мора боље от очију у глави, јербо и сљепога народ рани, али сљепог код очију свако гњави”. И по овом цитату може се судити о ауторовом ставу према Текелији. У чланку иначе нема ни речи о Текелијином родољубљу или о меценатству.

(6) Значајан је кратак опис српског друштва у Београдском пашалуку уочи устанка и начина избора вође као репрезентанта најјачих друштвених група. Између хајдука (Станоје Главаш) и домаћина (кнез Теодосије) изабрана је личност која представља обе групе – Карађорђе. Његови аргументи да болешљиви и благородни Сава Текелија не би одговарао за вођу немају историјску, него психолошку подлогу и, у наведеном контексту чине се сувишним. Аутор није обезвредио Текелијин допринос устанку написавши: „Текелија је са своје стране учинио што је мислио да треба и може да учини. Да ли је неки од тадашњих Срба племића учинио што за устанак није нам познато”. Зашто Поповић ништа није казао о доприносу митрополита Стратимировића Првом Српском устанку, за кога је посебно нагласио да је припадао племићком staleжу?

Поповићев рад из 1954. написан је поводом 150. годишњице Првог српског устанка. Рекло би се да је њиме била укинута сумња у позитивну историјску улогу личности Саве Текелије и у његово српство. Међутим, када је штампана Текелијина књига, његова Аутобиографија или *Описаније живоџа* (1966) оптужница је поново подигнута, а изречена осуда била је тежа и грубља од претходних. И у наредним година, Сава Текелија је потискиван са угледног места у српској историји. Преломних деведесетих година двадесетог века поново је отпочела борба за откривање и очување његовог наслеђа о чему сведоче помињане књиге *Дневник Саве Текелије* (1992) и *Текелијина библиотека* (1990).

ВЕЛИКА СРПСКА ДРЖАВА – ФАКТОР РАВНОТЕЖЕ У ЕВРОПИ

(Писмо Наполеону)

Писмо Наполеону којим је Сава Текелија тражио помоћ Француске Првом српском устанку представља модеран национални политички програм за обнову српске државе. Своје погледе на односе у Европи Текелија је заснивао на принципу усклађивања политичких интереса и тражења таквих решења која ће довести до политичке равнотеже. Захтев за помоћ Србима он је образлагао заједничким европским интересима на основама национализма, односно права сваког народа да се стара о себи и управља собом. Није одобравао тежње прекомерног ширења појединих великих сила на рачун других народа, а на основу неких историјских права, племенских веза или просто на основу војне силе. Он је био за то да сваки народ, свака нација има сопствену државу и управу и да не буде угњетавана од других.

Интерес Француске за стварање јаке српске државе Текелија је видео у спречавању прекомерног ширења Русије и Аустрије на просторе српских земаља после повлачења Турака из Европе. Повлачење Турака он је сматрао неминовношћу и то питање није проблематизовао. Међутим, према његовом плану, ослобођење Срба и стварање српске државе требало је да помогну све европске силе и то искључиво на бази својих интереса. Али, да би се допринос свих њих могао остварити, било је потребно да Француска, најекспанзивнија сила у то време, подржи тај програм ослобођења Срба од Турака и да, у интересу европске равнотеже, омогући извођење тог дела.

Национализам – право сваког народа на слободу

Пошто је са необичном отвореношћу и прецизним политичким језиком изложио своје виђење односа у Европи и стање поробљеног српског народа, Текелија је позивао да Француска подржи његов програм и да се стави на чело тајне политичке и дипломатске акције за стварање модерне српске државе. Иако је у његовом плану све рационално постављено и засновано на интересу, писац се ипак позивао и на провиђење, па каже:

„О Французи! провиђење је вама доделило улогу овог новог оснивача државе једног народа који цвили под турским јармом и прогонствима других. Ви сте велика нација која може извршити све што овај план обухвата за потребну равнотежу или надмоћност Европе. Ви имате све изворе и моћ, имате војску, оружје, новац, амбасадоре и све. Вама управља Бонапарта који је однео толико победа, освојио народе; подизао неуке и празноверне варваре”.

Али, наглашава писац Писма:

„Француска треба да се чува да друге силе не примете њен утицај у овим пословима, јер су оне све управиле очи на Француску и подозреве су на њено ширење. Према томе, чим то примете, Аустрија и Русија ће помоћи Турску, барем ће одустати од подршке (српским устаницима – В. М.) и неће се моћи извући корист из њихове наде.”¹

Последња реченица у овом цитату је кључ за разумевање смисла Текелијиног обраћања Наполеону. Својим писмом он је Наполеону поручивао да не треба да осујећује помоћ Русије или Аустрије српским устаницима, јер се протеривање Турака из Европе може извести само уз садејство свих европских сила. Помажући стварање модерне српске државе, монархије или републике, спречиће се претерано ширење Аустрије и Русије, односно њихово прекомерно јачање које би спутавало Француску у њеном надметању са Енглеском. Својим планом аутор није ишао на уштрб националних интереса ниједног народа у Европи, али није повлађивао прекомерним експанзионистичким империјалним тежњама великих сила. Став да сваки народ има право да буде слободан, па и Срби, он је желео да помири са интересима великих сила. Сматрао је да њима не треба укидати наду на корист коју ће имати од помоћи Србима, али да политичким средствима треба обуздати њихове апетите. За остварење овог стратешког циља – успостављање равнотеже сила у Европи – Текелија је предложио и одговарајућу тактику.

Прво, треба помоћи српском народу да оживи као нација и стане на чврсте ноге што није нимало лак задатак с обзиром на стање у којем се тај народ налази. Текелија је изнео многобројне услове и тешкоће за стварање српске државе.

Друго, треба смиривати Турску уверавањима „да је овај устанак без оружја, без топова, муниције и новца само скуп лопова”. Истовремено: „Може се још ослабити Порта, ако се проузрокују устанци у Египту, Сирији, Румелији и Мореји, као што је и видински паша с друге стране тајно подмирио све потребе Србијанаца.”

1 Сви наводи из Писма Наполеону дати су према издању: Сава Текелија, *Описаније живојша*, Београд 1966, 171-187.

Треће, „треба утицати на Русију да подржи Србијанце...” Она ће се ускоро умешати, поставиће неког кнеза у Србији, попут кнеза у Молдавији и Влашкој који ће зависити од Порте. „Кад би дотле могле да се среде ове ствари у Србији, можда би се доста учинило за први пут, ударивши темеље за јачање ове кнежевине”. Русија чим уочи да нова држава затвара пут њеном ширењу „несумњиво ће се супротставити сваком напретку овог народа. Међутим, дотле би се овај народ могао поставити на чврсте ноге”. Руског министра засада треба уверавати да је „овај устанак само за Русију” и подстицати га да помаже „верске људе”. Ово последње могло се односити на односе митрополита Стратимировића са Русима. (Министар иностраних послова Русије у то време био је Пољак, кнез Адам Чарториски који ће се касније бавити српским питањем.)

Четврто, треба искористити страх и наду Аустрије да би се на почетку добила нека помоћ за Србијанце: „у храни, пшеници, баруту, оружју, као и у официрима, нарочито ако Србијанци буду знали да прикрију своје праве намере и да јој пруже наду да ће их потчинити”. Зато, вели Текелија, треба „ласкати њеној нади и отклонити јој сав страх...” Страх Аустрије био је у томе да би могла изгубити српске покрајине.

Текелија је ишао и даље у операционализацији плана. Предложио је да Француска прибави везу за тајно споразумевање. За то ће „најбољи пут бити преко италијанске републике, због везе са Француском и пристаништа на Јадранском мору, а последњим присаједињењем и преко Дубровника, који је такође република те нације (српске – В. М.) иако вере супротне. Он је, такође, суседни део тих покрајина које би требало да чине ту нову државу. Зато би управу србијанског устанка требало поставити према Јадранском мору, јер ће свуда наћи своје земљаке и Дубровником добити излаз на море, преко кога би јој се могло помоћи у свему”. (Све је то Текелија сликовито изразио и путем Мапе српских земаља.)

На овом месту Текелија као да проширује свој план прве фазе у стварању српске државе и предлаже уједињење са Дубровником, Црном Гором и Боком Которском и заузимање Албаније. Под Албанијом подразумевали су се они делови Јужне Србије, Црне Горе и данашње албанске државе у којима су живели Срби. Затим Текелија каже: „Према Бугарској, Румелији и Македонији треба се држати одбрамбено док се не постане господарем околине Јадранског мора, да би се заштитила позадина и учврстили бокови планинама Македоније, Дунавом и Савом”. Он закључује да би за прво време српска држава требало да обухвати Србију, Босну, Херцеговину, Дубровник, Црну Гору и „ако је могуће без рата са Аустријом” – и Боку Которску. После смрти видинског паше могло би се загосподарити и Бугарском. Овде је реч о северној Бугарској у којој је живело више стотина хиљада Срба.

Са отвореношћу која импонује Текелија је оцртао положај и интересе појединих држава и народа у тадашњој Европи. Да није било практично-политичких разлога за тајност, његови ставови могли су бити објављени и јавно брањени и у време када су настали. У Писму је испољен исти ниво политичке културе који је Текелији омогућио да на Темишварском сабору јавно каже све оно што је рекао. У време избијања Првог српског устанка, међутим, а за Текелију ни убудуће, није било прилика за јавно политичко иступање.

О Француској као једној од две силе (поред Русије) које доминирају у Европи, Текелија говори тако да се разуме да и на тој страни он жели да пробуди и наду и страх, као и у случају других сила. Текелија не ласка ни Наполеону ни Французима и не приказује им њихову ситуацију у нарочито повољном светлу. Он подсећа да је Француска у доба Луја XIV хтела да створи сигурност у својим природним границама између Алпа, Пиринеја, Рајне и Океана. Њено ширење после француске револуције на околне земље (Шпанија, Италија, Швајцарска, Холандија, део Немачке) од којих је само Енглеска одржала своју независност, представља и њену снагу али и опасност за њу саму. Те земље се увек могу ујединити са Енглезима против Француске да би повратиле независност. „Пролазе векови а једна нација никад не одустаје од чежње за својом независношћу ма колико она била тегобна. Немци, Швајцарци, Италијани неће никад бити Французи, а француски бајонет ће временом такође отупети, као што смо видели у случају Рима”, поручује Текелија првом конзулу који ће се те године прогласити за цара.

Сава Текелија није тражио оружану интервенцију Француза него само политичку подршку и дипломатску акцију ради стварања српске државе. Наполеон, уверен у снагу свога оружја, није одабрао политичка средства него војна у сузбијању Русије и других супарника. Он је с оружјем дошао и у западне словенске и српске земље и у Русију и – погрешно је. Да је могао и претпоставити да ће Наполеон оружјем кренути на Русију, Текелија би му сигурно прорекао пропаст као што је прорекао пропаст и Угарској и Аустрији због њихових грешака. Текелија је преценио државничку мудрост Наполеона као што је овај, сасвим извесно, омаловажио Текелијина упозорења – ако су она до њега уопште и дошла.

О Русији и њеном положају у Европи писац говори сасвим супротно. Док Француска ризикује да изгуби освојено, Русија се спрема на проширење на рачун Пруске, Аустрије и Турске, а на основу предности као што су: „положај земље, религија и језик народа који улазе у сферу ширења Русије”. И он, који је малопре рекао да потчињени европски народи никада неће постати Французи, сада тврди да ће разни словенски народи под руском влашћу брзо постати Руси. То поткрепљује примером Срба одсељених у Русију у 18. веку који, мада у својим посебним областима живе, после непуних пола века подлегли су асимилацији. Зато Текелија каже: „од Балтичког мора преко Пемске до Јадранског мора,

видећемо да ће све те земље између поменутих мора и Црног мора чинити део руског царства у Европи". И додаје да се тај руски план припрема и разрађује још од Петра I. „Колико милиона ће бројати Русија кад сви ови Словени постану један народ", пише Текелија Наполеону.

После оваквог упозорења писац закључује: „Ако европска политика није равнодушна према ширењу Русије, она ће бити приморана да тражи сва средства да је у томе спречи". Он затим предлаже: треба тражити неки народ истог језика и исте вере који се служи истим писмом, нацију организовану на принципима људске слободе, засновану на правима грађана, која ће моћи да се супротстави Русима и да им каже „Повуците своје оружје и будите слободни с нама, ослабивши своје тиране који вас муче и који преко вас желе да тиранишу цео свет".

Текелија, није био против руске помоћи Првом српском устанку, њеног политичког мешања у српско-турске односе и њеног директног ангажовања у успостављању српске кнежевине. Али, Текелија јесте био против проширивања руског царског самодржавља и у том смислу давао је предност поретку француске републике. То, међутим, не даје за право онима који су писали (Форишковић) о Текелијином антируском расположењу, јер тога код њега није било. Као што није одобравао руски империјални експанзионизам, он се директно супротставио и сличним тежњама Француске. Он је Наполеону написао и ову реченицу: „Тако било на коју страну да Французи хоће да се прошире у Европи, увек наилазе на разне народе, којима француска владавина никад неће бити драга, никад пријатна и никад добродошла". Требало је имати части и поштења, па то написати једном Наполеону.

У А у с т р и ј и као земљи, која попут Турске држи Србе у ропском положају не дајући им никакве политичке слободе и права и настојећи, као и Турска, да од њих створи шпијуне, Текелија види пре свега њену политику преваре и вековне обмане Срба и опасност за њих. Али, поштујући правни поредак, он не помиње ослобођење Срба испод аустријске власти друкчије него као страх Аустрије да би се то могло десити. О аустријским апетитима Текелија је написао:

„Она с правом мађарског краља гледа разрогачених очију на тај устанак, показује своје канџе као мачка на миша. Сигурно је да се она плаши и да се нада. Страхује да ће се, ако устанак Србијанаца успе, Далматинци, Хрвати, Славонци и други Срби или Расцијани временом умешати у тај посао и тиме ове покрајине могу бити изгубљене за аустријску монархију. С друге стране, она се нада да ће без много муке добити Србију и друге турске покрајине, као што је добила велики део у Пољској, утолико пре што је у прошлом рату против Турака она добила преко владика и свештеника око двадесет хиљада Срба који су се за њу подигли на оружје против Турака. Тако је она у рату против француске републике имала одред српских добровољаца, и још неки други

одред. Она се још нада да ће путем карловачког митрополита, будимског владике, београдског митрополита и других свештеника задобити срца овог народа и да ће га подјармити захваљујући снази својих трупа.”

Отвореност са којом је Текелија овде говорио о поданичком положају Српске православне цркве у Аустрији у сваком случају није могла бити пријатна ни црквеној јерархији ни потоњим српским историчарима који су избегавали да овој теми прилазе са овог становишта. Колико је он, међутим, тачно видео ствари показало се нарочито 1848. године када су људи из црквене јерархије били главни подстрекачи и организатори побуне међу Србима и главни савезници аустријског војсковође, хрватског бана Јелачића.

Срби – више него сила другог реда

Слика српског народа коју је Текелија дао у Писму Наполеону заузела је сразмерно највише места у овом тексту. По Текелији Срби су та нација која ће својим јачањем довести до стабилности у Европи. Он поручује: „Обавезни смо да због равнотеже у Европи, због сигурности и сопствене независности, једном таквом народу дамо уважени положај, успешну постојаност, да га ојачамо и пошаљемо му потребну подршку да се одржи његово постојање. Један такав зид ће бити јачи од свих трупа или кабинетских интрига”.

Посебну пажњу завређује слика о српском народу коју је Текелија дао у Писму. Та нација, која управо сада диже главу и збацује јарам да га више никад не прихвати, каже Текелија, то је српски народ или србијански, ако се узму у обзир само они који живе у Србији. Он је малобројан, слаб, без ослонца, без оружја, без људи који би њиме могли управљати и „који би могли да му дају саму идеју националног постојања”. Због тога, вели писац, може се рећи „да је устанак који се диже у Србији сада само хајдучија и бескрајно проливање крви. Али ако му се да управа, прибаве потребни људи и средства, видеће се какав ће исход пружити европској политици”. У том случају Срби у Европи, каже Текелија, могли би да постану „сила више него другог реда”.

У ј е д и њ е њ е С р б а и њихово израстање у модерно уређену нацију омогућиће да они остваре стабилизирајућу улогу у Европи. То је главна Текелијина преокупација и онај национални програм на којем је мислио да треба радити, на којем је био спреман и сам да се ангажује и за који је тражио подршку моћних. Можда је баш пишући ово Писмо и оцртавајући у њему српски етнички простор, Текелија дошао на идеју да изради Мапу српских земаља. Јер, све што је на карти нацртао он је прво описао у овом Писму. Тај опис гласи:

„Посматрајући ову нацију ван Србије, она обухвата велики део Бугарске, Босне, Далмације, Хрватске, Славоније, Мађарске, Дубровник, Црне Горе, Албаније, Македоније, и у погледу језика, Каринтију, Карниолију и Стирију. Истина је да у неким покрајинама има много римокатолика исте нације који захваљујући цивилизацији нису сасвим верски занесени и национална љубав ће их ускоро ујединити у једну чету верски (мање – В. М.) искључиву.” (У преводу писма са француског овде се поткрала грешка па је израз *moins bigot*, сасвим супротно значењу, преведен као верски искључива, а не како би требало: верски мање искључива. Пада у очи да грешке у превођењу у случају Темишварске беседе и овог Писма импутирају Текелији ставове о подељености и подвојености Срба на политичкој и на верској основи, док он, напротив говори о њиховој етничкој целовитости и јединственим интересима.)

У време Саве Текелије ова слика српског етничког простора била је реална. Процес однарођивања Срба и њихове асимилације од стране других народа у наредна два века сузиће овај простор. Али тај процес, мада започет много раније и плански вођен нарочито од краја 17. века, тада још није био узео толико маха. Свом жестином он је букнуо тек у 19. веку, у доба стварања српске кнежевине и као реакција на њу, а потпомогнут југословенском идејом, дубоко је продро у двадесети век и у њему доживео врхунац. У другој половини овог века готово се сасвим изгубила категорија Срба римокатолика, а муслимани су проглашени за посебну нацију. У Текелијино време то би био нонсенс.

Текелијина концепција државе, засноване на принципима национализма, односно самосталности и слободе народа, њихове једнакости и равноправне сарадње (према моделу француске револуције: *liberté, égalité, fraternité*) када је у питању српски народ, није остварена. Узрок томе је антисрпска стратегија великих сила коју Срби не само да нису савладали него су јој више пута и сами ишли на руку. Ту стратегију Текелија је уочио и о њој писао у својим списима почев од Расправе о Србима у Угарској и Темишварске беседе, до Дневника и радова посвећених Првом српском устанку. Он је био свестан кобних последица те стратегије не само по српски народ него и друге и прорицао је пропаст њеним носиоцима. Потоња историја је показала да све што су велике силе чиниле против Срба, чиниле су то, осим на српску, и на своју штету. Неприхватање чињенице о српском народу у његовом историјском континуитету и етничкој целини оштетило је тај народ до сакаћења, али је и починиоце тога дела доводило у тешке, понекад и сасвим бесмислене и срамне ситуације.

Сопствене грешке које Срби праве према себи нису мање кобне од оних које чине велике силе. Текелија је указао да те сопствене грешке иду на руку општој несрећи и пропасти. Он је знао да су препреке за ослобођење и уједињење Срба врло велике и да ће, осим помоћи великих сила, бити потребно да Срби савладају многе слабости у њима самима

које су настале као последица поробљености и које су потхрањиване туђим политичким интересима. Међу те слабости он је уврстио: верску нетрпељивост међу припадницима разних верских заједница у истом народу, регионалну подељеност и суревњивост и отпоре српском имену, неукост и непросвећеност народа, моралну исквареност и теократију као преживели облик политичке организације.

Верска нетрпељивост је у Писму означена као велика сметња уједињењу Срба. То што су Срби подељени на три вере, сматрао је Текелија, јесте проблем који се може превазићи и то јачањем национализма и сузбијањем верског фанатизма. У будућој српској држави не би требало да буде проблема око тога ко којој вери припада. Описао је како су Срби због економске присиле и страха прелазили у мухамеданце. Али, пита се он: „Не може ли се очекивати да чим престане страх од Османлија и мухамеданство буде изгнано? Мухамеданци су само јаничари и неки трговци, ако их оставе на миру у погледу вере, они неће правити сметње”. Другим речима, мухамеданци који живе измешани са Србима и истог су језика и племенског порекла са њима, неће се супротстављати уједињењу српског народа, мислио је Текелија. О мржњи између римокатоличких и православних Срба у Писму је написао следеће:

„Истина је да су исусовци нанели тегоба људима ове нације и увели велика прогонства; гледали су источну веру као саблазан и прогнали је под именом отпадника (шизматика) као што је чинио Нерон. Папе су подигле хришћанске принчеве против Сарацена, који су оборили хришћанско царство да би на место њега основали сараценско, али грчки свештеници нису остали равнодушни; они су те друге прогласили папистима, отпадницима и папским мулама. Они су их такође називали шокцима и изазвали су толико мржње као против муслимана. Али, ако је француска револуција могла да уједини католике, калвинисте, лутеране, јансенисте одушевљењем за слободу и једнакост, није ли могуће да национализам подстакне уједињење Срба и да ослаби верски фанатизам, одстрањујући у себи сва питања вере и говорећи само о национализму и отаџбини”.

У време када је Текелија ово писао кроатизација Дубровника и јадранског приморја, Херцеговине, Босне и Славоније још није била узела маха, јер Аустрија још није владала у свим тим земљама. После Наполеоновог слома, после аустријског уласка у Дубровник, а нарочитито после окупације Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске том процесу кроатизације није имао ко да се супротстави. Срби римокатолици су пре или касније, на овај или онај начин све више ишчезавали, односно претварани су у Хрвате.

Ако се идеја Саве Текелије о српском национализму као уједињујућем фактору и није реализовала, то не значи да она није била природна и добра. Пре ће бити да се то догодило зато што његова идеја о

стварању велике српске нације и државе, као фактора мира и стабилности у Европи, није наишла на подршку код великих сила, а нарочито у суседним државама. Цена која је плаћена због те грешке исувише је велика да би неко у тој Европи и даље имао рационалних разлога да се супроставља њеном остварењу. Нажалост, у историји не делују само рационални разлози. Уместо за интеграцију српске нације Европа се одређивала за њену дезинтеграцију и на Берлинском конгресу 1878. (када је Босна и Херцеговина дата Аустрији) и на Версајском састанку 1919. (на којем је уместо Србије промовисана Југославија која ће се убрзо показати као антисрпска држава) и на Лондонској конференцији 1992. (када је та Југославија поцепана према авнојевским границама). Ниједно од ових решења није било ни срећно ни дуговечно. Сва су она, међутим, ишла на уштрб развоја и јачања српске нације која је у том периоду стално слабила и релативно се смањивала и на штету угледа и престижа Европе.

Као препрека интеграцији српске нације у овој антисрпској стратегији коришћене су не само разлике у вери него и родовска подељеност и осећање регионалне припадности. Негована је и подстицана свест о завичајности на рачун осећања општесрпске националне припадности. Сава Текелија је и на то указао као на негативан моменат.

С р п с к о и м е, као име нације, у разним српским покрајинама подложним разним властима, потискивано је за рачун регионалног имена. Текелија каже: „...неће да се зову Србима, тим општим именом, него се називају према својој покрајини Хрват, Далматинац, Босанац и тај начин називања као да ствара разне народности”. Пошто се тај покрајински регионализам и међусобна суревњивост нису могли излечити ни брзо ни лако, требало их је неутралисати неким компромисним решењем у погледу имена државе. И Текелија је овде предложио да се српска држава назове Илирска република или Илирско краљевство. Он је то образложио овако: „Ово име су прихватили сви католици те нације у тим земљама, а и онима који су источне вере оно није баш мрско”. Он још додаје да су и сад „све те земље заједно где живи та нација означене код историчара и географа под именом Илирик”.

Сава Текелија није одступио од свога става из Расправе о Србима у Угарској да илирско име не одговара Србима. Најбољи доказ за то је његова географска карта на којој нема провинције која би се звала Илирик, односно уопште нема тога имена. Он, дакле, у својим јавним списима није прихватио критерије тадашње науке, јер они нису одговарали савременој етничкој карти Балкана. Али, у Писму Наполеону он је направио практично-политички компромис верујући да тиме иде у сусрет остварењу идеје о српској држави. Показало се да је компромис такве врсте био и више него некористан. То име припадало је такође арсеналу оружја којим је спровођена антисрпска стратегија и сузбијана српска државна идеја. Иако су то име били прихватили и српски црквени поглавари и школство и наука и политика тога времена (није им

· било „баш мрско”), његова употреба код Текелије није остала без штетних последица по његово дело, јер је омогућила злоупотребу и искривљавање смисла тога дела.

Идеја о Илирији код Текелије није се косила са принципом национализма као основе државне организације европских земаља. Али, то име је крило у себи опасност промене или замене идентитета народа.

Неуки народ, као и верски фанатизам и регионализам, означена је као велика препрека стварању модерне нације и јаке државе. Текелија каже: „Дубровчани су још задржали нешто знања, али њихови јавни послови а већим делом и приватни одвијају се на италијанском језику и пошто имају републику стекли су нешто углађености и политичких знања. У Далмацији и Хрватској само католици негују књижевност, сви источњаци су неуки и без књижевности, осим малог броја. Свештеници једва знају да читају и пишу; стога је тешко да се таквим људима дају идеје о општем добру, љубави према заједници, енергији и о свему што чини постојаност једне државе”.

Текелија је на овом месту културу изједначио са писменошћу што је било сасвим у духу времена. О народној патријархалној култури која се одржавала и ширила усменим предањем он овде није говорио било зато што те чињенице још није био довољно свестан или што је није довољно уважавао. У својој Аутобиографији на више места он је показао да је био свестан те патријархалне културе и необично високе васпитаности и моралности припадника свога народа. То се нарочито показује у његовим резоновањима о обичајима и начину живота других народа које је упознао и посматрао са становишта српске традиције народног живота. За многе од тих обичаја сматрао је да су груби, а са становишта српске народне традиције чак неморални и ругобни. Осим тога, Сава Текелија није имао непосредног увида у народни живот у Турској и у Приморју. У сваком случају нашло би се историјских доказа који би ублажили његову престогу оцену о националној свести и стању духа православних Срба и њихових свештеника.

Морална исквареност народа као последица дуготрајног робовања такође се била испречила на путу српске националне и државне обнове. Текелија немилосрдно описује српске слабости. Он каже да су Срби, сем што су неуки, и врло охоли, завидљиви, и осветољубиви и – „никако нису навикнути да се подвргну некоме из своје нације, сви се сматрају једнаким. Стога је тешко држати неку превласт међу њима”. За ослобођење и уједињење једног народа готово да и нема националне особине неповољније од ове. Текелија је на то указао још у Темишварској беседи супротставивши се антиплемићком расположењу. На овом месту Текелија даје врло негативан опис Срба и њиховог карактера за који он, међутим, каже да то није прави њихов карактер и да су га „стекли од других”. Тај опис гласи:

„Кад осете силу против себе и њихов покушај опозиције не уследи одмах, они губе присебност и постају тако плашљиви да се могу помусти скоро као животиње. Али ако им се попусте узде, они постају неподношљиви као сви они којима не управља разум. Неверност је такође велико зло међу њима, израсло из корупције а подржано сиромаштвом и осветољубљем. За мало новца способни су да убију десетак људи, а нарочито вође. Зато постоји међу њима пословица: 'Нека ми Бог не да да будем први међу Србима'.”

Ако се овај опис упореди са оним што је Текелија забележио о Мађарима у своме Дневнику, па и о другим народима, онда се види да он никоме није опраштао негативне црте, па ни својим сународницима. У наставку описа о националном карактеру Срба указао је на порекло те искварености овим речима:

„Пошто су Срби изгубили свог краља, свог кнеза и целу владајућу породицу због Турака, постали су сви једнаки сиромашни робови, те им је свеједно да ли ће данас бити одани Турцима, сутра Аустријанцима, јер и једни и други настоје да их преваре и да од њих створе шпијуне. Нарочито им је Аустрија, плашећи се Турака и Мађара, обећавала златна брда. Али кад више нису потребни, напуштају их и прогоне. Аустрија је имала обичај да их у војсци не унапређује више од генералмајора, док их у цивилном животу нису уопште запошљавали. У војсци су подстицали војнике на оптуживање својих старешина, да би могли ове да удаље.”

Има ли страшније несреће од те кад један народ прихвати да сам суделује у свом уништењу? Слаба страна савремених теорија о завери против Срба је што се не баве довољно српским фактором.

Т е о к р а т и ј а, једини преживели облик националне организације и хијерархије код Срба, такође је у Писму означена као могућа препрека у стварању модерне српске државе. Текелија констатује да свештеници имају још велики утицај у јавним пословима у свим српским земљама, али додаје: „само док их власт буде подржавала”. Другим речима, по Сави Текелији, теократији не би било места у новој српској држави. Он је укратко описао то стање по земљама појединачно. Рекао је како „у Црној Гори владика управља и решава све проблеме, он је командант Црногораца против чувеног скадарског паше”. У Босни доминирају фрањевци „који су потпуно у служби туђина”. У „покрајинама које цвиле под Турцима”, дакле у Србији и другде, калуђери, као једини који знају да читају и пишу, имају велики утицај, јер тамо нема другога ко би подржао народ и „некога ко би управљао свим пословима”.

Ова последња Текелијина оцена није била сасвим тачна. Он као да није знао за кнежинску самоуправу у Београдском пашалуку из које је настала и организација устанка. Шта је у Србији у то доба значио кнез

лепо се види из оне епизоде у *Мемоарима* Проте Матеје Ненадовића када кнез Алекса умирује народ у цркви док свештеник служи литургију. Само кнез може да их умири, а не свештеник.

Међутим, у Писму је оптужена српска црквена јерархија да је, као и страни поробљивачи, допринела искварености српског народа. Текелија пише да су „владике хтеле да достигну величину папе и нису пропуштале да помажу гнусне подвале, прибављајући оптужбе против оних који су се нешто истицали, јер су хтели да сами буду старешине и да други долазе да им љубе руке. С том охолошћу су толико претерали да су изгубили поштовање у народу. Свештеници су такође постали презрени као и владике те се сматрају људима рђавог владања, а нарочито калуђери који су мало цивилизовани, а не како се сматра...” Текелија је, наиме, тврдио да калуђери више нису били носиоци просвете у народу као раније. То би се могло оспоравати чињеницом да су се управо у то време у манастирима налазили многи учени људи као Рајић, Кенгелац и други. Истина је, међутим, да је баш тим ученим људима живот у манастирима отежан на разне начине и да они нису имали много подршке манастирских браћија.

За овакву слику о свештенству Текелија је имао упориште у општем антиклерикалном расположењу које је ширио покрет просвећености, у појединим историјским и животним чињеницама, па и у личном искуству. Међутим, Текелија је био против теократије, али не и против вере. У његовом систему вредности хришћанство је имало важно место. Његов идеал била је држава у којој владају закони. Али, он је мислио да је људима потребна и вера ради доброг морала, јер вера делује у срцима људи у која не могу да продру закони. Он сматра да ће правилно управљање државом, развијање науке и пружање знања грађанима, поштовање вере, не због интереса поједине секте, него зато што је вера потребна људима, довести до тога да ће „фанатизам прогањања престати и хришћанска вера ће бити тако блага као што је изашла из божанских руку свог творца”. У овом ставу није тешко препознати Доситејеве ставове о чистом јеванђелском учењу коме би, по његовом савету, требало да се врати Српска православна црква.

Поставља се питање какав смисао је могло имати опширно изношење тешкоћа „које спречавају оживљавање нације” – српске – у Писму Наполеону. Текелија није био ни занесењак ни опсенар и он није могао скрити чињеницу да српска нација, којој је он намењивао значајну улогу у Европи, још за ту улогу нема потребну снагу. Доследан својој отворености и принципијелној критици коју је изрекао на рачун других нација и земаља, он није могао Србе приказати у нереалним околностима.

Велика је штета што није објављено писмо које је Сава Текелија послао аустријском цару Францу I. О садржини тога писма нешто је забележио он сам у Аутобиографији, а понешто је томе додао и Душан Ј. Поповић који наводи да је имао препис овога писма чији се оригинал

чува у Државној архиви у Бечу. Поповићева интерпретација писма аустријском цару је најпотпунији објављени документ о његовој садржини. Она гласи:

„10/22 септембра 1805 поднео је Текелија цару Францу I меморандум у ком је изнео своје погледе о политичкој ситуацији у Европи. По њему се Француска може ширити само на рачун светог немачког царства и немачког народа. У њеним плановима могли би Француску озбиљније спречити само Пруска и Русија које су такође непријатељи Хабзбуршке монархије, јер Русија још, од Петра Великог води успешну панславенску политику са жељом да оснује словенско царство 'од Балтиског до Јадранског мора'. У тој борби Русију помажу вера или језик, или обоје, народа у тим земљама који су сродни Русима. И са Пруском се тешко може постићи споразум пошто и она жели да преко немачког народа постане моћна. Русију би, мислио је Текелија, у њеним плановима могла задржати само нека унутрашња револуција, али она није у изгледу. Да се Хабзбуршка монархија одржи и оснажи она треба да шири националну идеју у Европи, а нарочито у Немачкој. Ширењем национализма на место јакe Француске настале би националне државе: Шпанија, Италија, Немачка и друге. Цар Фрања I, по угледу на „цара свих Руса“, треба да постане цар „свих Немаца“. Из истих разлога треба Аустрија да помогне Србију која се побунила и која треба да се створи. Овакој Србији требала би да Хабзбуршка монархија прода Котор и Далмацију и помогне да се сједини с Босном, Албанијом и рашири до у Бугарску како би, таква једна Србија, пресекла пут Русији према Грчкој. Текелија је превидео да су земље којима је стајао на челу цар Фрања биле етнички разноврсне, а у самом немачком царству, сем титуле, цар није имао богзна какву власт. 1806. цар Фрања одрекао се и ове титуле. Како ће се овом плану највише опирати Пруска и Француска, потребно би било да се направи савез са Русијом. Русији треба обећати део Пољске, који је добила Пруска, и можда уступити једну или обе Галиције. Али се прво треба осигурати од Русије. А против Русије, као протутежу, треба створити „српско или илирско краљевство“, за шта пружају згодну прилику немири у Србији, у којима, приметио је Текелија, има своје прсте Русија. Идеје овога пројекта нису на двору схваћене тако наивно како их је намерно изложио Текелија. И српски народ и Текелија стављени су под паску. Текелија се тешио да „било кад тек, у мом пројекту, описану опасност Аустрија избећи неће.“²

2 Душан Ј. Поповић, *Сава Текелија према првом српском устанку*, Зборник МС за друштвене науке, 7, Нови Сад 1954, 122-123.

У односу на Писмо Наполеону Текелија није изменио ништа битно у својој концепцији европске акције за ослобођење Србије. И овде је његова основна идеја национализам као принцип конституисања држава у Европи. Тај принцип треба применити једнако на све земље и народе: од Француске и Аустрије до Русије и Србије. У основи оба писма је исти пројекат чији се елементи поклапају и у детаљима као што је уступање појединих српских земаља (Котор и Далмација) Србији од стране Аустрије. Са истом отвореношћу са којом је саопштио Наполеону да Француска неће бити вечити господар земаља које је освојила, он Аустрији говори да ће пропасти њена монархија ако Хабзбурзи не прихвате идеју националних држава. И у томе није било никакве намерне наивности, како мисли Д. Ј. Поповић, него дубоке искрености и поштења. Опасност за Аустрију, писао је Текелија, долази најпре са француске стране, а тек потом са руске. Његово пророчанство се обистинило. После Првог светског рата у Версају је са географске карте избрисана Хабзбуршка Монархија као конгломерат различитих народа, али није пропала Аустрија као немачка држава. У оба писма царевима Текелија говори о једном народу, српском. Његова Илирија требало је да буде држава тога народа.

СРПСКА ИДЕЈА – СТОЖЕР УЈЕДИЊЕЊА

Вредност националног програма Саве Текелије и његових планова за ослобођење и уједињење Срба и стварање српске државе могу се потпуније сагледати и оценити ако се његови текстови о овој теми упореде са текстовима других аутора. Од списа ове врсте из 19. века у литератури су најпознатији Писмо митрополита Стевана Стратимировића руском цару Александру I из 1804. године, затим Начертаније Илије Гарашанина из 1844, као и састави: Пољака кнеза Адама Чарториског (1843) и Чеха Фрање Заха (1844) о истој теми.¹ Текелијино Писмо Наполеону је старије од ових текстова и могло је имати извесног утицаја на њих.

Међутим, корени Текелијине идеје о Србима као битном фактору равнотеже међу нацијама у Европи налазе се у ранијој традицији српске националне мисли и државне идеје. Ту идеју, као програм за обнову српске државе, формулисао је крајем 17. века гроф Ђорђе Бранковић (1645-1711). Бранковићев програм проистекао је из непрекидно живе српске историјске и националне свести неговане у крилу Српске православне цркве, чуване у народном предању и у народним песмама и изражаване у историјској и другој књижевности (Мавро Орбин, Иван Гундулић и други).

Припреман од малих ногу за мисију ослобођења, Ђорђе Бранковић је са својим старијим братом и учитељем, ердељским митрополитом Савом II Бранковићем радио дуго на српској државној идеји, а нарочито после закључења мира између Пољске и Русије (1667) и после посете

1 Писмо Стевана Стратимировића објавио је прота Стеван М. Димитријевић у књижици под насловом *Стевана Стратимировића митрополијата карловачког план за ослобођење српског народа*, Београд 1926.

Драгослав Страњковић објавио је 1939. године у прилогу свога рада *Како је настало Гарашаниново начертаније* у Споменику СКА 91, разред 2, књига 70, стр. 63-116. следеће документе: *Гарашаниново начертаније. Пројам спољашње и националне политишке Србије на концу 1844*, затим *Захов састав (план)* из 1844. и текст Адама Чарториског написан 1843. под насловом *Састав који је предао Гарашанин Кнезу Александру 1845. године* упоредо са француским оригиналом тога текста под насловом *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*.

Наводи из ових текстова дати су према овим публикацијама.

Москви (1668) да би јој остао веран и после братовљеве смрти и бранио је до краја живота. Бранковићи су, као и свеукупна српска црквена јерархија и властелински слој, управљали своје погледе према Русији очекујући отуда помоћ српском народу у његовој борби за ослобођење и опстанак. То што се неколико година после посете Москви Ђорђе Бранковић обратио бечком двору за помоћ у остварењу своје идеје не може се објаснити само руском непредузимљивишћу у ослобађању балканских хришћана и обазривим понашањем Москве према Турској и Аустрији него пре свега чињеницом да су угарски политички фактори у то време покушали да реше питање Угарске и њене самосталности – без учешћа Срба и без обзирања на њих. Завера против династије Хабзбурга и погубљење завереника, хрватских и мађарских великаша (1671): Франкопана, Зрињског, угарског палатина Вешелењија, врховног судије Угарске Надаждија и других, одредили су оквире и попрштте будућих политичких борби у земљама на које је, као наследник угарске круне, полагала право царска кућа у Бечу. У томе тренутку била је створена повољна клима за излазак Срба на политичку сцену и постављање њиховог државног питања и ту прилику искористио је Бранковић. Он је већ 1673. године тајним дипломатским каналом обавестио бечки двор о својој спремности да подигне православне хришћане на устанак против Турака и да на границама Угарске према Турској створи неку врсту државе, налик на Хрватску, која би имала улогу одбрамбеног бедема (Писмена представка аустријском посланику Киндзбергу). Са избијањем аустријско-турског рата 1683. године Бранковић је ступио у непосредну акцију према Бечком двору. Двор је ту сарадњу прихватио и то потврдио доделом титуле барона. Процењујући да је рат европских савезника (Света алијанса) дошао у такву фазу да је на реду ослобађање српских земаља од Турака, Бранковић је изашао пред аустријског цара Леополда I са Меморијалом (1688) у којем су изложени његови предлози, дефинисани као српски програм или пројекат за формирање српске државе под именом Илирског краљевства. Касније, 1691. Бранковић је име илирско заменио именом српским. У књизи Јована Радонића *Гроф Ђорђе Бранковић и његово дело* (Београд 1911) исцрпно је приказан садржај Меморијала и објављен је податак да се овај документ чува у архиви грофа Марсиљија у Ватикану. Није ми познато да је интегрални текст овог меморијала игде штампан.

Ђорђе Бранковић – обновитељ српске државне идеје

У Меморијалу из 1688. Бранковић је обећавао цару да ће га народ илирске империје поштовати као оца, да ће устати на Турке и са својим деспотом на челу јуначки и одважно борити се против ових крвника

уколико цар прихвати њихове захтеве. Бранковићеви захтеви цару изложени су код Радонића у десетак тачака. Овде се дају у скраћеном виду.

1. Српски народ има право да себи бира деспота.
2. Овај народ жели услове за слободно исповедање своје вере.
3. Тражи се поштовање старих државних граница пре турских освајања.

4. Цару се нуди да војну помоћ у одбрани источних граница царевине Срби организују о свом трошку.

5. Да царска војска у ослобођењу илирских покрајина ратује о свом трошку.

6. Покретни ратни плен нека остане у рукама оне војске која га буде освојила. Али, тврђаве, вароши и остала места треба да дођу у посед оних који су их имали у старим сретним временима. Београд и Осек, заједно са Сремом и местима и тврђавама онде да припадну будућој илирској држави.

7. Буде ли цар хтео да Београд прикључи Угарској, он нека у замену за то уступи српском деспоту и потомцима сва она места и крајеве које је некад краљ Сигисмунд дао деспоту Ђурђу I Бранковићу. И поред тога нека се садашњем деспоту уступи покрајина Јенопољска или Рашка (родни крај Ђорђа Бранковића у Ердељу) који су себи присвојили ердељски кнежеви.

8. Власт над читавом илирском краљевином да има деспот Ђорђе II Бранковић. Овај уједно да буде и заповедник помоћних царских трупа које ће, кад више не буде потребе, напустити крајеве илирске краљевине.

9. Читава породица Бранковић, а нарочито пресветли деспот, нека се уврсти у ред кнежева свете римске империје.

10. Ђорђу Бранковићу као законитом власнику да се признају земље: Херцеговина, Срем, Јенопољ (или Рашка како су Срби прозвали овај крај по своме имену и сећању на некадашњу српску државу), као и Темишвар и остала места и тврђаве, вароши отете царским оружјем од Турака и то све на вечито, а посредством царске и краљевске дипломе и привилегија. Како и даље Босну, Србију, Бугарску и остале крајеве илирске империје једнако Турци држе, требало би српском деспоту исплаћивати сталну новчану потпору, исту онакву какву су, због показане верности према Угарској круни уживали некадашњи српски деспот и преци садашњег Ђорђа II када су се настанили на територији темишварској. И садашња потпора као и ранија треба да износи 4.800 форинти.²

Бранковићев политички програм за обнову српске државе био је израз високе самосвести и слободољубља сачуваних и однегованих у крилу Српске православне цркве и међу потомцима и изданима расејаних српских великашких породица какви су били и јенопољски Бранк-

2 Јован Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово дело*, Београд 1911, 336-340.

овићи. Био је то манифест потиснуте политичке воље једног старог скоро заборављеног народа. Да су и цареви, (аустријски, руски, пољски) али и историја друкчије судили о овом Бранковићевом пројекту о полузависној или независној српској држави, питање је да ли би била потребна три века страдања и катаклизми који на овим европским просторима нису поштедели никога, да би се Бранковићев проблем стално решавао и још увек био нерешен. Да је аустријски цар одржао реч, као што су је држали Срби према овом двору и пре и после Бранковића, још од Јована Ненада и Павла Бакића до потоњих српских митрополита и патријарха, нити би Сава Текелија имао потребе да предлаже оно што је Бранковић већ јасно и недвосмислено изнео као програм за ослобођење српског народа од Турака нити би око српске националне и државне идеје било проливено толико крви, а немачки и српски народ су могли рачунати на трајно пријатељство. Без обзира на то колико је творац овога програма, Бранковић, имао наде у његово остварење за свога живота, он је извршио свој историјски задатак часно и потпуно тиме што га је формулисао у право време, али исто тако и тиме што му је остао веран и непоколебљив у своме убеђењу да жели само добро и свом народу и бечком двору. Он је српско питање извео на европску политичку сцену новог века и цео свој живот је уложио у подршку томе програму. Да је био личан и себичан, могао је његов живот и друкчије да изгледа и он није морао бити доживотни сужањ.

Да Бранковић није био ни нереалан ни неочекиван сведочи и то што његов програм није био у свему одмах одбачен. После заузећа Београда он је узет у разматрање и уважен је захтев за кнежевском титулом, те му је додељена грофовска диплома. На основу шесте тачке меморијала, сматра Радонић, издата је 20. септембра 1688. године диплома у којој се Бранковић признаје за потомка Вука Бранковића из Подгорице, некадашњег господара Херцеговине, Срема и Јенопоља, тј. Влашке (Баната) и Бачке, и потомка Ђурђа Бранковића, господара Илирије, великог војводе горње и доње Мезије и осталих земаља. Радонић каже: „Бранковић овим резултатом није могао бити незадовољан (...). Њему је достојанство грофа дато као потомку старе владалачке породице и старешини народа који ће се дићи на оружје”.³ Ђутке се признавало и његово право на наследство његових балканских предела. У својој молби цару Леополду I из 1691, у којој тражи пуштање на слободу и поштовање дате привилегије, Бранковић је заменио ранији термин „илирски народи” речју „српски” и тиме је још више актуализовао свој програм. Он је и војску почео стварати на основу споразума с царем.

3 нав. дело, 353.

Међутим, помирљив став према Барнковићевим захтевима био је само тактичког карактера, да се његовим одбијањем не би узнемирили и одбили Срби од царске војске, а можда, већ и тада, да би се Мађарима показало да Беч, осим њих, има и друге савезнике на овим просторима на које може да се ослони. Та тактика примењивана је већ у 16. веку у борби око наслеђа угарске круне између Хабзбурга и претендента на угарски престо ердељског кнеза Јована Запоље. Тада је већина српских великаша стала на страну Хабзбурга, а међу њима и Павле Бакић, потоњи и последњи српски деспот као и сам оснивач краткотрајног српског царства у Панонији (1526) Јован Ненад Црни. Њиховим трагом кренуо је касније патријарх Арсеније III Чарнојевић. Он се покорио Пиколоминију и постао нека врста ратног плена ћесареваца. Ствари би друкчије стојале да је у ћесаревој војсци командовао и Ђорђе Бранковић.

Бранковић, као новоименовани гроф, није из Беча послат на јужни фронт да преузме команду и створи српску војску, него је послат у Ердељ да чека позив на акцију. За разлику од цара Јована Ненада, Бранковић није био војник. Он је закаснио са стварањем војске, јер су иницијативу имали немачки команданти и претекли га. И то је најслабија тачка Ђорђа Бранковића у спровођењу његове идеје о обнови српске државе у дело, а не дефектан идентитет и његове карактерне особине. Није он предводио Србе у потискивању Турака до Ниша, Скопља и Призрена, него генерал Пиколомини, а рат за српске земље водио је принц Еуген Баденски. Као дипломата, међутим, он је своју улогу часно одиграо до краја подневши несебичну жртву за српску идеју, за афирмацију српских државних и националних права.

Када се царска војска под турским притиском већ повлачила са југа Србије, цар се обратио балканским народима чувеном Инвитуторијом (позивом) од 6. апила 1690. године у којој се ти народи позивају да приђу царској војци и да се одупру Турцима, а за узврат нуди им се слобода вероисповести и право на избор војводе, што је преузето као захтев из Бранковићевог Меморијала. „Само овога пута не прихвата се ранији Бранковићев пројекат о формирању Илирске краљевине, него неке Војводине, нешто налик на Ердељ, под врховном влашћу цара, чије се право на ове земље као угарског краља нарочито наглашава“, каже Јован Радонић у својој другој књизи о Бранковићу.⁴ У истој књизи, приказано је и како су у Бечу царски саветници, а затим и целокупна државна политика, рушили Бранковићев програм који, због својих освајачких планова, нису смели отворено одбити. Прво су помоћу једне римокатоличке породице из Босне, Николе Матије Илијановића и његова четири брата Бранковића, такође римокатолика, покушали да прикажу идентитет грофа Ђорђа Бранковића као дефектан. Павле Бранковић из

4 Јован Радонић *Ђорђе Бранковић десиој „Илирика“*, Београд 1929, 161.

Јајца се по том основу и нашао у Пиколоминијевој војсци на југу Србије. Године 1694. босански Бранковићи су у Бечу опет интервенисали у своју корист као наследници Вука Бранковића, а против, већ сасвим изолованог, заточеног грофа Ђорђа Бранковића.

То што ни римокатолички великаши из Босне нису имали много више успеха у својим династичким претензијама од православног деспота, говори да Србима ни римокатоличка вера није била од помоћи ако су покретали српско национално и државно питање. Босански Бранковићи нису могли претендовати на наследство Бранковића а не прихватати њихову српску традицију и име. Али, српска идеја није могла да прође ни под римокатоличким плаштом. Тада је на сцену је ступио Хрват Павле Ритер Витезовић, дотадашњи пријатељ босанских Бранковића, коме су се ови замерили кад га нису прихватили за зета. Он их је скинуо као претенденте на српски бранковићевски престо и имања оним истим средствима која су искоришћена и у случају српског православног деспота. Можда је баш од њега потекла тврдња да босански претенденти и нису никакви Бранко-вићи, него да су се они, у ствари, презивали Брајковић. Осим тога, Павле Ритер Витезовић у својим пројектима из 1696, 1699. и 1701. за ослобођење балканских хришћана од Турака супроставио је српској државној идеји хрватску државну идеју. Тиме је отворен вишевековни процес надгорњавања те две идеје у којем је бечки двор за себе резервисао улогу кормилара.

„По Ритеру, каже Радонић, Илирска Краљевина је саставни део Хабзбуршке монархије, чији владари, као наследници угарских краљева, имају права не само на Хрватску него и на балканске земље. Ритер је у својој Хроници све Илире идентификовао са Хрватима, те је, по њему, читав Илирик хрватски. Употребивши некритично хронику попа Дукљанина и Тому архиђакона сплитскога, тумачећи критичнога Ивана Луцића сасвим самовољно, Ритер је читави пространи Илирик са Хрватима, Словенцима и Србима прогласио Хрватском. По Ритеру његова Хрватска има пет огромних области: 1) Приморска која, поред приморја, обухвата још Хум или Херцеговину, 2) Загорска Хрватска, која обухвата ужу Хрватску и Босну, 3) Међуречна или Савска Хрватска, која обухвата Хрватску и Славонију, 4) Овострана Хрватска, т. ј. Истра и Крањска, 5) Онострана Хрватска, т. ј. Србија и Рашка.”⁵

За разлику од Ритерове Илирске (хрватске) краљевине под влашћу Хабзбурга, Бранковићева је требало да буде независна српска држава (без Хрватске) која ће цару давати оружану помоћ у борби против

5 нав. дело, 124-5.

Турака. И у томе је главна подударност између његовог и каснијег Текелијиног пројекта. У томе је и главна разлика између каснијег аустрославизма и српских погледа на решавање источног питања.

Бранковић је још једном одлично интервенисао у корист Срба када је преко епископа Исаије Ђаковића сугерирао да српски патријарх добије право јурисдикције не само над доведеним народом и покрајинама у турским рукама, него и над свим Србима у аустријском царству. Срби ће се врло брзо сетити да траже и оно што су у први мах, на саветовању у Београду 18. јуна 1690. пропустили да траже, а то је засебна територија, што никада у стварности неће добити. Тај њихов захтев није био исто што и програм Ђорђа Бранковића за ослобођењем српских земаља изложен у Меморијалу.

Меморијал Ђорђа Бранковића сведочи о живој историјској и националној свести код Срба пре велике сеобе 1690. године, који се не задовољавају само верским слободама, него ослобођење од Турака чекају и као национално ослобођење. И Ђорђе Бранковић и епископ Исаија Ђаковић из истог јенопољског краја, доказ су да су Срби са југа са патријархом Чарнојевићем дошли на подручје развијене српске националне свести. Та свест потом, одасвуд гушена, пролазила је кроз разна искушења, као што је било аустријско ослобађање Србије 1718-1739, римокатоличка офанзива око 1726. године и касније, претња унијом, укидање Пећске патријаршије 1776. и забрана употребе српскога имена у Турској. По турским уредбама Срби су спадали у грчки милет, односно верску зајдницу, и само тим именом су се смели звати. Аналогно томе аустријска политика им је са друге стране наметала име Илири односно гркоисточни несаједињени. У свим тим догађајима слабиле су везе између појединих делова српског народа.

То слабљење веза и потхрањивање подела и суревњивости међу појединим деловима српског народа, после Бранковића и Чарнојевићеве сеобе, није одмах уродило негативним последицама. Ожиљци тих штетних дејстава на националној свести Срба почели су се примећивати тек у 19. и нарочито у 20. веку. Настало је време тихих, али дубоких деоба по разним основама, што је кулминирало у производњи нових нација и етничких група. Чак и они који су остајали Срби по имену и осећању, волели су да се деле – по покрајинским и завичајним критеријумима и да се надмећу око заслуга за нацију. Трагова о томе има много и у науци и књижевности. Пишући о доприносу Стевана Стратимировића првом српском устанку и објављујући његов Мемоар руском цару, Стеван Димитријевић је имао потребу да 1926. године, када су се Срби већ налазили у једној држави, нагласи да то истицање доприноса „свију и од свуда мисаоних и пробуђених Срба онога времена” – „не смањује ореоле Карађорђа и Милоша, нити ослабљује значај Шумадије”. Он даље каже: „Пијемонту Српства и Југословенства неће ништа одузети од заслуга ако завршна истраживања извора покажу да идеја ослобођења није његов

оригинал, него стара заветна мисао српског народа и његове водиље Српске православне цркве.” Димитријевић не би ово написао да није било разлога да се реагује на притисак антисрпске пропаганде. Још погубније од верских и регионалних биле су касније идеолошке поделе међу Србима. Оне су оставиле тешке последице и у научној и духовној сфери и нанеле су велике штете култури и духовности српског народа, његовом моралу и стабилности.

Последица ових дегенеративних процеса је и однос српске науке, историје и културе према Ђорђу Бранковићу и његовом делу. Он који је, као обновеитељ српске националне и државне идеје, задужио свој народ у политичком смислу колико и свети Сава, морао је да трпи не само груба оспоравања историјског значаја и вредности, него и неистинито портретисање чак и од оних који су највише допринели да се сагледа његова историјска улога и значај. Када Јован Радонић напише да „Бранковић уопште није државник широкога хоризонта” и да није умео да процењује људе и дане политичке ситуације, као што је то умео његов савременик, пријатељ и рођак, влашки кнез Шербан Кантакузин, турски вазал, он превиђа да ће потом написати како је Шербан, ужаснут новонасталом ситуацијом да мора да лавира између Турака и Ћесареваца, када су ови почели да се приближују границама његове кнежевине, напрасно умро. Бранковић је, међутим, показао невиђену издржљивост и постојаност, држао се достојанствено и храбро као заточени кнез римскога царства и српски деспот и својим страдањем и својом борбом оставио је велики аманет своме народу. Има ли у српској историји лепшег примера служења идеји и народу од његовог? Да је његова историјска улога толико велика, а толико потцењена и маргинализована, доказ је и у томе што Срби нису ни до данас смогли снаге да његове Хронике у штампаној форми изнесу пред лице његовог народа и света.

Стратимировићев рускословенски концепт

Сврха поређења између идеја и националног програма Саве Текелије и текстова других аутора је да се покаже порекло, оригиналност и покретљивост појединих идеја, њихове позитивне и негативне трансформације и вредност са становишта историјске потврде или оспоравања. Временски најближи Текелијином Писму Наполеону и по садржају њему најсличнији био је Мемоар митрополита Стевана Стратимировића руском цару.

Као и Текелија и Стратимировић је у својим идејама имао преходника. Идеју о ослобођењу Срба и других хришћанских народа из османлијског ропства и протеривању Турака из Европе војном акцијом Русије најјаче је заступао и практично радио на њеном остварењу нешто млађи савременик грофа Ђорђа Бранковића, гроф Сава Владиславић (1664-

1738), Србин у служби руског цара Петра Великог. Песник Јован Дучић у изванредној историјској монографији о овом српском родољубу и руском дипломати великих способности и заслуга каже:

„Сава Владиславић, може се слободно тврдити, био је уопште у Русији први човек који је покренуо такозвано 'источно питање', које је затим два столећа било једно од најважнијих питања европске политике. (...) Владиславић је, сасвим природно, у православном руском цару гледао јединог богом опредељеног будућег ослободиоца православног Истока, Балкана и његовог Српства.”⁶

Дучић је превидео иницијативу митрополита Саве Бранковића из 1668. која је претходила Владиславићу, али је у праву што се тиче руског укључивања у војне акције за ослобођење хришћанских народа југо-источне Европе. Њих је заиста отпочео Петар Велики својим сукобом са Турцима на реци Пруту 1911. године и истовременим подизањем устанка у Црној Гори под руководством владике Данила и руског царског официра, „српског пуковника”, Михаила Милорадовића. Црногорци и Херцеговци дигли су се са великим одушевљењем да бране православну Русију када јој је Турска објавила рат и да се боре за сопствено ослобођење. За разлику од неприпремљеног Петра Великог они су имали војних успеха, али су по царевом налогу морали да обуставе непријатељства. У мировном уговору са Русима Срби нису ни поменути. Турци су их током следећих година немилосрдно кажњавали за показану непокорност. Црногорској династији и цркви остала је од тада стална материјална помоћ Русије која је трајала такорећи до краја владавине тих династија, и трајно пријатељство.

Неуспех Петрове војне иницијативе зауставио је у Русији развој идеје о војевању за ослобођење хришћанских народа али код Срба није обезвредио ту идеју, нити умањио популарност овог руског цара. Напротив. Оне су се одржавале током потоње српске историје. Коментаришући овај неуспех у остваривању идеје о руском рату за ослобађање хришћана, коју он приписује Сави Владиславићу, Дучић је написао: „Ако се нешто могло пребацити овој идеји, то је можда једино да се она није у Москви већ од раније изразивала, и са пуним планом преносила на Балкан, него тек при оваквом избијању рата између Русије и Турске. На жалост, у Русији се никад ни раније ни доцније ништа није урадило са планом, нити су икад догађаји нашли Русију спремну да им са сигурношћу одговори.” (1989:211). Дучић је при томе имао у виду дуго и са великим трудом изграђиване стратегије и акције Млетачке Републике и Аустријске Царевине за потискивање Турске са Балкана и заузимање њеног места.

6 Јован Дучић, *Гроф Сава Владиславић. Сабрана дела*, 5, Београд — Сарајево 1989, 158.

Текелијино писмо Наполеону датирано је 13. јуна 1804. године. Вероватно баш тога дана Текелија је лично предао писмо француском амбасадору у Бечу. Само један дан касније, 14. јуна, један Рус, протојереј Андреја Атанасијевић Самборски, такође у Бечу, написао је два писма: руском цару Александру I и министру иностраних послова Русије кнезу Адаму Чарториском. Он је молио овог другог да посредује и преда цару његово писмо и писмо карловачког митрополита Стефана Стратимировића које је приложио уз своје. У оба своја писма, и Чарториском и цару, Самборски топло препоручује Стратимировића и његове идеје.

Самборски је био важна личност у животу руске царске породице као васпитач цара Александра I Павловића и духовник његове сестре принцезе Александре Павловне док је она живела у Будимпешти удата за угарског палатина Јосифа. Човек европске образованости, који је живот проводио као руски свештеник у Енглеској (ожењен Енглескињом) и на руском двору, током свог боравка у угарско-српској средини ступио је у везу са многим Србима, нарочито духовним лицима: Стратимировићем, бачким епископом Јованом Јовановићем, будимским владиком Дионисијем Поповићем, архимандритом пивског манастира Арсенијем Гаговићем, али и другима: Атанасијем Стојковићем (касније професор и ректор Харковског универзитета) и Теодором Филиповићем (касније код Карађорђа као Божидар Грујовић секретар Совјета). Истом кругу припадао је и пензионисани фрајкорски официр Петар Новаковић Чардаклија, чија је жена, Русиња, била у служби на двору код принцезе Александре Павловне. Нема назнака да је овом кругу припадао усамљени и, на неки начин, ражаловани Текелија. Стварање овог словенског, руско-српског круга око Самборског и Александре Павловне требало је да оснажи српске наде у ослобођење уз помоћ Руса. Принцеза је у свом, политичком, браку поживела само 15 месеци. Растрзана између нада православаца у њену специјалну мисију у Угарској и притисака римокатоличке и унијатске средине да преко ње остварује своје интересе, она се разболела и брзо умрла. Писма која је владика Јовановић слао у Русију и одговори са те стране, посете пивског архимандрита Атанасија Гаговића руском двору, делатност српских интелектуалаца у Русији и све то заједно, стварало је атмосферу очекивања и надања међу Србима. Израз тих очекивања и тих надања било је и писмо митрополита Стратимировића руском цару.

Текст Стратимировићевог писма сачуван је у две верзије: оригинал писан на црквенословенском језику и извод у преводу на руски који је сачињен на основу оригинала да би цар лакше разумео митрополитове предлоге. Стратимировић је молио руског цара да тражи од султана независност земаља у којима живе Срби и да их стави под своју заштиту, односно руски протекторат. У замену за то руски цар је, према овом предлогу, требало да султану гарантује оне области у Азији које су се управо отцепљивале од Турске. Независност Срба од Турака не би била

потпуна: они би плаћали данак султану, а врховна управа те вазалне српске државе била би поверена једном руском кнезу или неком „од немачких зетова или шурака, или других савезних пријатеља...протестанта, који би веру и источно православно благочашће ма и у потомству примио” (18).

Разлог због којег је требало да руски цар помогне Србима да се отргну од ига турскога митрополит је видео у томе што је Русија једина земља која нема за савезника другу земљу истог језика и исте вере на коју би се увек могла ослонити. Русија се не може ослонити ни на Пољаке, који су римокатолици, али ни на православне Грке, који су непоуздани као пријатељи. Остају јој једино Срби за које митрополит каже: „Нема под небом народа, који би имао толику љубав и наклоност према Русима и руским владоцима, као Срби што су. Једни језиком, благочешћем, подједнаки Словени! Простота њихова простоти руској је подобна; на све стране, осим Русије, признати, они, поред све удаљености, једину наду на Русију имају” (17).

Сличност између Текелијиног и Стратимировићевог плана је у томе што оба рачунају са руском помоћи у ослобођењу Срба од Турака. Разлика је у томе што Текелија жели стварање *независне српске државе*, за коју би се изборили сами Срби уз подршку европских великих сила и Руса, такође, а митрополит не иде даље од *руског пројектора* над српским земљама у Турској који би био подржан присуством руске војне силе. У основи митрополитове концепције је верско зједништво Руса и Срба и исконска љубав и поверење према Русима. До национализма, схваћеног у модерном смислу речи, као права сваког народа на независност и слободу, и као основног принципа конституисања државе, Стратимировић није стигао. Судећи по делу писма о кнезу протектору, митрополит није замишљао ни да у будућности на српски престо седне Србин. Он се само надао да ће бар потомци странца на српском престолу примити православну веру.

Текелија је такође предвиђао могућност да ће Руси поставити неког свог кнеза на чело српског ослободилачког покрета, али само за прво време. Сматрао је и да њихову подршку српским црквеним људима треба прихватити. Али је био против њихове трајне доминације над Србима.

Друга битна разлика између ова два плана је у томе што Текелија тражи да Наполеон подржи устанак Срба и да толерише руску и аустријску помоћ томе устанку. А митрополит Стратимировић од руског цара не тражи помоћ српским устаницима. Он о устанку, такорећи, и не говори, него прави само алузију у једној реченици која гласи: „Па и без тога, ако би се речене српске провинције, отргнувши се саме собом од султана, и против воље његове, предале најближој хришћанској држави (што лако и ускоро може последовати), султан би се не само сасвим лишио својих провинција, него би још умножио силе свога суседа, а тиме би створио себи велику погубу”. Најближа хришћанска држава којој би се српске

провинције „предале” била је Аустрија. Митрополит, дакле, није уопште видео могућност да српске провинције, и кад би се отргле „саме собом од султана и против воље његове”, постану и остану слободне и самосталне. Другим речима, он је тек започети српски устанак приказивао руском цару као опасност да би цар могао да изгуби српске земље за рачун Аустрије ако се не би овде ангажовао.

Што се тиче геополитичких разматрања, Стратимировић, као и Текелија, види сву ширину српског етничког простора. Али, за разлику од Текелије, који остаје на принципијелном становишту да српске земље треба да припадну српској држави и не отвара, из разумљивих разлога, питање северних граница те државе, Стратимировић у том погледу чини предлог који је, индиректно, упућен и Аустрији колико и Русији. Он каже:

„Што се тиче Аустрије, она би дужна била уступити Боку Которску и део Далмације. У замену за то може се њој дати део данашње Турске Хрватске. А кад би Аустрија и Срем уступила Српској земљи, онда би јој се у замену могао предати влашки предео до реке Олте”. Српске земље које Текелија зове „северно од Дунава”, а то су Банат и Бачка, као и Славонију, митрополит Стратимировић није видео у саставу будуће српске државе. Ове земље би остале у аустријском царству. Формирањем српске државе под руским протекторатом, према овом плану, српски народ би био и даље подељен, живео би под влашћу два цара, у два различита система владавине.

Стеван Димитријевић је уочио сличност између овог Стратимировићевог плана и плана кнеза Чарториског (док је овај био руски министар). Да би то показао, он је у својој књижици цитирао следећи одломак из *Мемоара* кнеза Адама Чарториског:

„Главни део владавина европске Турске треба да буде раздељен на самосталне области, које би се користиле аутономијом и биле обједињене општом федеративном управом. Русија може обезбедити себи одлучни и законити утицај на ову федерацију, ако Његовом Императорском Величанству буде остављена титула императора и протектора словенских и источних народа. У осталом, учешће Русије у ослобођењу ових крајева, заједничка религија и происхођење, вешти избор места, која ће бити заузета нашим војскама и мудра политика – вероватно би и сами собом утврдили овај утицај. На случај, ако би потребно било снабдети се сагласношћу Аустрије, онда се њој може дати Хрватска, део Босне и Влашке, Београд, Дубровник и т. д.” (24).

Стратимировићев план је, на свој начин, и доиста слично овде цитираном виђењу Чарториског, не само проруски, него и проаустријски. То што, максимално поштујући аустријске интересе, не предвиђа уједињење српског народа, најслабија је страна митрополитовог плана. Он је најмање био повољан за Србе. Кад Самборски каже да га митрополит није смео потписати „бојећи се да главе лишен не буде”, то може да изазове

недоумицу. Контакти православног свештенства са Русијом нису били забрањени. Осим тога, он није нудио Русима српске области у Аустрији, изузев Срема, него оне под турском влашћу. На аустријске интересе пазило се и са руске стране. Опрезан руски став, на почетку и у годинама пропасти устанка, последица је руске жеље да се не замера Аустрији и да сачува са њом сарадничке односе и формално водећу улогу у „светом савезу” против Наполеона. Руски цар Александар I имао је веће амбиције него што је ослобођење православних народа. Он није намеравао ширити владавине Русије, каже Димитријевић. Васпитан космополитски и алтруистички, Александар I хтео је да у међународне односе унесе осећаје законитости, љубави и мира. Маштао је да стане на чело просвећеног и срећног човечанства (14).

Што се тиче унутрашњег уређења земље, Стратимировић није имао никакве примедбе на руско самодржавље. Напротив. Он је видео сродност српског и руског народа не само у вери и језику, него и у заједничкој им простоти, која, по њему није никаква препрека стварању државе. Митрополит не сматра, као Текелија, да је српском народу потребан морални и просветни препород. „Простота, глупост или крајња суровост оног народа, што под Турском облашћу живи, не треба да застраши или осујети овакву намеру (постављање руског кнеза за владаноца – В. М.) с тога, што су Далматински Срби добри и кротки, тако од части (делимично – В. М.) и Херцеговачки, а они који се у Боки налазе, стоје већ на извесном степену образовања. По природи је благ и љубазан сав тај народ као и онај у Срему” (18). Тешко је рећи да ли се овај опис односи на исту ону особину коју је Текелија приказао пежоративно рекавши да је тај народ кротак толико да се може помустити. Али је сасвим извесно да по митрополитовом мишљењу тим народом није тешко владати што, по његовом систему вредности, не би требало схватити као куђење него као похвалу. Руси неће морати да довлаче много своје војске да би држали српске области, каже митрополит.

Текелија није сматрао да је будућој српској држави потребна војска неке стране силе и управо се прибојавао да се не деси то да Турску замени нека друга страна империја. Он је тражио помоћ за српске устанике и планирао је да српски народ и држава толико ојачају да могу играти у Европи „силу више него другог реда”. Стратимировић је ослобођење Срба од Турака видео као ствар Руса, а не као ствар самог српског народа. Природно је отуда што његов план не говори о подизању и јачању националног бића српског народа. Он не замишља, као Текелија, неког способног Србина који би за две десетине година средио стање у српској нацији. Осим тога, митрополиту, по природи ствари, идеја национализма афирмисана у француској револуцији и начела слободе народности нису били привлачни. Текелија, међутим, није одобравао Наполеонова освајања, што он у Писму и не крије, али је Французима одавао признање за афирмацију начела народности и слободе народа. И погледи на руско

самодржавље били су им различити. Док је Текелија видео поробљеност руског народа, његову неслободу и материјалну и духовну беду – што све он није желео своме народу – митрополит је, напротив, у православном цару и руском самодржављу видео спас за Србе и њихову веру. Текелија је био у Русији и то три пута, Стратимировић није.

Идеје двојице истакнутих Срба са почетка 19. века, Саве Текелије и митрополита Стефана Стратимировића, са коренима у српској традицији, остале су, уз одговарајуће трансформације, да живе трајно као два различита модела српске политичке мисли: један са тежиштем на националној самосталности и српској државној и културној традицији, други на православном и словенском заједништву са ослонцем на Русију. Овај други изопачио се у осећање зависности од Руса и показао се делотворан када је код оба народа православље било потиснуто комунизмом као обликом идеолошке антирелигиозне свести.

Гарашанинов тајни увоз југословенског концепта у Србију

Међу тајним документима који су имали карактер националног програма најгласовитије је *Начерџаније* Илије Гарашанина, министра унутрашњих дела (1842-1858) и председника владе у Кнежевини Србији (1861-1868). У историјској литератури, а нарочито заслугом историчара Драгослава Страњаковића, доказано је да је Гарашаниново *Начерџаније* настало под великим утицајем пољске емиграције која се, после пропасти револуције у Пољској 1830. године, концентрисала у Француској. Привремени председник пољске владе Адам Чарториски (овде већ поменут као министар иностраних послова Русије 1803-1807) основао је у Паризу (1832) дипломатску канцеларију. Тражећи повољне околности које би помогле ослобођењу Пољске, Чарториски је деловао преко својих дипломатских представника или агената у европским престоницама, па и у Београду. „Он је замишљао да ће помоћу решавања источног питања посредним путем доћи и до пољског ослобођења”, каже Драгослав Страњаковић.⁷

Чарториски је био упознат са српским питањем још у време Првог српског устанка док је био министар спољних послова Русије. Контактирао је са пивским архимандритом Гаговићем (1803), примио је српску устаничку делегацију са протом Матијом Ненадовићем (1804), имао је у рукама Стратимировићево писмо руском цару. Није немогуће да је, путем својих француских веза, био упознат и са Писмом Наполеону Саве Текелије. Много година касније, после четири деценије, у Паризу, јануара

7 Драгослав Страњаковић, *Како је настало Гарашаниново начерџаније*, 66.

1843. Чарториски је написао састав *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie...* и послао га свом агенту у Београду, Људевиту Звјерковском Леноару, који је с њиме упознао истакнутије уставобранитеље и Гарашанина. Гарашанин је тек касније, 1845, после израде свога *Начерџанија*, предао кнезу Александру Карађорђевићу превод овог састава Чарториског на српски језик. Чарториски саветује Србији да избегава руски утицај и да се не ослања на Аустрију, којој не може веровати, него нека настоји да уз помоћ Француске заузме место турског царства у Европи „кад овоме буде одзвонило”. Осим Француске и Енглеска је, по њему, заинтересована за слободну Србију и њен излаз на море. Саветује, такође, сарадњу са Словенима и Мађарима који сви желе да се ослободе Аустрије. А у унутрашњој политици предлаже: тражење наследног кнежевског достојанства за Карађорђевиће, уређење администрације, завођење реда у земљи, војно јачање и рад на књижевном и научном пољу.

Уочљива је велика сличност у идејама између Чарториског и Текелије о питањима националног ослобођења Срба и њиховог уједињења. Без обзира на извесне разлике, овде је реч о истом моделу за решавање српског националног питања. У оба текста на Русију и Аустрију се гледа као на претњу српској независности и слободи и траже се гаранције Француске за српску независност. А код Чарториског, четири деценије после Текелије, полажу се наде и у Енглеску. У оба текста изузетна пажња се обраћа на подизање српског народа „на своје ноге”, на књижевност и културу, и на оспособљавање за велику историјску улогу.

Агент Леноар (*Le Noir*) убрзо пошто је у Београду предао текст Чарториског био је повучен из српске престонице. На његово место одмах у пролеће дошао је Фрања Зах, „по народности Чех, велики родољуб и одушевљени присталица Чарториског”, како каже Страњакровић. Он је исте године написао за Гарашанина један састав, *План*, који је пронађен у Гарашаниној архиви. На основу тога састава Гарашанин је урадио своје *Начерџаније*. Или још тачније: Гарашанин је Захов текст, уз неке карактеристичне измене и скраћења, пренео у своје *Начерџаније*. Објављујући сва три поменута текста у Споменику СКА 1939. године Страњакровић је Захов *План* и Гарашаниново *Начерџаније* штампао упоредо тако да се лако могу упоредити оба текста и уочити измене које је Гарашанин унео. Гарашанин је такоређи преписао Захов текст. Да није реч о тајним документима, који су имали карактер радних папира, него да се ради о ауторским списима, Гарашаниново *Начерџаније* могло би се окарактерисати као плагијат.

Гарашанин је преузео и структуру и текстуру Заховог *Плана*. Оно што је променио или изоставио својом редакцијом открива читаоцу да је Захов план имао политички циљ и боју која Гарашанину није била сасвим по вољи, па је мислио да ће брисањем неких речи или реченица и изостављањем појединих делова план учинити добрим. Видљива је намера Гарашанина да Захов *План* коригује тако да он буде руководство за

ослобођење и уједињење српства. Урадио је то на своју штету, јер његове вербалне исправке нису нарушиле суштину Заховог *Плана* који је Србији нудио програм стварања словенске односно јужнословенске државне заједнице. Захов нацрт спољне политике Србије виђен је очима једног странца чији мотив пријатељске помоћи Србима није искључивао могућност пласирања и таквих политичких интереса који нису били иманентни основним српским интересима: ослобођењу и уједињењу српства. Тајним уношењем туђег плана у Србију, прављеног за остварење туђег циља, тај циљ је Србији подметнут као кукавичје јаје.

Зах је сматрао да Србија треба да има један план за своју будућност који ће *служити* као основа њене политике. А основа српске политике по њему „мора бити јужно словенска”. Србија треба да гради своју државну зграду на темељу словенског, односно јужнословенског јединства. Зато и наслови појединих одељака његовог текста гласе: *Словенска полиџика Србије, Како би се од шурског царства славенско сазидати могло, О средствима којима би се сједињење свију Јужни Славена издејствовати могло*. Гарашанин буквално преписује Захов текст, али не прихвата ове наслове, односно реч славенски. Он први наслов пише само као *Полиџика Србије*, други сасвим изоставља, а трећи преиначује тако да гласи: *О средствима којима би се циљ српска постојати могло*. Захову мисао да основа српске политике мора бити јужнословенска он преиначује тако да гласи да је темељ српске политике у томе „да се не ограничава на садашње њене границе, но да тежи себи приљубити све народе српске који ју окружавају”. Кад Зах каже да је у садашњем Књажеству српском „клица будућег јужнословенског царства”, Гарашанин га исправља и пише: „српског царства”. Када Зах напише да влада мора знати „у каквом положенију се свака грана јужног славенства данас налази”, Гарашанин то замењује изразом „народи разних провинција Србију окружавајући”. Народи разних провинција Србију окружавајући је исувише општи појам који не носи неко одређено политичко значење. Гарашанин је на том месту упао у процеп јер није написао „свака грана српства”, а хтео је да уједини Србе. Он је, затим, прихватио и садржај и структуру Заховог текста који говори о тим „гранама” или „народима” чак и онда када је он антисрпски интониран као што је у одељку о Срему, Банату и Бачкој. Међу осталим одељцима о појединим „гранама”, „народима” овај је упадљиво најкраћи и садржајем најсиромашнији. У њему је улога овог дела српства сасвим омаловажена.

Гарашанин у тексту доследно спроводи измену термина јужнословенски у српски, а где то није могуће заменом речи, он текст прилагођава свом циљу. А његов циљ је – ослобођење и уједињење Срба. Томе циљу *Начертанија* није следио и план за остварење тога циља. Гарашанин се није бавио питањем јединства и интеграције српске нације и препрекама које томе стоје на путу. То што није улазио у питање о стању

српства у околним земљама то је највећа Гарашанинова грешка која је имала трагичне последице. Гарашанин је имао у виду државу српског народа али није био у стању да сагледа стање тога народа.

Он је желео српско, а прихватио је план за јужнословенско уједињење. Идеја српске државе коју је имао Гарашанин није била јасно дефинисана и сводила се само на проширење граница Србије.

Зах, па и Гарашанин, полазе од „светог права историческог” на обнову Душановог царства, али у овом њиховом плану то је пуки вербализам и они томе прилазе површно. У Заховом, па самим тим ни у Гарашаниновом тексту нигде се не истиче право српске нације на слободу и своју државу. Истиче се право и потреба Србије да прошири своје границе. Задржавати се половином 19. века само на историјском праву и на начелу легитимизма, а не уважити право народа на слободу и независност, било је не само конзервативно, него и штетно. Такав приступ навео је Гарашанина да запостави питање народа и да у први план стави питање државе.

Гарашанин се слаже са Захом „да ћеду и остали Јужни Словени идеју ову врло лако разумети и с радостју примити”, и да „нису потребна десетољетна дејствовања у народу” ради прихватања тога циља. А у стварности било је управо супротно. У време настанка *Начерџанија* српска државна идеја била је већ озбиљно суочена и сукобљена са хрватском државном идејом. Гарашанин или то није знао или није желео да то види.

Гарашанинов приступ српском националном питању и проблему стварања нове српске државе сасвим је супротан приступу Саве Текелије. Оно што је Текелија планирао: да треба радити на афирмацији српске нације и имена, на подизању материјалне и духовне културе српског народа, на његовој моралној обнови, Гарашанин није имао у виду. Он је о српском народу имао мишљење слично Стратимировићу: то је народ којим се лако да управљати, само ако је правитељство (влада) добро. Када Зах напише да ако се има јасан политички циљ, онда ће се и средства „код тако способног народа као што је српски, лако и скоро изнаћи”, Гарашанин то преиначава, па каже: „код једног способног правитељства, јер народ је српски тако добар да се с њим све, но само разумно постићи може”. Олако прилажење избору средстава којима се може постићи одређени политички циљ и комплименти српском народу могли су да завајају. Гарашанин се понашао као да је већ имао тај велики, стари, широко распрострањени српски народ, готов и спреман да изврши политичку улогу коју су му он и његови помагачи наменили. За своју политичку идеју Гарашанин је мање тражио ослонац у српском народу, а више се служио услугама Фрање Заха који је остао у Србији и обављао више функција у њеној војсци и просвети, заједно са другим помагачима.

Преглед односа Србије са суседним земљама и њених задатака у тим подручјима Зах је приказао у посебним поглављима. Гарашанин је преписао поглавље о односу са Бугарском прихватавши основну Захову мисао да Србија треба да се бори за Бугаре и Бугарску ширењем свог наместо руског утицаја који је тамо био доминантан. Тиме Гарашанин излази из оквира српског националног програма и, *de facto*, прави југословенски програм а, истовремено, он из плана брише југословенско име. Ни Зах ни Гарашанин не помињу неколико стотина хиљада Срба који су живели у Бугарској и који су били разлог да Србија води рачуна о овом свом суседу с обзиром на уједињење али и без обзира на њега.

Гарашанин је преузео и поглавље „О политици Србије у смотренију Босне, Ерцеговине, Црне Горе и Сјеверне Албаније” и прихватио је Захово становиште да главни правац свога деловања Србија треба да усмери на то подручје. Обојица предлажу: (1) јаче отварање граница Србије према овим крајевима, (2) прихватање династије Карађорђевића у тим подручјима и спречавање стварања провинцијалних „књажевства под особитим владајућим фамилијама”, (3) примену закона и устава Србије у тим земљама, (4) издавање књига и на латиници и на ћирилици (по Заху, оснивањем штампарије у Босни, а по Гарашанину штампањем у београдској типографији) „у духу народног јединства Срба и Бошњака”, (5) излаз трговачког пута Србије на море преко Скадра и Дулциња у коме би она имала једног трговачког агента, (6) задобијање римокатоличких Бошњака и фрањевачких фратара за Србију постављањем једног фратра за професора латинског језика у београдском Лицеуму и подизањем капеле за римокатолике у Београду под покровитељством конзула француског, (7) новчану помоћ црногорском владици ради војног значаја Црне Горе за Србију и парирања руској новчаној помоћи. Ни у овом одељку није јасно наглашено да ће Србија предузимати одређене мере полазећи од интереса Срба који живе у овим западним крајевима без обзира на њихову вероисповест.

Главни циљ Зах-Гарашанинове политике и према истоку и према западу био је сузбијање руског и аустријског утицаја у тим подручјима за рачун Србије као треће силе. Када се ствари поставе у такав однос, одмах постаје јасно које силе ће имати предност. Оне које су јаче. Они не разматрају положај српског народа у тим земљама што је требало да буде у основи српске политике на Балкану.

Текелија је сасвим друкчије видео проблем српског народа чијој тежњи за уједињењем прете верске поделе, регионализам, потискивање српског имена, непросвећеност, недостајање људи у народу „који би њим управљали, који би могли да му дају саму идеју националног постојања, још мање да га уреде” (1966:178). Напротив, Зах-Гарашанинов план сасвим запоставља питање изградње и јачања националне свести Срба.

Гарашин није преузео од Заха ни речи из великог одељка о односу Србије према Хрватској. Прећуткујући ово питање у *Начертанију* Гарашанин је забашурио чињеницу да је план припреман за јужнословенско, а не за српско уједињење и да су тим планом примарни интереси српског народа стављени у други план. Каснијим прихватањем сарадње са Штросмајером (1867) Гарашанин ће прихватити и одредбу да све што се чини на народном ослобођењу треба да буде договорено између Београда и Загреба, што значи да је прихватио један концепт којим се поништава стожерни полошај Србије у стварању државе на Балкану. Кнез Михаило га је после овога, као и неких других гестова за које нисмо сигурни да нису били упливисани са стране (постављање питања наследства српског престола на којем је седео кнез без деце) сменио са положаја председника владе.

Захов одељак о Хрватској почиње мислима о Босни. У њему се каже: „Босна је средњи член у сојузу оном, к коме Србија и Хорватска природно припадају”. У „њој морају хорватски и србски уплив један поред другог увек у хармонији задржани, и особито на то управљани бити, да римокатолички и источни Бошњаци не само према себи међусобно поверење имају, него и слогу са Србијом држати и с временом к Србији се приклонити желе”. Гарашанин није хтео ни да зна за овај став о двоструким јужнословенским интересима у Босни и, не прихватајући Захово становиште о овоме, он је пропустио да понуди неко друго, другачије, своје, решење. Самим тим оставио је могућност да се ово, што је он из Заховог текста изоставио, и што је том тексту иманентно, само по себи врати на своје место. Зашто Гарашанин није ништа написао о Србима у Хрватској? Зато што он није писао о Србима ни у другим покрајинама. Он се ухватио за слику о Србији као независној држави (што она пре Берлинског конгреса 1878. још није била у потпуности) која земљама у свом окружењу прилази са сличним интересима као и Аустрија и Русија и друге силе. Тај приступ био је неадекватан и нереалан. Србија није могла приступати суседним покрајинама као сила, већ као део српског народа другим деловима истог народа тражећи са њима заједнички језик, начин борбе и пут заједничког спаса. Сава Текелија је ово питање боље сагледао од Гарашанина. Гарашанин се занео привидом моћи коју је имао као министар српске државе не видећи да он нема средстава којима би та држава постигла жељени циљ. Моћима да се постигне уједињење располагао је само српски народ коме је требало нудити јасну националну идеју непомућену ривалским државничким амбицијама у односу на друге народе и државе.

Приписујући Хрватској право на заштиту римокатолика у Босни, а православца – Србији, Зах је превидео постојање Срба римокатолика у западним покрајинама. Ни на то Гарашанин није реаговао. Да превиди или омаловажи чињеницу о Србима римокатолицима Заху је помогла теза о томе да су Срби и Хрвати, у ствари, један исти народ и да Хрвати стварају

књижевност на српском језику. Помоћу ових инструмената прекомпонована је слика о националном телу српског народа. Шта је о овом мислио Гарашанин тешко је рећи, али је он свакако о овим питањима много мање знао од Саве Текелије и готово је извесно да није познавао ни историјске ни књижевне изворе и да се служио углавном усменим информацијама у контактима са људима.

Зах је у одељку о Хрватској здушно пропагирао илиризам и Људевита Гаја тврдећи да илирци само из политичког опортунитета према Аустрији користе то име, а да желе „не илирско краљевство, него управо српско царство у фамилији Карађорђевој”. Зато Илири и њихов вођа желе: (1) да добију портрет кнеза Александра у српском народном оделу и да га распростиру у народу (али је цена од 2 форинте сребра за Хрватску велика, него нека се продаје по једну форинту), (2) пошто у Хрватској „језик књижевни од дана на дан све више бива србски” Србија треба „да ову литературу све већма уважи” и да се „у школама покрај кирилске и ова хорватско-латинска азбука учи”. „Чрез то ће се већ у децу она мисао усадити да су Срби и Хорвати један исти народ и да они један језик говоре, и да само двојако писмена пишу.” (3) пошто су Хрвати у Загребу „народну матицу основали, то јест фонд за издавање сами србски књига”, нека српска влада наложи ректору београдског Лицеума да Матици приложи 50 форинти сребра и тражи њене књиге „да би јужни славени у Аустрији увидели да професори лицеума београдског желе књиге у Загребу издаване, а особито матичине”, (4) Господина Гаја, који подноси велике материјалне жртве, српска влада треба новчано да потпомаже, јер ће он за српске интересе у Војној граници тајно радити. Може бити да је Зах искрено веровао у ово што је писао, али српски писци и јавни радници у то време су већ били прозрели намеру илираца да преименовањем народа и језика потисну и српско име и српску националну и државну идеју. Најистакнутији међу њима, Јован Стерија Поповић, био је у то време запослен у Београду у Министарству просвете и, као такав, Гарашанину на располагању. Професор природног права у Лицеју и писац, он није био замољен, колико се зна, да изради план спољне политике Србије. Стерија је био јако против словенске политике у Србији и против илираца откривши да се ради о превари. Да изради план замољен је један непознат странац. Гарашанинов поступак да наручи план код Фрање Заха, а да не преда кнезу пре тога савете Чарториског, у најмању руку био је неложан. Гарашанин је олако преко свега овога прешао ћутке.

Гарашаниновом непромишљеношћу уместо рада на јачању идеје јединственог српства у Србију је увезена идеја о српско-хрватском народном јединству и то прикривеним тајним путевима. Може се рећи да је та идеја била у основи Заховог плана и да се по томе он разликовао и од плана Саве Текелије, али и од плана Адама Чарториског.

Текелијин став о прихватању илирског имена из нужде, да би се под тим именом, којим су се служиле тадашња наука и политика у Аустрији, лакше легализовала тежња српског народа за националном еманципацијом и уједињењем – није био ни близу радикалан као ова каснија идеја илирства која је прерасла у праву идеологију чија је суштина остала и после укидања илирског имена у форми српскохрватског јединства и југословенства. Та идеологија, међутим, грађена је на чисто хрватском националном интересу и хранила се дезинтеграционим процесима у српском народу.

У одељку о Хрватској има код Заха још једно важно место које је тражило Гарашанинов противстав, али га он није имао. То место гласи: „Србија, на несрећу, нема у аустријским Србима у Срему, Бачки и Банату такве политичке пријатеље, на која би одма и сваки час ослонити се и бројати могла, ако би на пр. Србију против Аустрије бранити требало; на против Хорвати много боље разумеу политичку будућност Србије, а и то добро знаду, коју ролу би они при том преко пута од Аустрије играти морали, и ово је преимућство Хорвата за које би требало да се аустријски Србли преко свега стиде”. Овај став изричито указује да је јужнословенска концепција српске политике рачунала са разједињавањем српског народа. Раздвајати неповерењем и подозрењем два најближа дела српског народа, према ранијем моделу њихове поделе на аустријске и турске Србе, не видети позитивну улогу Срба у Угарској у припремама и вођењу ослободилачке борбе у Србији и у подизању Кнежевине Србије, значило је ометати интеграцију и обнову српске нације и државе. Ни Зах ни Гарашанин нису били креатори те стратегије, али су јој послужили, први тако што је преносио те идеје у Србију, а други тиме што им се није супротставио. Самим тим што није преузео одељак о Хрватској, не значи да је Гарашанин био противан овом ставу о Србима у Монархији.

Да се није супротставио накарадном схватању о међусобном неразумевању и стварању вештачког јаза између Срба северно и јужно од Дунава и Саве, Гарашанин је потврдио и тиме што је преузео пето поглавље Заховог плана под насловом „Срем, Бачка и Банат” у истом оном кратком и штуром садржају који му је дао Фрања Зах. Гарашанин је рачунао првенствено са уједињењем Срба у Турској, па је и овај део могао да изостави као онај о Хрватској. Али он није тако учинио. Не само да је ово поглавље неупоредиво најкраће него се у њему налази и оцена да односи између ова два дела српског народа нису најпријатељскији и да је за то умногоме одговорна сама Србија. Он је својим ретушем Заховог текста, у овом делу, још више осиромашио тај план и свео га на најмању могућу меру. Показао је тиме према Србима пречанима и њиховим институцијама велико неповерење. Док Зах предлаже да „у пештанским србским новинама Србија стално место заузме”, односно да се у њима бране њени интереси и да се оствари утицај на управљање Матицом

српском како она „не би некако пропадала”, а то би се најбоље постигло „чрез Господина Хаџића”, Гарашанин са пуно опреза каже да би требало прво упознати важније људе ових провинција „и једне србске важне новине тамо установити” које би дејствовале у српском интересу и „које би имале бити уређиване чрез врло искреног човека као на пр. г. Хаџића или њему подобног”. У то време у Пешти делују Матица српска и Текелијанум, излазе Новине србске и Србски народни лист Теодора Павловића, у Новом Саду и у Карловцима раде две гимназије, штампају се српске књиге, отварају се читаонице и даље се подижу и украшавају цркве, негује се српски национални дух. Али о свему томе у *Начерџанију* Гарашанин не каже ни речи.

Гарашанин је и могао и морао знати за Саву Текелију и Платона Атанацковића, за Матицу српску и Текелијанум, за Летопис, за Теодора Павловића и његове новине, за толике друге Србе тога времена који су желели да помогну и буду корисни српском ослобођењу и српском јединству. Он је морао познавати и друге Србе који су прешли у Кнежевину и радили у њеним установама, а не само Јована Хаџића. Гарашанин се определио само за Хаџића, који је већ био доказао своју приврженост једној политичкој линији у Србији, уставобранитељима, а био противник кнеза Милоша у чију службу је ступио по препоруци аустријских власти.

Иако није унео у *Начерџаније* опширан одељак Заховог плана „О савезу са ческим Славенима” Гарашанин прихвата да је „нужно упознавати Србију са Славенима Ческе, Моравије и Словачке и то на један врло предострожан и одвећ мудар начин како то не би могло Аустрији у очи пасти”. Зах саветује ослонац на Праг као просветни и културни центар и препоручује сарадњу са професором Јанком Шафариком који је већ боравио у Београду.

Потпуним изостављањем последњег поглавља Заховог плана „О унутрашњој политици Србије која би назначеној спољашњој одговарала” и кратког „Закључног примјечанија” Гарашанин је још више сакрио не само порекло своје инспирације, него и суштинске циљеве плана којег је преузео. У овом одељку Зах предлаже Србији чисту јужнословенску идеологију са војничком подлогом и ратном опцијом према Аустрији. Предлаже: (1) оснивање катедре историје и књижевства јужнословенске гране „при лицеуму књижевства Србије у Београду при којој би се историја свију јужни Словена, Срба, Бошњака, Далматинаца, Хорвата и Бугара, а и њиовог књижевства, као једног природног целог предавала” (2) израду геогарфске карте јужнословенских земаља, ћирилским словима, која би у свакој школи на зиду висила – „да би у сваком Србину жељу пробудити могла за државом која би све јужне славене у једно цело састављала” и (3) „целој држави војени карактер дати”, развити војно образовање путем политехничке школе, изградити фабрику оружја, увести бајонет као ново оружје у српску војску и спремати се за рат, али га не пожуривати. Ово више говори о жељи да се од Србије

направи оружје за протеривање Турака са Балкана него да се она политички и културно подигне и афирмише. Тако није било код Адама Чарториског. Прешавши у српску државну службу Зах је радио баш на остварењу овог дела свога плана.

Као људи словенског рода и пријатељи Србије, и Зах и Чарториски мислили су и деловали по своме знању и према својим интересима. Они су у првом реду рачунали на активности и допринос Србије у стварању новог распореда снага у Европи од којег би и њихове нације имале користи. Они се питањем уједињења Срба нису бавили као примарним циљем. Па ипак, међу њима има једна уочљива разлика: Чарториски је упућивао Србе више на стварање књижевности и културе и унутрашње демократско уређење, а Зах на јачање војске и спремање за рат. Осим тога, Захов план много више наглашава јужнословенски карактер српске политике и садржи елементе до којих је Зах, као аустријски поданик, више држао него руско-пољско-француски дипломата Чарториски. Жар са којим је Зах заступао илирце и значај који је придавао хрватском политичком интересу, његова сурова антируска оријентација, инсистирање на отварању римокатоличког центра у Београду – једној потпуно православној средини – наводе на помисао да је инспирацију за своје ставове Зах могао добити и из других центара, а не само из париско-пољске дипломатске канцеларије.

Нико од ових српских саветника, па ни сами Срби, нису Гарашанину и српском кнезу указали на национални програм Саве Текелије, на његова писма Наполеону и аустријском цару, на мемоар митрополита Стратимировића руском цару нити на корене националне идеје о обнови српске државе код Ђорђа Бранковића и других српских аутора у 18. и 19. веку. Јован Хацић у време свога бављења у Србији није био близак са Текелијом, али јесте са Стратимировићем. Осим тога, Хацићева делатност у Србији била је под строгом аустријском контролом. Он је уредно писао извештаје о своме раду и контактима у Србији које је предавао аустријском посланику у Београду. Искуство које је овај родољубиви Србин стекао у служби ове две државе навело га је да се 1848. године дистанцира од закључака Мајске скупштине. Али тиме је себе само политички онемогућио и изоловао. Гарашанин је, напротив, 1848. потпуно изгубио равнотежу, напустио упориште свога плана за уједињењем Срба у Турској и кренуо у помоћ Србима у Аустрији у нади да ће они бити пре у прилици да освоје националну слободу него поробљени делови српског народа у Турској. Одбио је да прими аустријско одликовање када је схватио да Срби сем велике погибиије у буни 1848. нису добили ништа значајно. Али, Гарашанин се није тада повукао из политике, сем за краће време. А са њим у Србији је наставио да делује механизам који је с њим инсталиран. Судећи по ова три момента: преузимање Заховог плана, учешће Србијанаца у рату на страни Аустрије 1848. и договор са Штрос-

мајером из 1867. може се закључивати о томе да је велики српски државник, свакако то не желећи, деловао у складу са виталним аустријским и хрватским интересима.

Гарашанин није био једини Србин који је полагао наде у покрет 1848. године и који се разочарао. Велико Његошево разочарење овим покретом описао је Иво Андрић у две речи: „Догађаји слагали”. Као када се каже: „пушка слагала”. Не дочекавши српско уједињење са кнезом Карађорђевићем на челу и са собом на српском патријаршијском трону, Његош се постарао колико је могао: да Црној Гори осигура наследног кнеза. Чак је и Аустрија подржала ову промену у статусу Црне Горе јер су јој две раздвојене српске државе више одговарале од српског уједињења.

Гарашаниново *Начерџаније* остварено је као југословенски програм, што оно, у основи, и јесте било. То што неки српски историчари тврде да Гарашанинов план није остварен израз је немирења са истином о суштини тога плана, о његовој генези и циљевима. Неспремност да се призна слабост српске политике у 19. веку може проузроковати пораз српске идеје. *Начерџаније* се брани као добар српски национални програм па се каже: „То што тај план није остварен не умањује његову идејну вредност. Гарашанин је ударио темељ српској државној мисли, која је од тада имала непрестано пред собом идеју уједињења српског народа, а као могућност и југословенског.”⁸ Како може бити речи о идејној вредности плана заснованог на мисли о народном јединству Срба и Хрвата, коју је Гарашанин у *Начерџанију* прећутно, а касније у свом Програму југословенске политике предложеном Штросмајеру 1867. и експлицитно прихватио?⁹ А како је тек он могао ударити темељ српској државној мисли када су то пре њега учинили многи други и речју и делом и то успешније од њега. У једном континуитету од Ђорђа Бранковића преко Карађорђа и Милоша до краља Александра Карађорђевића и Гарашанину припада одређено место међу носиоцима српске државне идеје али не прво и не најистакнутије.

Практично-политичка делатност Илије Гарашанина умногоме је била злорабљена од туђих сила и интереса. „Надалеко чувена” пропагандна радња Кнежевине Србије код Јужних Словена, коју је организовао Гарашанин као српску агентуру на Балкану, није довела до присаједињења Босне и других западних крајева Србији. Она је могла да послужи само моћнијима и вичнијима у овом послу да лакше контролишу људе и догађаје и да у одређеним тренуцима повлаче одлучујуће потезе. Аустрија је имала начина да искористи српску пропаганду против српских интереса о чему сликовито говоре многи случајеви какав је био онај са

8 Радосл Љушић, *Књига о Начерџанију*, Београд 1993, 101.

9 Р. Љушић, нав. дело, 112.

злоупотребом историјске улоге фра Грге Мартића у току рада Берлинског конгреса.¹⁰ Она је за последицу имала предају Босне и Херцеговине Аустрији на Берлинском конгресу 1878. године. После Првог светског рата, изазваног да би Аустроугарска савладала и последњи отпор Срба, да би освојила Србију исцрпenu у балканским ратовима, да би присвојила резултате српских ратова за протеривање Турака са Балкана, српска држава је нестала у версајској Југославији. Тек створена српска држава која је обухватала и Стару Србију и Црну Гору, део Босне и Херцеговине, Македонију, Банат, Бачку, Барању и Срем нестала је захваљујући идеји о троименом народу.

Српска државна идеја доживела је пораз зато што је, стално сузбијана, била надјачана од југословенске идеје. Томе је допринело и Гарашаниново *Начерцаније*, и то два пута. Одмах по настанку оно је послужило да се изаберу погрешна средства борбе за српско уједињење, (тајна пропаганда) а други пут употребљавано као доказ великосрпске политике кад већ више није било никакве српске државе, ни велике ни мале! Био је то велики пораз српске идеје. И када су га видели, Срби тај пораз нису хтели да признају. Довијали су се да на заобилазне начине саопште ту истину. Лујо Бакотић, један од најобразованијих и духовно најактивнијих Срба римокатолика у првој половини 20. века у књизи *Срби у Далмацији (1938)* изнео је овакав став:

„Најзад Срби католици су добро осећали шта српска мисао значи за наш народ. Увек кад су се развијали историски догађаји који су имали коју везу са југословенским питањем, хабзбуршка династија је предузимала мере искључиво на штету само српског народа и српских аспирација, почињући од Ђурђа Бранковића па до Светозара Милетића, Јове Метличића, Викентија Бутијера, Антуна Фабриса и загребачких ‘велеиздајника’. Увек су Срби били на ударцу. И према томе, – и да нису ништа друго знали, – морали су да увиде да је кључ југословенског питања у српској мисли. То осећање потврдише као тачно и два истакнута политичара, један Србин, а други Хрват. Д-р Михаило Полит Десанчић рекао је у Хрватском сабору 22 марта 1866 ово: ‘Допустите, господо, да вам одмах рекнем да и ја пригрљујем велику хрватску политику, јер сам уврен да *in ultima analysi* та хрватска политика мора постати српска.’ А на вечерњој седници Народног већа Срба, Хрвата и Словенаца, држаној у Загребу 23 новембра 1918, д-р Мате Дринковић је рекао: ‘Ми не оснивамо ни Велике Србије, ни Велике Хрватске, ни Велике Словеније, него велику, јаку и моћну југословенску државу. Морамо ипак јасно признати да је српска краљевина изашла у овом рату победником, а ми да смо побеђени’. Ове речи д-р Мате Дринковића могу да буду тачне и логичне само ако се је њима хтелo казати да је у рату

10 Коста Н. Милутиновић, *Штросмајер и југословенско јединице*, Нови Сад 1976, 203-210.

победила српска мисао и да су побеђени они који су хтели да подјарме поред већ подјармљених Срба, Хрвата и Словенаца, и слободне Србе краљевине Србије и Црне Горе, и да су Хрвати и Словенци који су били под Аустријом ослобођени. Тек кад би Аустрија победила у рату били би Хрвати коначно побеђени. Југославија припада данас Хрватима исто као и Србима и као и Словенцима, и њихова је историска улога сада да у тој својој држави што часније, паметније и честитије настоје да је изграде што јачом и бољом, такмичећи се међу собом ко ће у томе боље да успе."¹¹

Овај текст је написан у јеку српско-хрватског сукоба у Југославији када се већ било показало да је у рату победила српска војска, а да је поражена српска мисао. Тај пораз је уследио као природна последица систематског и дуготрајног деловања антисрпске стратегије или, како каже Бакотић, предузимања мера које су увек ишле на штету само српског народа и српских аспирација још од Ђорђа Бранковића. Али, то деловање није се простирало само на аустроугарске поданике, него је имало утицаја и на прилике у самој Србији.

Потхрањивање уверења код Срба у 19. веку да ће хрватска политика нужно постати српска било је само једна од пропагандних мера за сузбијање слободног развоја српске националне свести. Није ли и Фрањо Зах писао како Хрвати све више пишу српски и стварају српску књижевност. То уверење није могао да уништи ни Старчевић и код Полита оно није било само пуста нада. Бакотићева књига говори о непомирљивости српске државне и хрватске државне идеје. Оне нису биле једнаке по снази и нису могле ићи у отворену утакмицу а да српска идеја не победи, како у време Ђорђа Бранковића, тако још више у време постојања независне српске државе на Балкану. Аустрија, која је у српској државној идеји видела препреку своме ширењу на исток, спречавала је ту утакмицу све док се за хрватску идеју није створило јаче упориште. Као привремено решење употребљена је југословенска идеја ради прикривања противречности.

Војним поразом и распадом Аустроугарске нису се аутоматски распали уходани механизми антисрпског деловања. На то Бакотић дискретно указује у другом делу овог цитата када наводи Дринковићеве речи. Дринковић је јасно рекао оно што је рекао: да су Хрвати, односно народи бивше Аустроугарске, у рату поражени, али да српска идеја није победила јер се не прави велика српска држава (помињање велике Хрватске и велике Словеније била је празна реторика и нонсенс у том тренутку). Постављајући услов Дринковићу за тачност његових речи Бакотић врши индиректну критику његових схватања, али и омогућује читаоцу да

11 Д-р Лујо Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млејачке Републике до уједињења*, Београд 1938, 187-8.

схвати прави смисао Дринковићевих речи. Дринковић није рекао да је хрватски народ ослобођен, него да је побеђен, из чега следи да у новој држави, која није српска, већ југословеска, тај народ има шансу за реванш. Пропагандни рат против Срба пренесен је из бивше Аустроугарске у нову југословенску државу. Њега је сада било лакше водити, јер Срби нису имали своју самосталну државу као ослонац. Срби су се одрекли српске државе, а нападани су за хегемонизам.

На исти двосмислен начин као и Дринковић изразио се Јосип Броз Тито у своме говору у Загребу у пролеће 1945. године уверавајући Хрвате да у новој Југославији они опет имају шансу ако обрате пажњу на оне линије на мермерном стубу које чине авнојевске републичке границе.

Југословенском историјском ситуацијом може се објаснити и неслободан прилаз Текелијином делу у којем доминира јасна и недвосмислена српска национална мисао и српска државна идеја. Текелијина мисао је жива и данас, јер је његова слика о српском народу била стварна и истинита. Он је Србе познавао и волео, а строго је о њима судио зато што је сматрао да тај народ треба тек да поврати своју снагу и величину и да у новом времену поново пронађе себе. Он је указао и на путеве којима треба ићи да би се то постигло. И у том смислу његов национални програм је бољи и комплетнији од Гарашаниновог. Међутим, док се Текелијин програм, који је проистекао из аутентичног српског национално-ослободилачког покрета у време Првог српског устанка, нигде не помиње, српски, па и руски, историчари и дан данас понављају у хору мисао како „*Начершаније*, које је формулисао тридесетогодишњи Илија Гарашанин, осатаје скоро најважнији документ нове српске историје.”¹² Цитирани руски аутор Никифоров написао је и то како је Гарашанин „умро, кад је до остварења његовог животног сна – независности српске државе остало свега четири године”. (1995:49) Мислио је на Берлински конгрес 1878. године и није био у праву, јер сан Илије Гарашанина није била Србија у границама утврђеним на Берлинском конгресу. Али је он својим практичним деловањем допринео таквом исходу. Тешко је разумети мотиве науке која ослонац генези идеје о српском уједињењу тражи у делу и на месту где је та идеја доживела своје изобличење и пораз. Много пре него што је *Начершаније* први пут објављено у Срба (Миленко Вукићевић у *Делу* 1906) копију овог документа имали су и Аустрија (1883) и Мађарска (1886). Није немогуће да су у Бечу и раније знали за Гарашаниново *Начершаније* и за Захов *План*.

12 К. В. Никифоров, *Србија средином 19. века. Почетак активности на уједињењу српских земаља*. Приштина 1995, 50.

САВА ТЕКЕЛИЈА У СРПСКОМ КУЛТУРНОМ ПОКРЕТУ

(писма, песме, белешке и други текстови)

Под српским културним покретом на овом месту сматрају се културна и просветна настојања и остварења у 18. и у првој половини 19. века. Тај назив није уобичајен, иако би био одговарајући, јер су се Срби у том периоду борили за свој културни и национални идентитет. Одомаћио се назив Славеносрби који не може да обухвати целину појаве, а осим тога, том појму се обично придаје омаловажавајући па и пежоративан смисао. Назив препород не би одговарао ни по основном значењу тога појма ни по томе што се у културноисторијском смислу он везује пре свега за ренесансу.

Најважније културно питање у времену о којем је реч тичало се српског језика. Владајуће становиште у то време било је да је језик најбитнија одредница националног идентитета. Код Срба, међутим, то становиште постојало је и раније. Најбољи доказ за то налази се у самом језику: у старим српским текстовима (и у самом Житију Стефана Немање од св. Саве) реч језик (језици) употребљавана је и у значењу народ (народи). Израз наш језик узимао се и у значењу: припадници нашега народа, а израз други језици значио је у истом контексту: припадници других народа. Осим језика, штампање и распрострањавање књига било је једно од главних питања развоја српске културе у назначеном периоду. Српска просвета је још, традиционално, била у рукама српске цркве.

Међутим, управо у овом периоду лаици, којих је и раније било у културном стваралаштву, све више преовлађују у књижевним и просветним пословима и код Срба. Не може се рећи да су они преузели вођство у организационом смислу, али су га преузели у духовном смислу. Учитељ владике и песника Његоша био је световњак Сима Милутиновић Сарајлија, а многи припадници српске црквене јерархије били су претходно школовани на европским вишим и високим школама. Кобни утицај којим је у 18. веку аустријска политика спутавала просветну активност српске црквене јерархије и рушила јој углед у народу, у 19. веку био је усмерен на ометање књижевне, научне и публицистичке делатности српских

књижевника и интелектуалаца. Германском културтрегерском стратегијом пресецај је континуитет српске писмености и културе, а терезијанским реформама и јозефинизмом припремао се терен за промену идентитета те културе и народа. Желело се доказати да је тек аустријска царевина подарила Србима писменост на народном језику (без обзира на четири века дубровачке и приморске књижевности на српском језику и бар толико векова српске законправне и лаичке писмености у средњовековним српским државама). Држава је интервенисала у два правца: прво се доказивало да црквенословенски није српски и да са Србима нема никакве везе, а друго, српски народни језик називао се илирски са осведоченим циљем да једнога дана добије неко друго несрпско име. Све је то водило томе да се Србима одузме карактер политичког народа и да се они сведу на скитачка, ратоборна, шизматичка племена „без књига на свом језику”, без сопствене културе и посебних вредности. Управо у условима такве политике остварено је оно што се овде зове српски културни покрет, а имало је облик експлозије националне културне енергије без јединствене организационе основе и без јединствене културно-политичке формуле. Оно што еманацији те енергије даје карактер покрета јесте српска идеја и духовно јединство његових припадника.

Српска историографија и српска филологија ни у другој половини двадесетог века, и поред значајних радова и открића, којима је проширен угао гледања на српску просветитељску традицију и покрет српских интелектуалаца у 18. и првој половини 19. века, још није рашчистила читаве сметове лажних тумачења односа и кривотворених система вредности. За то ко је ко у назначеном периоду још се питају стари господари. Име Вука Караџића, као просветитеља, још се не ставља поред Саве Текелије, Теодора Павловића и других српских претходника и савременика, где му је стварно место, него се ставља поред Људевита Гаја, као просветитеља.¹ Створена је велика лаж да су Срби били Вукови непријатељи, а Хрвати његови пријатељи и наследници. Она се одржава и поред толиких томова књига Вукове преписке и других докумената који то демантују. Та лаж је још већа од оне која каже да Текелија није био напредан родољубиви српски писац и просветитељ него реакционаран угарски феудалац и мађарон.

О великој беди која се била сручила на Србе поводом њиховог књижевног језика има сијасет чињеница које још нису добиле одговарајућу интерпретацију. Најумнији Вукови савременици на српској страни знали су од почетка да је књижевнојезички рат био инсцениран са далекосежним последицама. Ево једног од многих примера који то потврђују, а на који је скренуо пажњу Мираш Кићовић у својој књизи

1 Милорад Живанчевић, *Вук и Хрвати*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 35/1, 1987, 56.

Јован Хаџић (*Милош Свеџић*), (1930). Георгије Магарашевић се жалио у Летопису „што је непознати приказивач Хаџићева превода Хорацијевог *Поеџике* у лајпцишком часопису *Листови за књижевну забаву* изјавио да међу Србима пишу чистим народним језиком само Вук и Димитрије Давидовић, а њихови противници вештачким црквенословенским Јована Рајића; затим да се између ове две групе води рат и да је Хаџић тек с овим преводом пришао првима.” (Хаџић је био одлучан присталица народног језика у књижевности од самог почетка). Магарашевић је порицао да међу Србима има противника народног језика и да се око тога води рат. Он је поменутом часопису понудио своју исправку и сарадњу, али они исправку нису објавили нити су прихватили Магарашевићеву сарадњу. Јован Хаџић је касније приметио да је тако истини претпостављена неистина и да је та неистина о српским језичким приликама од Немаца прешла Русима, Французима и Енглезима. Не само да Магарашевић на почетку или у јек такозваног српског језичког рата није успео да пробије блокаду и сузбије антисрпску пропаганду него то неће моћи да учине ни будуће генерације његових сународника и научника. Мираш Кићовић је показао да је Хаџић постао највећи Вуков противник не због језика, већ силом политичких прилика које су натерале ова два пријатеља и сарадника у беспоштедан сукоб.

Све је више лингвистичких и књижевних истраживања која оспоравају дуго владајуће опште уверење да је српски народни језик у српску књижевност први увео Вук Караџић. Али, та истраживања, парцијална и ускостручна, без културноисторијске и историјскополитичке димензије, још нису променила стару парадигму која је на снази више од једног века. Још није научно изведен закључак да је та стара парадигма настала под политичким притиском на филологију у изразито неповољним културнополитичким приликама за Србе у 19. веку. У грчевитој борби за државну самосталност мала обреновићевска Србија могла је само у идеји, али не и у животу, да духовно наткрили све српске просторе и спречи растрзање, распарчавање и преименовање народа и културног наслеђа. Она није имала одрешене руке и снагу да сабере све дотадашње плодове српског културног препорода који се одвијао у условима без српске државности, у веома дугом периоду од неколико векова и на веома широком простору од Јадранског мора до Карпата. Искрпљујући се у јачању војне и политичке моћи, у дипломатским пословима и учвршћивању престола, она није успевала увек да сачува ни животе својих владара, а камо ли све своје културне интересе.

У новорођеној српској држави кнеза Милоша, а потом уставобранитеља, вешти бечки прсти успевали су да српске писце, њихове идеје, програме и опредељења подмећу као средство династичких и режимских обрачуна. Касније су их проглашавали жртвама тог „монструозног тигранина” и „најзверскијег кабадахије” (Милоша) и „његових полудивљака” како назва један српски академик првог наследног кнеза Србије и

људе на које се он ослањао.² Они су из читавог српског културног покрета издвојили само неколико имена и тако српску културу свели на два слова. То су Доситеј и Вук и још Његош и Бранко. И кога још?

Сава Текелија је још за живота задобио „славу” противника Вукове језичке и правописне реформе и самим тим етикету негативног јунака наше културне прошлости. Та „слава” је једнака, а можда и већа, од славе коју је стекао као народни добротвор. Између те две одреднице: Вуков противник и народни добротвор, временом се потпуно изгубила она трећа – српски просветитељ.

Управитељ Текелијанума Стеван В. Поповић поводом 50. годишњице Текелијанума у Пешти рекао је да сваки велики човек има једну идеју којој посвећује свој живот, а „Текелија је посветио живот и рад свој ширењу просвете у роду српском”. Он га је назвао оцем и другим родитељем свих текелијанаца и добротвором целог српског рода, али га није назвао просветитељем онако како је то учинио својевремено ранији управник Текелијанума Константин Пеичић у својој песми. У време преноса Вукових костију из Беча у Београд и појаве Руварчеве књиге о семинарији Срби су у Текелијином делу могли да виде само његово добротворство али не и неки виши спасоносни наук. Сужена свест вуковске традиције, која је после Вукове смрти била успостављена, није дозвољавала да се просветитељем назива неко ко је био противник Вукове језичке и правописне реформе. У то време већ су се опажали јасни знаци расцепљене српске свести. Док су једни избацивали Текелијине књиге из издавачких планова и ругали се његовом језику, други су га стављали у ред највећих српских модерних просветитеља, уз Доситеја и Вука. У новоподигнутом здању народних и црквених фондова у Сремским Карловцима свечана сала украшена је барелефима са ликовима ова три великана. Текелија је враћен међу просветитеље и симболичним гестом српских историчара између два светска рата који су ставили његов лик поред лика Светога Саве на почасну диплому Друштва историчара у Новом Саду. Али, ови неми гестови, због неповољних историјских прилика које су потом задесиле српски народ, остајали су без правог одјека.

Појединачни отпори наметању лажне свести о српском културном покрету остали су као драгоцене историјски документи који чекају да буду свестраније размотрени и уграђени у темеље нове научне парадигме о Србима и њиховом културном идентитету. Када се то учини, показаће се да су Текелија и Вук били у истој невољи: кривотворени су њихови ставови, поједини њихови списи су уклањани испред очију читалаца. А показаће се и то да се они нису само разилазили у погледима на језик и

2 Виктор Новак, *Вук и Хрваџи*, Београд 1967, 115.

правопис него су се њихове тежње и, спајале, а њихово дело налазило једно у другом подршку.

Каквим је језиком писао Сава Текелија

Схватања Саве Текелије о српском језику помињу се у склопу расправа о језичкој реформи Вука Караџића искључиво као конзервативни отпор тој реформи. У тим радовима Текелија прати Вука као сенка, најчешће служи само као декор, а врло ретко се јавља као посебна тема. Радова са исцрпнијим приказима његових погледа на језичка питања или о језичким одликама његових списа има веома мало.³

Етикета Вуковог противника била је довољна да одврати пажњу и критике и читалачке публике а, у доброј мери и књижевне историје, од Текелијиних књига и списа. Површно се прелазило и преко чињеница о личним односима Вука и Текелије. Да ли су они били пријатељи, сарадници, противници, непријатељи – нешто посве различито или и нешто исто и у чему? Они су се дописивали, они су се помагали у културним подухватима, они се нису слагали око књижевног језика и правописа. Они су имали заједничке познанике и пријатеље, али су у животу били веома, веома удаљени један од другог. Нема такорећи записа о сусретима Вука и Текелије, осим неких наговештаја о томе код Вука. Па ипак, постојала је међу њима стална интелектуална веза, набављали су и читали су књиге један другог, живо су пратили све што се догађало у култури тадашњег српског друштва и бринули су исте бриге.

Дуго се у српској књижевности нико није питао ни шта је написао Сава Текелија, а камоли како је то написао, односно какав је језик његових књига. Истина, Стојан Новаковић је у издавачком плану Српске књижевне задруге за 1902. нагласио особени језик Текелијине Аутобиографије, али је то Скерлићевом интервенцијом скинуто са дневног реда.

Чудно незапажена остала је чињеница да је Вук Караџић изрекао позитивну оцену о два Текелијина дела писана на српском језику: *Једнога Арађанина начершаније* и *Римљани у Шпанији*. Она је изнесена на врло важном и видном месту: у *Предговору Српском рјечнику* из 1818. године. Пишући о добротворима који су новцем помогли штампање *Рјечника*, Вук је поклон Саве Текелије од 500 форинти пропратио овим речима: „Он свачим свједочи, да је вриједан бити списатељем начертанија њеког Арађанина и Римљана у Шпанији”.⁴

3 1. Александар Албин, *Прилоџ проучавању језика Саве Текелије*, Прилози проучавању језика, 4, Нови Сад 1968.

2. Живан Милисавац, *Сава Текелија – последњи зајоченик славеносербског језика*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XLII, 1-4, Нови Сад 1976, 275-279.

4 Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник, Предговор*, У Бечу 1818, стр. XV. Мало слово у речи начертаније и непрецизност наслова су Вукови.

Овом реченицом Вук је показао да поменуће књиге узима као вредносно мерило за процењивање Текелијине личности. Своју захвалност за добијени новац он је могао и друкчије да искаже. Уосталом, у истом *Предговору* Вук помиње Текелију још на једном месту. Константина Емануела Ђика, у чијој кући је боравио док је радио на *Рјечнику*, он назива именом „Маћедоно-Влашкога Тјукјулије”. Овим је нагласио да је Текелија-мецена већ тада био за њега појам. Али, Вук није истакао само меценатство него и Текелијине књиге! То је значајно и за самог Вука, јер показује да он није увек и само нападао српске писце и њихове књиге.

Вукова похвала је остала незапажена баш као и Доситејево мишљење о Текелији из *Предсловија* његове *Еџике*. Да је Вуково и Доситејево мишљење о Текелијиним књигама било запажено и уважено, да је чешће било цитирано, могуће је да би судбина Текелијиних списа била друкчија, а његово место у српској књижевности и читалаштву истакнутије – на општу корист. Међутим, диригована, сужена критичка свест вуковске традиције није допуштала да се уоче и истакну чињенице које се не уклапају у схему о Вуковим непомирљивим противницима и њиховом малом или никаквом књижевном значају, па ни онда када су те чињенице потицале и од самог Вука или Доситеја.

Уверење да пре Вука Караџића српски писци нису писали српским језиком и да је тек Вук увео српски народни језик у књижевност, дубоко је утиснуто у свест књижевне публике. У Предговору Вуковог Српског рјечника из 1818. године прва реченица гласи овако: „Већ има близу и љ а д у година како Србљи имају своја слова и писмо, а да до данас још ни у каквој књизи немају правога свог језика!” Да Вук није знао шта је овим рекао и да је он о српским књигама у то време веома мало знао, то није чудо. Али је заиста чудо што се и дуго после тога слабо познавала језичка ситуација у српској књижевности. Опште уверење да српски писци нису познавали српски језик навела је и једног Милоша Црњанског да погрешно и да (1924) напише како је Аутобиографија Саве Текелије написана на старословенском језику.⁵

Црњански је само погрешно, што се уочава на први поглед. А било је гласовитих писаца који су се и огрешили о Текелију, оштро га нападајући због језика којим је писао, а без икакве језичке или стилске анализе његових списа. Већ је цитирано како је о језику и стилу Саве Текелије погрдно писао Иларион Руварац. Он је рекао да су тако као Текелија писали трговци и занатлије, дакле, у језику и књижевности неуки људи. А Текелија је, вели Руварац, завршио све школе и био доктор свију права. Не, није Руварац овим рекао како је Текелија писао народним језиком, него како је био неписмен.

5 Милош Црњански, *Есеји. Сабрана дела*, Београд 1966, 293.

Хрватски историчар Јосип Матасовић, који је међу првима после Другог светског рата писао о Сави Текелији, поновио је Руварчеву оцену овим речима:

„Текелија, иначе полиглот и ријеђи ерудит, у тадашњем недостатку, односно анархији правописа свог материнског језика, писао је, као што иначе и сада пише једва описмењени примитивац, т. ј. много ријечи „на душак”, тако на пр. „попеосамсе”, „самногимасамсе”, „али виће теме извинити”, „отњи”, т. ј. од њих, „алионе” (али оне) и т. д., све уосталом примјерно ступњу његових прилика, иако се и сам интересирао тада актуелним језикословним питањима и борбама управо јужних Словјена, а поименце Срба. Језик му је пун русизама, а и турцизама.”⁶

Редактор текста Текелијине Аутобиографије у Просветином издању Александар Форишковић у напомени *О овом издању* овако је писао о језику и правопису Текелијиног дела:

„Текстови који су унети у књигу настали су у врло широком временском распону (1798-1841), што је нужно приликом читања држати на уму како би се схватила недоследност писца када је у питању језик, конструкција реченице, правопис итд. Сем овога морају се узети у обзир још неки моменти који су утицали на читљивост и јасноћу сваког појединог Текелијиног списка.

а) Намена списка – ако је написано било намењено ширем кругу читалаца, онда је језик био ближи народном, а реченица мање разграната и читљивија. Али, уколико се круг евентуалних читалаца сужавао или је написаним требало демонстрирати ученост, утолико је и језик био пунији тзв. словенских речи и израза, а реченица се разграњавала до максимума, што је, адекватно томе, утицало на разумљивост текста.

б) Општа места, разматрање филозофских питања, изрази психичког стања, што се тиче језика и стила (овде је то уско везано са могућношћу овладавања написаним) налазе се у погледу јасноће изражавања у обрнутом односу са директним говором или напосредним изношењем факата.” (1966:335).

Форишковић је затим објаснио свој поступак приликом транскрипције и транслитерације текста и такође напоменуо о Текелијином начину писања две или више речи заједно. Али, он није давао вредносне оцене у погледу језика и стила овог писца.

Учинили су то неки каснији српски писци имајући вероватно у виду оно што су о Текелијином језику и стилу написали И. Руварац и Ј.

6 Josip Matasović, *Putovanja Save Tekelije*, Starine JAZ, Zagreb 1955, 8.

Матасовић. Бошко Петровић је, у своме огледу о Симеону Пишчевићу и његовим мемоарима, написао да: „Сасвим извесно, његових мемоара, оваквих какви су, не би било да су писани (и пре тога, као у некаквој инкубацији, смишљени) на онаквом скандалу од језика каквим се служио већ поменути Сава Текелија.”⁷ Петровић је мислио да су Пишчевићеве мемоари писани на руском језику, а Милорад Павић је тврдио да је ова књига писана рускословенским, односно црквенословенским језиком и да је после преведена на руски и друге језике. Оцена о Текелијином језику-скандалу односила се пре свега на његову Аутобиографију коју је Петровић окарактерисао као „низање мање више примитивних анегдота, згода” једног аутора без „духа и значајног унутрашњег живота”.

Петровић је овако судио о Текелији 1972, а неколико година раније објављена је поразна критика на Саву Текелију у књизи Меше Селимовића *За и против Вука* у издању Матице српске (1967). Селимовић се није бавио питањем Текелијиног језика и стила, али је, пишући о проблему српског књижевног језика и Вукове реформе, цитирао одломак из Текелијине Посланице Мушичком и указао на, по његовом мишљењу, невероватну оштрину и грубост према Вуку, што „говори о стварном непријатељству које ничим није могло да се премости”.⁸

О језику Текелијиних књига писаних на српском убрзо је дат стручан лингвистички одговор. Александар Албин испитивао је главне фонетске, морфолошке, као и синтаксичке црте које се јављају не само у савременим војвођанским говорима, „већ и у данашњем стандардном српскохрватском језику” и то на текстовима управо оних Текелијиних књига које је Вук истицао – *Начертаније* и *Римљани у Шћанији*. Албин је одмах приметио да: „Премда је био идејни Вуков противник и ватрени бранилац црквеног језика, Сава Текелија је писао и доста добрим народним језиком који до сада није проучаван”. А на основу анализе је закључио да постоји доста подударња између језика Текелијиних књига и народних војвођанских говора, а делом и данашњег стандардног језика. Такође дијалекатски елементи у овим говорима „указују на блискост Текелијиног језика са војвођанским говорима, нарочито сремским и банатским”. У односу на савремени књижевни језик Текелијин језик показује, каже Албин, извесна подударња „која свакако језик овога писца у великој мери приближују данашњем савременом књижевном језику”.⁹

Стилском анализом Текелијиних дела на српском језику нико се није свеобухватније бавио. Никола Радојчић оставио је једну занимљиву

7 Бошко Петровић, *У својој речи*, Нови Сад 1985, 38.

8 Меша Селимовић, *За и против Вука*, Нови Сад 1967, 29-32.

9 Александар Албин, *Прилози проучавању језика Саве Текелије, Рађено под руководством проф. др Александра Младеновића*, Прилози проучавању језика, 4, Нови Сад 1968.

опаску о стиховима у Текелијиној Посланици српском народу, који су га подсетили на начин певања Лазе Костића. А Милорад Павић позабавио се више структуралном анализом садржаја него стилем Текелијине Темишварске беседе. Он је указао и на неке рокајне особине у Текелијиној Аутобиографији врло сродне Пишчевићу. Сва ова запажања иду у прилог претпоставци о однегованом стилу. Нити се начин певања који подсећа на Костића може назвати скандалозним нити се језик прозе са одликама рококоа може окарактерисати као простачки.

У Текелијиним текстовима по правилу мисли су изложене прецизно, догађаји приказани сажето и конкретно, описи су упечатљиви, а реторички пасажи поетски надахнути. Текелијин стил је препознатљив по жустром полемичком тону, по отворености исказа и јасности мисли, по ватри која је нагонила овог прегатоца и писца на јавно иступање. Све што је имао да каже Текелија је рекао са мање речи него што би сама ствар изискивала, али је рекао управо оно и само оно што је желео да каже. Он се језичком материјом није користио као украсом без релевантног садржаја. Ако у граматичком и правописном смислу и није савршено владао српским језиком јер га, као ни било ко други у његово време, није учио у школи, он је тај језик знао са свим оним наносима и слојевима које је узбуркана историја српске писмености у њега утиснула. Није у њему било само русизама и турцизама, како напомиње Матасовић, него и много латинштине и доста германизма. Био је то веома личан и емотивно обојен језик ерудите и полиглоте али и човека из народа, јер Текелија је био и једно и друго. А правописна правила су ствар конвенције а не моћи језичког израза. У средњовековним српским рукописима речи нису одвајане, па нико још није утврдио да су ти рукописи због тога неписмени и простачки.

Језик у Текелијиним радовима писаним црквеним писмом (*Основашелно писмо Саве Текелије, Писмо Плашону Аишанацковићу и Једна белешка Саве Текелије, 1.*) представља ону карактеристичну мешавину црквенословенског и народног која је била уобичајена у 18. веку и касније. Лингвисти тврде да се у многим документима из 18. века (па и доцније) народни језик меша са црквеним и то не увек у једнакој сразмери.¹⁰ Понекад претегне народни, понекад црквени, зависно од тога коме се текст упућује и са којом сврхом, односно од тога о чему се пише. Управо тако ваља разумети и Текелијино опредељење да књиге намењене широј публици српског народа пише језиком који је он познавао као народни, а само мали број текстова, у којима је образлагао своја схватања о језику учених Срба, о црквенословенском или – славенском (како се у његово време говорило и како ће то бити писано и у овој

¹⁰ Павле Ивић и Александар Младеновић, *О језику код Срба у раздобљу 1699-1804, Историја српског народа, IV/2*, Београд 1986, 72.

књижи) на томе језику. Нема сумње да се он трудио да његов славенски буде што бољи. Колико је он сам тај језик добро познавао и како је њиме писао треба да оцене стручњаци.

Мешавином народног и црквенословенског Текелија се служио и у појединим писмима Вуку Караџићу, у оним деловима који говоре о књижевности и језику, док су пословне деонице писане народним језиком. На црквенословенском језику писао је још писма митрополиту Стефану Стратимировићу као и текст задужбинског писма за оснивање проповедничке фондације у Араду. Према томе, код Текелије нема искључивости кад је у питању употреба црквенословенског и народног језика. Користио је и један и други као два језичка стандарда или два књижевна израза у оквиру истог српског матерњег језика. (Стерија је посведочио како му је Библију на црквенословенском језику читала и тумачила његова мати.) На једном се комуницирало у практичном животу, на другом се молило Богу и писало о духовним стварима. По томе он је следио традицију старе српске писмености у средњем веку која је такође познавала два језичка израза: онај којим су писане црквене књиге и други, ближи народном говору – за белетристичка дела, пословне списе, повеље, писма, законске текстове и сличне записе.

Историчари књижевности и језика описали су разноврсност књижевног језичког израза православних Срба у 18. веку. Милорад Павић је окарактерисао ту језичкокњижевну праксу као примену ломаносовске теорије о три стила: високом, средњем и ниском, којима су одговарала и три језичка израза: рускословенски, славеносрпски и српски народни. По њему, код Срба је та пракса, због замене српкословенског рускословенским, односно црквенословенским, прешла у диглосију.¹¹ Павле Ивић и Александар Младеновић класификовали су књижевни језички израз Срба у том периоду чак у шест група: српкословенски и српски народни (на почетку века) и рускословенски, руски, славеносрпски и српски народни у другој половини века и до краја тог периода.¹² Српски писци су, од Венцловића и Рачана до Орфелина, Рајића и других, користили по два и више ових израза, ређе су користили само један. Чак и богослови као Рајић и митрополит Стефан Стратимировић писали су своје песничке саставе на народном језику.

Сава Текелија је заступао становиште да је и црквенословенски језик српски, да представља културно и духовно наслеђе српског народа. Заборав или незнање тога језика последица је несрећених и несрећних околности живота српског народа, његове политичке историје (народ без државе) његових културних прилика (без просветних институција) и

11 Милорад Павић, *Српска књижевност класицизма. Историја српског народа*, IV/2, Београд 1986, 214.

12 Павле Ивић и Александар Младеновић, *О језику код Срба у раздобљу 1699-1804, Историја српског народа IV/2*, Београд 1986, 69-106.

притешњеног и спутаваног живота српске цркве (без већих могућности штампања књига и слободног развоја еванђеоске науке). Он је спадао међу тада већ малобројне Србе који су тим језиком и писали. Њему не само да нису изгледала сувишна два језичка књижевна израза у оквиру српског језика него је веома разложно и умесно користио и своје знање других језика да би на њима писао оне текстове који су били намењени и домаћој и страниој публици и који се из одређених, пре свега политичких, разлога на српском не би ни могли појавити. Латински, језик администрације, школовања и науке (наставни језик чак и у православној кијевској духовној академији) више пута му је послужио као писцу. Исто тако му је послужио и немачки, главни језик Монархије, као и француски, обавезан у међународној дипломатској комуникацији (Писмо Наполеону), па и румунски као језик најближег окружења и народа са којим је живео и о којем је писао.

Када се говори о Текелијиним погледима на језик, мора се имати у виду његова сопствена вишејезичка пракса као израз сложености прилика у којима је живео. Док је Вука, у суштини, интересовао само један језик, за који је он веровао да га зна боље од других и потрудио се да то докаже, Текелија је знао много више језика од оних на којима је писао, и интересовао се за многе њему непознате и сасвим удаљене језике, о чему сведоче и књиге у његовој библиотеци. По томе знању језика Текелија није био усамљен међу Србима свога времена. Све од Ђорђа Бранковића, па надаље, ако се узму само ови северни простори, образовани православни Срби су били полиглоте. Срби римокатолици у западним крајевима такође. То им је био пут и начин да, изоловани у сопственом народу, комуницирају са светом идеја и живих људи на најширим просторима. Црквенословенски језик после 17. века није више био доминантан на просторима на којима су Срби живели. С једне стране, афирмација народних језика: словенских народних наречја или језика, мађарског и румунског, а с друге, доминација латинског и немачког потиснули су црквенословенски и у књижевности и у науци и у међуљудским комуникацијама. Српски црквени поглавари писали су и латински и немачки, а не само и не највише црквенословенски. Повлачење црквенословенског језика из шире употребе нигде није доживљено тако драматично као код Срба и то из сасвим посебних културно-историјских разлога.

Поменути историчари, Павић, Ивић и Младеновић, праве паралелу између црквенословенског и латинског у погледу њихове употребе и закључују да су ти језици у 18. веку, што се тиче књижевности и науке, већ били одслужили своје, јер су европски народи тада већ имали књижевност на својим националним језицима. Са становишта Саве Текелије та паралела између латинског и црквенословенског не би могла да се прави. Пандан латинском, као језику западне хришћанске цркве и античке културе, са српског и словенског станивишта, може бити грчки, као језик источне хришћанске цркве и античке културе, али не и

црквенословенски. Специфичност је у томе што је грчки језик у цркви и у књижевности у словенским земљама замењен народу разумљивим славенским језиком много раније него латински на подручју западне цркве. Судбину да траје вековима имао је славенски црквени језик само код православних словенских народа, код којих је он потиснуо грчки, док код римокатолика он се није усталио и није успео да потисне латински. Славенски језик у црквеној и књижевној употреби доживео је одређене промене и трансформације, али код словенских народа он никад није приман као страни и ненародни језик или као језици класичне старине, грчки и латински. Латински није био прајезик ни германских ни романских народа, а старословенски из којег је изведен црквенословенски јесте стари језик Словена. По Текелији, и не само по њему, он је и стари српски језик.

Поређењем латинског и старословенског језика у њиховој употреби међу Србима послужио се био и Сава Мркаљ бранећи принцип разумљивости језика. Он је поистоветио латински и црквенословенски језик по њиховој неразумљивости српском народу. Написао је: „Онај, који н. п. за народ Српски Латински, или, што почти све једно јест, тако зовомо Славјански говори или пише; очевидно прво начало језика гази...”¹³ То јест, разумљивост. Сава Мркаљ није био у праву када је тврдио да је Србима црквенословенски исто толико неразумљив као и латински. Сличних омашки било је и код Вука. Али, овај вредни описивач говорног језика народа српскога када је у свом забавнику Даница за 1826. годину објавио текст *Главне разлике између данашњега Славенскога и Српског језика*, он је на делу показао те разлике, са свим примерима, на свега петнаестак страна.¹⁴ Да ли би се на сличан начин могле приказати и разлике између српског и латинског?

Још се тачно не зна шта су и колико тога Срби као народ уложили и похранили у славенском, а колико у латинском језику. Требало би истражити и приказати укупност славенске књижевнојезичке ризнице у Срба. Али и онај део српске баштине на латинском језику, коју су стварали Срби римокатолици, па и православни Срби, не би се смео и даље грубо занемаривати. Сам Текелија много више је написао на латинском, него на славенском језику, што је било последица културно-политичких прилика, односно чињенице да је славенски језик практично много раније потиснут из шире књижевне употребе међу Србима, па и другим словенским народима, него латински. Текелија је можда и боље знао латински него славенски, али он њих није упоређивао и само славенски језик сматрао је својим.

13 Сава Мркаљ, *Сало дебелога јера либо азбукойроѿрес. Песме и сѣиси*, Топуско 1994. 171.

14 *Дела Вука Караџића. Даница*, Београд 1969, 27-40.

Језичка политика: и народни и црквенословенски језик

Српски језик Сава Текелија је први пут помињао у анонимној Расправи о Србима (1790). Потом је о језику писао у уводном тексту Римљана у Шпанији (1805). Језичкој проблематици посвећено је неколико песама и то: Посланица Лукијану Мушицком (1834), Посланица Људевиту Гају (1840), затим Распра о азбуци (1841). О језику је било речи и у тестаментарном тексту *Основањелноѡ ѡисма Саве Текелије* (1838) којим се уређује оснивање Текелијанума, затим у Статуту овога Завода. Језичка проблематика најшире је разрађена у писму Платону Атанацковићу у књизи *Вука Сѣеф. Караџића и Саве Текелије ѡисма...* (1845). Међу штампаним Текелијиним текстовима налази се и *Једна белешка...* написана поводом књиге фра Стипана Маргитића. За осветљавање Текелијиних погледа на језик значајна су и његова писма Вуку Караџићу, Људевиту Гају, Вјекославу Бабукићу, Теодору Павловићу и грофу Јанку Драшковићу. Погледе на учење страних језика изложио је у књизи *Једноѡ Арађанина начерѡаније* (1798).

Ако се експлицитни ставови Саве Текелије о српском језику и правопису, изложени у његовим списима, размотре по хронолошком реду настанка тих списа а не по редоследу објављивања, које је често каснило, уочиће се генеза Текелијиних ставова, као и утицај спољних прилика и догађаја на њихово формирање.

У Расправи о Србима (1790) у склопу теме о имену српског народа, само је дотакнуто језичко питање и изнесен је став да језик којим Срби говоре треба звати српски или славенски, а не илирски. У томе смислу српски и славенски су синоними. Питање: каквим језиком треба писати књиге за Србе, Текелија је отворио тек петнаест година касније у књизи *Римљани у Шпанији* (1805). У уводном тексту који почиње речима: *Чиѡѡѡѡѡѡ ѡубезниј!* изнео је ставове о језику и правопису. Објашњавајући зашто ову књигу пише народним језиком, а не славенским, изнео је следеће ставове који, парафразирани, гласе:

1. Доћи ће време кад ће се и на чистом славенском језику моћи писати за наш народ, а то ће бити онда када већи део народа буде разумевао тај језик.

2. А док то време не дође, у оваквим делима у којима се не примењује „сладкоречије” (лепа књижевност и поезија) важно нам је да их свако прихвати и разуме, и зато смо дужни да употребљавамо речи из славенскога језика које су свакоме познате, а непознате морамо тумачити.

3. Аутор се старао, колико је било могуће, „праве србске речи употребљавати и нове правити” којих нема ни у речнику ни у обичном разговору. Зато ако читалац измисли боље речи од његових, нека их забележи да би честом употребом оне постале обичне, како не бисмо наруживали наш језик туђим речима нити говорили да је он у речима

оскудан. Он прихвата савремену концепцију о сузбијању употребе страних речи и каже да се не треба изговарати да су Латини позајмљивали речи од Грка, а Немци и други од Латина. Јер, ако се сада сви труде свој језик да очисте од странага, зашто не бисмо и ми наш?

Све ове ставове: (1) о славенском језику као идеалу којем треба тежити, (2) о комуникативном, народу разумљивом, језику у књигама практичног значаја и дискурзивног садржаја који термилошки треба богатити свима разумљивим речима из славенског и новим изразима и (3) о чистоти српског језика који треба бранити од страних речи, Текелија је изнео само у једној сложеној, разуђеној реченици, тако рећи у једном даху. У овим ставовима изложена је једна комплетна језичка политика која је, по својој ширини и смислу за практичне потребе, изражавала тадашње културне интересе српског народа.

У размишљању о заједничком славенском језику као основи српске и славенске културне интеграције Сава Текелија у своме времену није био усамљен. Доба јачања словенске идеје и развоја славистике (крајем 18. и у 19. веку) донело је, истовремено, афирмацију појединих словенских језика и тежњу за једним заједничким свесловенским језиком којим би се Словени, попут Немаца, културно и духовно зближили и ојачали. Међу словенским научницима и књижевницима једни су видели пут до тог заједничког језика у спајању појединачних словенских језика у један или у избору руског језика за свесловенски (Пухмајер, Јунгман, Ханка, Кузмани, Штур, Погодин). На становишту уједињења словенских наречја у четири словенска језика стајали су Колар и Гај, а Херкел је био за свеопшту интеграцију свих живих словенских наречја и црквенословенског. Други су, а нарочито Срби, били за прихватање црквенословенског као општег словенског језика. И сам Јозеф Добровски, отац славистике, сматрао је црквенословенски општим словенским језиком чије је порекло српско или српско-бугарско. Сви они изјављивали су спремност да се одрекну својих народних наречја у интересу једног општег књижевног језика. Шафарик је у младости (1828) сматрао да би се до заједничког језика могло доћи пре путем мача него пера (имајући у виду руски језик) а уочи револуције 1848. и непосредно после ње писао је патријарху Рајачићу да је идеја о заједничком славенском језику узвишена, да је не смемо губити с очију, нека светли и греје као идеја, као стајачица на далеком небу коју не можемо сада да дохватимо него за којом треба да тежимо.¹⁵

Као и Вукова похвала Текелијиним књигама, тако и Текелијини ставови о потреби учења славенског језика и о писању књига на језику који ће бити народу разумљив, систематски су прећуткивани. То, међутим, не значи да су, као ставови који нису ишли на руку државној

15 Milan Prelog, *Slavenska renesansa 1780-1848*, Zagreb, 1924. 164-168

политици, остали непримећени. Та политика је наметнула српском народу да се опредељује о књижевном и школском језику путем схеме или, или: или црквенословенски или народни језик. Текелијина схема била је: и,и. Већина учесника у спору око језика прихватила је да се опредељује према оној првој схеми. Стратимировић и Кенгелац били су само за црквенословенски језик у књижевности. Вук и Јован Хаџић били су само за народни језик. Текелија и Лукијан Мушицки, били су за схему: и,и, дакле и за један и за други језик, и за славенски и за српски.

Парадоксално је да је међу људима, који су овде приказани у оквиру истог пара, временом дошло до неслоге или захлађења у њиховим личним односима. Међу собом непријатељски односили су се нарочито Кенгелац и Стратимировић, Вук и Хаџић. Према сачуваним траговима о односима Саве Текелије и Лукијана Мушицког даје се закључити да су они били – хладни. Међу овим људима није могло да дође до сарадње нити значајније организоване активности. То је питање српске језичке политике остављало отвореним и блокирало је рад на изучавању и нормирању језика.

Вук Караџић није апострофирао ове Текелијине ставове о језику, али његово изричито порицање права српским писцима да, пишући на народном језику, позајмљују речи из славенског језика, а поготово да сами праве нове речи, није било у сагласности са тим ставовима. Иако се у сопственој пракси није држао тога правила, па је и сам употребљавао речи из славенског језика, и сам градио нове, Вук је, декларативно остајао доследан противник позајмица из славенског и прављења нових речи. Друштву српске словесности он је оспоравао право на израду српског термилошког речника зато што чланови Друштва, српски писци, по њему, ни позне 1845. године још нису знали – српски језик. Његов став је тада превагнуо над ставом Јована Стерије Поповића и других и од речника се одустало. Вуков ауторитет већ у то време међу Србима био је огроман и изнад свих националних установа које су се тек стварале а у чијем стварању, стицајем околности, Вук није учествовао.

Срби су имали прилике да се баве језичким и термилошким пословима само подаље од својих културних и духовних центара. Тако је професор филозофије и реторике на Московској духовној Академији, Макарије Петровић, Србин из Темишвара, половином 18. века поставио основе руске филозофске терминологије, а Теодор Јанковић Миријевски, реформатор школа у Русији, радио је по налогу руске царице Катарине на вишејезичном речнику (Сравнительный словарь). Овај Србин рођен у Сремској Каменици, претходно директор српских школа у Аустрији, отишао је у Русију после своје неуспеле интервенције на бечком двору (1781) у погледу избора варијанте књижевног језика Срба. Ни до данас још није тачно утврђено ко је и да ли је Теодор Аврамовић, директор српских школа, или неко други израдио *Словар велики немецки и Сербски* штампан 1790. у Бечу и не зна се зашто слични лексикографски

послови нису настављени и после 1790. Зна се да се на Стратими-ровићевом двору одустало од планираног посла на изради речника, али се не зна зашто. Није тешко закључити да је нека сила спутавала Србе да обављају стручно-језичке послове од којих је зависио развој и српске просвете и српског језика и књижевности.

Вукове крилатице да српски писци не знају свој језик, да немају право да користе речи из славенског и да немају право да стварају нове речи, потицале су из пропагандног арсенала специјалног рата против културног идентитета српског народа, нарочито против образованог слоја овог народа. Њиховим прихватањем Вук је платио скупу цену за освојено право да ради на светској афирмацији српског језика и српске народне књижевности. Вук је пристао да заузме негаторски став према резултатима српског културног покрета, пристао је да се дистанцира од претходника и савременика. Одлучио је, кад већ није могао да бира, да сам изађе на мегдан и прокрчи пут српском језику и српском духу у културну заједницу европских нација. Када се видело колико благо он носи у бисагама, уследили су препади и похаре. Први такав препад изведен је путем илирског покрета, а каснија хрватска филологија маркирала је као хрватско благо веома вредне делове српске културне баштине, па и сам језик.

О томе да већи део Срба на почетку 19. века није знао славенски (црквенословенски) језик посведочио је и Текелија, сасвим поуздано као и у другим стварима. Знање тога језика за њега је било ствар будућности. Можда је Текелија 1805. године и могао доћи до спознаје да се у датим условима државне школске политике и стања српске цркве никада неће догодити да већина српског народа научи тај језик. Али, ни он, као ни Вук Караџић, није био од оних који одустају и до краја живота настојао је да се ти услови измене, пре свега у погледу институционалне основе.

Тада актуелни црквенословенски језик био је даљи од народних говора него стари српскословенски. Не само да већина српског народа није имала могућности да учи црквенословенски него Србима није било дато да створе ни институционалне оквире за студије тога језика. Својом школском политиком према Србима (спутавањем српске цркве да заједно са народом организује школство према народним потребама и наметањем решења за која се унапред могло знати да их Срби неће прихватити, као што је латинично писмо, а која су имала за циљ да заплаше и цркву и народ) Аустријска царевина је успешно одржавала неписменост и незнање у масама српске омладине и народа. О школским приликама код Срба у царевини писали су многи, а са пуно изворних података и детаља нарочито историчар Мита Костић.¹⁶

Историчари језика су констатовали да је доношењем руских књига и довођењем руских учитеља међу Србе Аустријска царевина гурнула

16 Мита Костић, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*, Београд 1932.

ове у наручје Русима. Другим речима, она их није упутила на сопствене снаге којих су они имали или су могли имати међу својима, монасима и другим образованим људима. Има места питању зашто је то царевина учинила. Ево како је то протумачено у *Историји српског народа*:

„Аустријска власт није дозвољавала штампарије за Србе у нади да ће православну цркву лакше скршити ако она не буде имала својих књига. Тај се рачун показао рђаво смишљеним. Све што је Беч чинио гурало је Србе у окриље Руса”.¹⁷

У овом тумачењу све је тачно сем оцене да је тај рачун био рђаво смишљен. Са аустријског интересног становишта тај рачун је био одличан. Зашто је Аустрија Србе лишила могућности да имају своје штампарије, своје школе и писменост на свом језику? Зашто им је омогућила да добију руске књиге, руске учитеље и рускословенски језик? Несумњиво зато што је православље за Аустрију било мања кост у грлу од српске националне културне традиције, језика и, повезано с тим, идеје о српској државној самосталности. Невоља са којом су се Срби суочили у последњим деценијама 18. века у погледу језика и избора језичке варијанте која би се изучавала у школама и примењивала у књижевности, као и потоњи језички „рат” међу Србима у 19. веку, потврђују да је Аустрија знала шта ради.

Срби су далеко пре 18. века ступили у духовну и културну заједницу са Русима и њих према Русима није требало „гурати”. Културне везе Срба и Руса, започете још у доба светог Саве, интензивирале су од 15. века и оне нису биле једносмерне. Као што су српске књиге одношене у Русију тако су и руске стизале међу Србе. Тај процес је био спонтан и природан. Када се на почетку 18. века у организовање тих веза умешала Аустрија, српско-руски односи су стављени под контролу аустријских власти и ништа више.

Шта је Србима у Аустрији и Угарској донело такво „руско окриље”? Донело им је мало књига и два учитеља, Суворова и Козачинског, који се код њих нису дуго задржали. Али им је донело и потоње невоље са језиком, који су Срби примали од срца као сопствени, док им, кад је за то дошло време, нису почели доказивати да то није њихов језик, него да је руски или да је вештачки, да је ружан и наказан.

А шта је то „руско окриље” донело аустријској антисрпској стратегији? Донело јој је историјски „доказ” да су Срби у првој половини 18. века били неписмен народ, без књига и учитеља и да им је Аустрија помогла руском просветом. Док су српски монаси и писци исписивали на хиљаде страница историјских, књижевних и богословских текстова које нису могли да штампају (Ђорђе Бранковић, Венцловић, Рачани,

17 Павле Ивић и Александар Младеновић, *О језику код Срба у раздобљу 1699-1804. Историја српског народа IV/2*, Београд 1986, 76.

Пишчевић), а српски ученици и студенти по протестантским лицејима и високим школама доказивали своје највише интелектуалне способности, ни једни ни други нису могли бити стављени у службу просвећивања сопственог народа. Српској цркви није било дато да организује српску просвету. Допуштани су им сасвим скромни подухвати на том пољу, далеко испод националних потреба. Контрола под каквом се нашла српска црква у Аустрији у 18. веку није била ништа мање ригидна од оне у којој је био српски војнички staleж. Дугорочном политиком расрбљивања Аустрија је припремала простор за своје ширење на словенском југу. У ту сврху коришћен је управо руски утицај. Рускословенски језик је послужио да се Срби удаље од славенског као таквог и против своје воље. Аустрија је увек могла да омета и кочи развој српске просвете под изговором сузбијања руског утицаја што је и чинила. Када наши лингвисти пишу о увођењу рускословенског језика код Срба, они обично не узимају у обзир чињенице политичког карактера које показују да је то био аустријски интерес. Ево како пише Павле Ивић у Поговору Вуковом *Српском рјечнику*:

„Ширењу Аустрије на словенском југу био се испречио, као моћна препрека, руски утицај на Србе. Везани двоструким везама словенства и православља, Срби су у Русији гледали заштитника и гаранتيју да српство ипак неће пропасти. И то не само Срби са турске стране Саве и Дунава. Управо су аустријски Срби били ти који су у XVIII веку увели руску верзију црквенословенског језика, да им буде брана против католичења и германизације, а помало и да им буде утеха због свакодневног неинтелигентног презира аустријских моћника и чиновника према српској некултурности и примитивизму. Схватио је Копитар да ствари не иду како би он желео, и својски се трудио да поправља колико може. Настојао је да наведе аустријске власти на предусретљивије понашање према Србима, а Србе да своју културу поставе на темељ народног језика и тако се удаље од Руса. Али бечки управљачи имали су своју политику и своје предрасуде, а Срби које је Копитар сретао, све до Вука, нису били вољни и нису били кадри да се прихвате великих задатака око језика. Због тога је Копитар тако гласно кликнуо када је најзад нашао правог човека и пожурио да то објави пријатељима у писмима и јавности у рецензијама...”¹⁸

О равноправности или слободној утакмици руског и аустријског утицаја на Србе могло би бити речи да су Срби имали своју државу која би била изложена тим утицајима као спољним. Али, они су били аустријски поданици под строгом контролом. Руске књиге и учитеље Срби су

18 Павле Ивић, *О Вуковом Рјечнику из 1818. године. У књизи Дела Вука Караџића, Српски рјечник*, Београд 1969, 35-36.

добили преко Беча и са његовим благословом. Руски утицај на Србе није био никаква препрека Аустрији, него средство да се тај народ држи у подређеном културном положају. И још више: да му се сугерира уверење о сопственој културној инфериорности, односно „некултурности и примитивизму”. Срби који су могли да штампају и распростиру своје књиге од 15. до 17. века, да по манастирима и европским градовима имају разрађене скрипторије и штампарије, сада су постали двоструко зависни: од мрвица руске помоћи и аустријског допуштења да ту помоћ примају.

Беч није чинио ништа што није било у интересу његове дугорочне стратегије. Није остало тајна, на пример, да је Марија Терезија само формално забрањивала исељавање Срба у Русију после развојачења потиско-поморишке границе (1751-53) када је отишло на десетине хиљада српских војника са породицама, а међу њима и неки Текелијини преци. Царица је тајно омогућавала овај одлив сувишне српске крви из царевине. Аустрија је слично радила и са увођењем рускословенског језика и руских црквених књига код Срба. Главна брига Аустрије није била да Србе одвоје од Руса него да их одвоји од – српске културне традиције.

Руси у 18. веку нису показивали велики интерес за Србе у Аустрији. Они су их радо примали у своју царевину као војнике, као морепловце, трговце, правнике, професоре и духовнике¹⁹ али нису хитали или нису имали начина да им помогну у Аустријској царевини. За живот Срба у њиховом земљама и посебно за српску културу они су почели више да се интересују тек од Првог српског устанка и од појаве Вука Караџића. Руска филологија у 19. веку посветила је Србима значајну пажњу. Према томе, Аустрија у 18. веку није видела и није имала потребе да у Русији види опасност за своје интересе у источним деловима царевине, међу Србима у Угарској. У то време сви утицаји су још увек ишли од запада према истоку користећи широм отворена врата која је за собом оставио Петар Велики, а још их више раскрилили његови наследници, посебно царица Катарина II и њен унук цар Александар I Павловић.

Књижевни језик код Срба имао је два природна пута за свој развој. Да је језик српске цркве и даље био подржаван српском просветом, књижевношћу и штампом, он би се у 18. веку сасвим приближио народном језику и изједначио са овим и диглосија би била превладана. Многи језички писани споменици из прве половине 18. века потврђују да се развој књижевног језика кретао у том правцу. Не само књижевност него и језик српске цркве и богослужења би постепено бивао све ближи народном. Модерни српски књижевни језик имао би у српкословенском језику средњевековне српске књижевности своју старојезичку варијанту.

19 Сава Петровић, Виктор Иванович Грегоровић, *Срби у Русији*, Летопис Матице српске, 120, Нови Сад 1879, 175-194.

Други природан пут развоја књижевног језика код Срба, у околностима када су они верским и политичким разлозима били присиљени да приме руску варијанту црквеног језика могао се остварити само у условима слободног живота српске цркве, без претњи унијом и са одрешеним рукама у погледу црквене просвете. Средњовековна диглосија, сада још више наглашена, не би сметала упоредном развоју два књижевна израза или језика – црквеног и народног, све док у неким модерним временима стабилизоване цркве и државе, не би и црква почела постепено да уводи народни језик у богослужење и у црквену литературу – како се то већ догодило код многих других народа, па донекле и код Срба. Али таквих слободних услова за живот српске цркве у 18. веку, без обзира на царске привилегије, није било.

Сукоб око књижевног језика у Срба настао је као потреба политичке стратегије њихових господара. Са српског становишта, није било никаквих логичних ни природних разлога за протеривање црквенословенског језика из српске књижевности нити за потискивање народног језика из те књижевности. Ако су Срби могли да пишу књиге и на латинском, и на немачком, и на италијанском, и на мађарском, и на румунском и на руском, а да то нико није спречавао, зашто нису могли да пишу и на два своја језика, црквеном и народном?

Али, ако су неповољне политичке прилике и туђински интереси довели до несрећних сукоба око језика, то не значи да би ти интереси требало да и даље утичу на интерпретацију српске културне историје. А то значи, да српска историјска наука која се бави културом, мора уважити дејство политичког фактора у прошлости са свим његовим психолошким, социјалним и другим последицама и мора тумачити чињенице, не у складу са интенцијама политике која се показала као непријатељска, него у складу са српским интересима. А право на сопствене интересе имају и Срби, као и други народи, уколико их ускладе са истином и правдом.

Да се на избору књижевног језика за Србе језички рат неће моћи дуго одржати, јер ће се видети да се удара на отворена врата, про-тагонисти тога рата су брзо схватили, па су потражили захвалније поприште на терену правописа. Ту је било много више различитих могућности за сукобе, за рововска укопавања и друге облике ратних дејстава, која су била тим жешћа што је повод био мање значајан.

Какав правопис и ортографију треба употребљавати када се пише српским народним језиком, то је било друго питање које је, осим избора књижевног језика, било спорно. Око тог другог питања се, у ствари, и водио потоњи језички рат. Једни су били за доследно чување старог црквеног писма (Кенгелац) други су га реформисали (Мркаљ) трећи су стварали ново српско писмо (Вук Караџић). Једни су били за доследан фонетски правопис (Вук) други за етимолошки и историјски (Хацић, Јован Суботић).

И Сава Текелија у књизи *Римљани у Шпанији* своје обраћање „Читаатељу љубезном” започео је правописном проблематиком. У првој реченици он упозорава читаоца да се не саблазни што „овде особливу ортографију (правописаније) налази”. Посебност (особливост) те ортографије је у томе што је изостављено дебело јер (Ђ) на крају речи. Пошто је аутор мислио да је то слово, у старим књигама у којима нису растављане речи, писано да се означи крај речи, оно више није било потребно откако се речи у текстовима растављају. (Напоменуто је да је и Текелија, као и други писци његовог времена, много грешио у растављању речи.) Осим тога, то слово, ако је некад и имало свој глас, сматра Текелија, оно га више нема ни у једном „роду словенскога језика”. Да ће Вук пронаћи у Боки Которској примере да је дебело јер сачувало своју гласовну вредност у народним говорима, он то, као ни сам Вук, није могао предвидети. За разлику од дебелог, танко јер (Ѣ) писац и даље употребљава „за отмекчати свако предстојаште слово”, јер сматра да су га Словени за то употребљавали и да, према томе, нема потребе за новим словом ѣ. Да је слово ѣ са вредношћу гласа ѣ постојало у старој српско-словенској азбуци он није знао.

Почев од Саве Мркаља и Вука Караџића па надаље сви су запазили само овај Текелијин став о дебелом јер (Ђ) желећи да нагласе његову напредну реформаторску правописну оријентацију. Вук је у предговору својој *Српској писменици* похвално написао да је Текелијина књига, кад је изашла, због изостављања дебелог јера, „сматрана као говече без рогова”.²⁰ Доследан уверењу да треба писати народним језиком, а по њему то је значило језиком пастира и говедара, он није сматрао да у овој метафори има нешто непримерено предмету на који се односила. Тек ће каснији вуковци видети увреду у називању говедарским оног језика за који се Вук залагао.

Сава Мркаљ пишући у уводу своје књиге *Сало дебелога јера* о ранијим покушајима изостављања овог слова код Доситеја и Атанасија Стојковића, изнео је и ово: „Рода свога ревнитељ Г. Текелија с Стојковићем благоразумно и разложно држи”. Ово „ревнитељ” запело је за око Јернеју Копитару и он је у своме чланку о српској литератури (1811) нагласио тај предикат испред Текелијиног имена као „страствени поборник свог народа”. Четири године касније, у чланку о Новинама сербским (1814) Копитар опет то помиње, али не без ироније: он титулише Текелију под наводницама као „борца за свој народ”.²¹

20 Љубомир Стојановић, *Вукова преписка I*, Београд 1907, 76.

Исти, *Живот и рад Вука Караџића*, Београд 1924, 46.

Вук Стефановић Караџић, *Писменица Сербскога Језика по говору просијога народа написана...*, Беч 1814, 3.

21 Јернеј Копитар, *Serbica*, Нови Сад 1984, 136 и 142.

Сава Текелија је, дакле, врло рано на себе скренуо пажњу језичких и правописних реформатора и аустријске цензуре у лику Јернеја Копитара. У Текелијиним ставовима била је формулисана цела језичка политика коју ће он доследно бранити. У време када је Доситеј прокламовао да треба писати на народном језику, а Павле Кенгелац се залагао искључиво за правилни црквенословенски, када су многи српски писци прибегавали славеносрпском као језику српског грађанства (према пројекту Павла Јанковића Миријевског, односно његовом меморандуму поднесеном аустријском цару 1781. године) Сава Текелија се определио за упоредну употребу два књижевна језичка израза, народног и црквенословенског. Мудрост и реалност таквог опредељења и такве језичке политике пали су у засенак због пребацавања лопте на правописни терен и отпочињања једне беспопштедне утакмице око правописа која ће трајати до после Вукове смрти. Вукове замерке старом правопису и ортографији у примени на савремени српски говорни језик погађале су и славенски језик којем је тај правопис припадао и допринеле су његовом запостављању и заборављању код Срба у 19. веку, што није могло бити циљ нормирања српског народног језика као књижевног.

Српској интелигенцији, која је у 18. и у првој половини 19. века покретала културни живот, у трећој и четвртој деценији 19. века биће стављено у руке као национални стег баш ово „рогато” дебело јер. Оно је означавало некакву происточну и проруску оријентацију. Другима је гурнута у руке латинична јота која је такође добила значење симбола прозападне оријентације. Дебелом јеру ће једни песници писати оде и клањаће му се као симболу српства и православља, а други ће писати сатире и песме ругалице као и јоти. Као што су у 18. веку Срби, у страху од уније, прихватили и руске књиге и руске учитеље, а запоставили своје скрипторије, сада су пригрлили стару ортографију и стари историјски правопис уместо новог фонетског који им је Вук нудио. У оба случаја њихове побуде су биле искрене, али, њихова реакција је, са становишта њихових туђинских господара, била предвидљива и злоупотребљена. Распирен је рат међу интелигенцијом, црквеним људима и лаицима, старим и младим, онима из источних и онима из западних крајева, чак и у душама најосетљивијих појединаца (Мркаљ).

Рат за српски језик и правопис није имао класни карактер, јер се није радило о феудално-сељачком сукобу, како се понегде приказивало. Тобожњи класни сукоб служио је за потпиривање неслоге међу Србима још на Темишварском сабору. Међутим, у време језичког рата, српски народ је био сав заокупљен борбом за национално ослобођење и стварање нове државе. Карађорђев устанак није био сељачка буна него рат за национално ослобођење. Вековима делећи судбину поробљеног народа остаци српске аристократије као и племенски поглавари чинили су нераздвојни део јединственог народа. Кроз цео 19. и 20. век српски народ се борио за своју националну слободу. Али, клица зла која је

посејана у свести Срба идејом о класном сукобу у српском друштву које такорећи није ни имало класа, (јер класе нису исто што и сталежи), имала је далекосежних последица.

Подршка и критика Вуку

За сагледавање Текелијиних ставова о језику, али и за осветљавање односа између Текелије и Вука значајна је њихова преписка, као и Вукова преписка са другим лицима у којој се помиње Текелија. Љубомир Стојановић у капиталном делу *Вукова љрејиска* (1907) објавио је девет Текелијиних писама Вуку и једно Вуково Текелији. Осим тога, објавио је у истој књизи и два Текелијина писма митрополиту Стефану Стратимировићу и једно Стратимировићево писмо Текелији.²² Ова последња не тичу се језичке проблематике нити Текелијиних односа са Вуком.

Дописивање између Текелије и Вука трајало је, са великим размацима, од 1814. до 1840. године. Преглед садржине ове преписке овде је, ради боље прегледности, приказан у десет тачака.

У првом писму од 22. септембра 1814:

1. Текелија пише Вуку да би себе сретна почитавао да упозна онога народољупца који се није двоумио да у својим описима војвода из Првог српског устанка изнесе непристрасну истину. Он од Вука очекује да му пошаље свој рад о устаничким вођама.

2. Текелија јавља Вуку да је његову писменицу он препоручио љубитељима и нада се да ће се они претплатити на књигу. Он сам прилаже 10 форинти да би му Вук послао једну од тих књижица.

У другом писму од 25. марта 1818:

3. Реч је о издавачким приликама код Срба и о речнику који припрема Вук. То што Вук не може да сакупи довољно пренумераната за „словар” је зато што једни Срби мисле да српски знаду, а други, који су научили стране језике, воле да купују књиге на тим језицима, јер су јефтиније и јер они мисле да су те књиге савршеније (може бити и зато што те језике довољно не знају). А оних „изкусни или народољубивиј Србаља” је мали број да би они могли тако велико дело подржати. Он не може Вуку скупљати претплатнике, јер ни за једну своју књигу није „ни крајцару добио, него све изпоклањао”. Осим тога што је већ положио 20 форинти за један примерак речника, он ће Вуку поклонити за овај подухват још 500 форинти које он може подићи код Игњатија Станковића у Пешти за време вашара. Пошто му је Вук послао *Објавленије* за речник,

22 Љубомир Стојановић, *Вукова љрејиска*, I, Београд 1907, 494-504, 732-735.

Текелија му саопштава и своје примедбе на значење неких речи и на њихов превод на немачки.

У трећем писму од 18. августа 1818:

4. Текелија јавља Вуку да треба да врати вишак од триста форинти које је добио за речник и уводи нови моменат у њихове односе: Текелија поздравља господина Копитара.

У четвртном писму од 28. октобра 1919:

5. Текелија одбија да изнесе своје мишљење о *Српском рјечнику* под изговором да је оно Вуку већ познато из његовог претходног писма у којем је одговорио поводом послатог му узорка. О граматичици у овом речнику он, међутим, каже да ће она неком другом, може бити, више по укусу бити него њему. При томе, Текелија се извињава за отвореност јер, каже, аутор није тражио ласкање, него истинско мишљење.

6. Текелија одбија да Вуку пошаље рукопис Душановог законика из своје библиотеке и уверава га да штампани текст (у Рајићевој *Историји*) сасвим одговара оригиналном рукопису. Да је међу њима било расправе о језику старих књига види се по томе што Текелија даље пише: „предадох Г-дину Копитару једно Јевангелије в Београде печатано” да се види да су и раније књиге у Србији штампане и то – „видно на србском језику” који је исти са оним у Душановом законикy.

7. Текелија осим Копитара у овом писму поздравља и Димитрија Давидовића и поручује му да не заборави да у свом листу објави његов напис који му је послао. (Реч је била, вероватно, о Текелијином одговору на критику његовог текста *Неколико речиј о Власима* објављеног у 58. броју Новина србских 1819. године.)

Док су прва писма била на српском језику, ово четврто, као и наредна после њега, писана су језиком за који се не би могло рећи да је баш народни, него више црквенословенски. До те промене у начину писања Вуку дошло је после објављивања *Српског рјечника*, па је могуће да је Текелија и на овај начин показивао свој став о њему. До те промене у језику писама дошло је и после Текелијиних контаката са Копитаром о којима знамо само ово што је Текелија овде изнео.

Између до сада приказаних и наредних Текелијиних писама Вуку временски се налази Посланица Мушицком настала почетком 1821. године. У њој је Текелија први пут проговорио оштро о Вуку па се то одразило и на његово следеће писмо Караџићу у којем је изнео своје ставове о Вуковој улози у српској књижевности.

У петом писму Вуку од 6. јула 1823:

8. Текелија жали што Вук није више постигао код српских велможа у Банату, а он сам, иако жели да му буде од помоћи, ограничен је тиме што му се приходи умањују из дана у дан, но не одриче неку мању помоћ ако буде нужна. (Вук ће се у одговору, једином сачуваном Вуковом писму Текелији, позвати на ово обећање и затражиће ту мању помоћ). Осим

тога, Сава шаље Вуку свој текст о пореклу Влаха и моли да га Вук да у штампу било у неким новинама или у посебној књижици.

9. Текелија отворено оптужује Вука да чини штету српској књижевности: Што се тиче нашег књижества и тога што људи отказују помоћ Вуковим подухватима, може бити да мисле, као и он сам, да је Вук са својим пријатељима (Копитар? – В. М.) начинио нашој књижевности не малу живу рану (јазву). Али, колико људи, толико и мишљења, толерантно додаје Текелија латинску сентенцију. Он мисли да и овакав Вуков рад произилази из народољубија. А што се тиче језика, Текелија даље образлаже: сви други народи имају свој прости језик, који уче у материнском крилу, а учитељи их у школи уче ономе чега су учени људи дужни да се држе. Нама Словенима је боље да се држимо једнога језика (славенског), иако је он прерађен према северном изговору (руском), него десет, и да тако од једнога народа десет стварамо. А ако су ратови, сеобе, мешање са другим народима, неукога нашег човека помели у знању његовог језика, онда су дужни они који себе сматрају ученим да пометен народ исправе, а не да следе његове погрешке и што је још горе од тога да учени свој језик кваре (опорчавају) и туђим називају. И у других народа у школама се уче ученоме своме језику, њиме не пева дадиља, зашто га ми заборављамо? Али, њему се чини да је овде место причи о лисици и грожђу. Уосталом, вели Текелија, ја одвајам књижевност од народољубија, ово у вама поштујем, а оно презирем. Ово сам се, каже даље, одазвао на ваш позив, а будући да ви због језика не губите народољубије, биће потомака који ће ценити и знати и наш учени језик и ваше напоре и утолико ће их лепше описати како без ваших нацрта не би могли.

Ово је скоро дослован парафразиран превод Текелијиног славенског текста о Вуковој улози у српској књижевности и о судбини српског књижевног језика. Пада у очи да: (1) Текелија не криви само Вука, него и пријатеље, дакле Копитара, (2) свестан је да је српкословенски уступио место рускословенском (северни изговор) али овај други он ипак не узима као страни језик и сматра да је за Словене боље да имају један књижевни језик него десет, (3) он мисли да отпор према славенском потиче од незнања тог језика (лисица и грожђе) за шта је крива несрећна српска историја, (4) признаје Вуку добре намере, а (5) суд ко је у праву препушта потомцима који ће, по његовом уверењу, знати истовремено и словенски језик и знати да цене Вукове напоре.

Вук је преко свега овога прешао ћутке. У одговору на ово писмо он говори само о пословним питањима, о штампању књиге о Власима, тражи новац за трошкове штампања и тражи обећану мању материјалну помоћ од Текелије.

Вук и Текелија, дакле, ни после овог писма нису постали непријатељи. Без обзира на то што су различито мислили, повезивала их је припадност истом народу, исте бриге и иста стремљења. Ово је један од лепших примера толеранције у српској култури.

Из шестог писма Вуку од 29. новембра 1823. и седмог од 12. јануара 1824. и осмог од 8. фебруара 1824.:

10. Види се да су два великана остали у коректним иако нешто хладнијим односима. Текелија је скоро дуплирао тражену суму за штампање своје књиге и послао тај новац Вуковој жени. Он се жалио на многе штампарске грешке у књизи и послао је њихов списак тражићи да се штампа исправка. Молбу за исправку грешака поновиће и у следећем, осмом, писму. Овим се преписка практично окончава и до следећег, последњег Текелијиног писма Вуку проћи ће шеснаест година.

У последњем писму Вуку од 22. августа 1840:

11. Текелија изражава жаљење што приликом два последња боравка у Бечу није срео Вука. Он Вука обавештава да је у Пешти нашао његово писмо, те полазећи за Арад моли га да му тамо пошаље скупљача претплате за народне песме „које опет издавати хоштете, кому ја новце за све три части положити хоћу, јабо не гледим како пишете, него што пишете”.

Текелија је редовно куповао Вукове књиге и веома ценио његов рад на сакупљању народних песама. Ово последње Текелијино писмо Вуку опет је писано на народном језику.

Према изложеном садржају преписке може се закључити да се Текелија обрадовао појави Вука Караџића (1,2), да је материјално помагао његове издавачке подухвате (3, 10), да је био уздржан према речнику и непријемчив за граматику и да није одобравао Вукову језичку и правописну реформу (5). Али, он је подржавао и ценио Вуков рад на националној историји и на сакупљању народних песама (1,10), према сарадњи са Копитаром био је резервисан (4,6) а настојао је да одржи сарадњу са Вуком и Димитријем Давидовићем (7, 8). После десет година праћења Вуковог рада извукао је закључак да Вук врши рђав утицај на српску књижевност (9).

Што се тиче Вука, о његовом односу према Текелији може се судити не само на основу овде цитираних, него и других писама у његовој преписци, пре свега са Копитаром и са Платоном Атанацковићем. У писмима Копитару Вук пита за Текелијина тренутна боравашта како би знао куда да му пише и да тражи наплату трошка за штампање Текелијине књиге о Власима. Обојица, и Вук и Копитар, у писмима Текелију називају Ђућулија. То име има шаљиви призвук и изведено је из ћириличног потписа Тјукјули (Тјукјули) које, писано без посебног слова ј, а читано по правилу умекшавања сугласника које је Текелија поштовао, могло би да се чита и овако како су Вук и Копитар читали ругајући се Текелији.

Писма Платона Атанацковића Вуку (505-600) и својим бројем (71) и дужином трајања преписке (1814-1858) и својом редовитошћу и садржином говоре о трајном пријатељству међу њима. Растурање Вукових књига, тражење и слање црквених књига за Вука и Копитара, размена информација о актуелним догађајима и личностима, размена личних услуга, тражење препорука на највишим местима и подршке у изборима

у српској цркви, све то чини садржај ових писама. Осим тога, у писмима је јако присутан Копитар. Такорећи нема писма у којем га владика не поздравља или не пита за њега или му не поручује нешто преко Вука. Његова писма остављају утисак дописивања не са једним, него са два човека.

Док се у само девет Текелијиних писама Вуку све концентрише око најважнијих идеја и праваца Вукове делатности и отворено износи лично мишљење, писма Платонова више обавештавају о мишљењима и реакцијама других и нигде директно не улазе у разматрање Вукових ставова. Из тих писама тешко је закључити шта је владика од Вукових реформи прихватао, а шта није. Владика Платон, наиме, никада није прихватио Вукову ортографију. Једно је, међутим, несумњиво: Платон је Вуку давао безрезерву пријатељску подршку и био је веома заинтересован за контакте са њим.

Када је Платон Атанацковић, примивши се дужности да у Матици српској замењује Текелију, дошао на њено чело практично и пре Текелијине смрти, он је позвао Вука на сарадњу и тражио његове савете и помоћ (25. X 1841.): „Надам се да ће нам бити лепо или бар мало лепше и боље него до сад уређена отсад Матица; зато сам се ја и примио. Не би ли ми и Ви Вашим мненијем и совјетом у томе помогли? Ја молим и као од давнашњег пријатеља, а и правог Родољупца надам се.” (533). Одговор је стигао у чувеном Вуковом писму од 15. јануара 1842. године са оним мишљењем о Матици као „најлуђој партији у литератури нашој” и замерком што је она узела „тон ученог друштва”. Вук јој не види спаса бар „док је жив Сава Текелија”. Текелија је умро исте године. Нема података да је после тога Вук било чим помогао или покушао да помогне Матици српској и свом пријатељу Платону Атанацковићу. У Платоновим писмима, као ни у Вуковим, ни не помиње се Текелијина смрт. Некако у то време, у априлу 1843. године владика је упутио Вуку много речи саучешћа поводом смрти једног рођака Милоша Обреновића. Месец дана пре Текелијине смрти Платон се на неки начин пожалио Вуку на Текелију (2. VIII 1842): „Ми откако је овде старац све једнако држимо собранија Матице; у следећу недељу држаћемо генерално. Навалио Старац да се Славенска узме ортографија, па и сам језик у некаквој полутини.” (547).

Владика Платон је био велики просветни и језички ауторитет и аутор буквара и читанки за српске школе у Аустрији, писаних, наравно, старом ортографијом којом се он служио и у писмима Вуку. Као некадашњи професор учитељске школе он је имао и педагошког искуства. Његов однос према Вуку јесте убедљив доказ о ширини подршке коју је Вук имао међу Србима, чак и онима који нису могли да прихвате његову правописну реформу.

Нема податка о томе да ли су се Текелија и Вук негде срели и ако јесу какав је то сусрет био и какви су разговори међу њима вођени. Љуба Стојановић је у својој књизи о Вуку навео имена Срба са којима се млади

Караџић упознао у Пешти приликом доласка на лечење 1810. Стојановић ту не помиње Текелијино име. Изгледало би невероватно, али не би било немогуће, да су двојица великих Срба у првој половини 19. века четрдесет година контактирали само преко писама и књига.

Могуће је да су се Вук и Текелија срели у Будиму 1828. године. У својим писмима Копитару из овог града Вук чешће помиње Текелију. Он пише како се „Ђуђулија срди на њ (Л. Мушицког – В. М.) што није казао да неће да буде владика кад га је цар без Синода наименовао” (299) па затим како „Ђуђулија (коме је изашла Сентенција, да се за годину дана помири са женом; чујем да је ономадне с адвокатом Витковићем био код ње) даје митрополиту за право” (поводом владичанског чина Л. Мушицког – В. М.) (310). После овога долази следеће обавештење о Текелији: „Дошао овамо Стејић. Ђуђулија му је вратио писма запечаћено, и неће с њим више да говори. Тако је он сада у највећем очајању. Мислим да ће друге нећеље полазити доље.” (312). Сви ови наводи могли би да се схвате и као информације из друге руке о Текелији а не и из директног Вуковог сусрета са њим. Али, има једно писмо које не оставља места недоумици. У њему Вук пише Копитару: „Ђуђулија је отишао у Арад. Не знам је ли Вам послао неколико својих књига (као што ми је говорио)?” (318). Нема, дакле, сумње: међу Текелијом и Вуком било је разговора. Али каквих? Остаје невероватно да ни један од њих није оставио спомена о том сусрету (сусретима).

Вук је јавио Копитару да Текелија неће са Стејићем више да говори, а није рекао зашто. Копитару и њему је то, вероватно, било познато. Може се претпоставити да је до тога дошло зато што је Стејић, Текелијин штићеник и стипендиста, родом из Арада, а тада већ лекар на служби у Милошевој Србији, подржао Вукову правописну реформу. Могуће да је било и других разлога. Вук помиње и Текелијину бракоразводну парницу што значи да је то питање било општепознато и да је заокупљало пажњу. А књиге за Копитара, које је Текелија наводно обећао Копитару, јесу примерци новог проширеног и допуњеног издања *Расправе о Власима* на немачком језику штампане 1827. године. Али у Вуковим писмима из 1828. нема трага да је између њега и Текелије било пријатељских сусрета. Можда је Вук пред Копитаром нешто и прећутао.

Један други траг који нешто говори сусретима Текелије и Вука налази се у тексту Јована Ђорђевића *Један дан с Вуком*.²³ Ђорђевић је примио Вука као секретар Матице српске у Пешти у јануару 1859, а своја сећања на тај сусрет описао је у Бранковом колу 1897. Ђорђевић се сећа да му је Вук причао о свом разговору са Текелијом о рукопису Душановог законика због којег је Вук, наводно, путовао у Арад. Из Текелијине преписке са Вуком види се да је Вук писмом тражио у своје и Копитарево

23 Голуб Добрашиновић и Боривоје Маринковић, *Сусрети с Вуком*, Нови Сад 1964. 206.

име да им Текелија тај рукопис пошаље у Беч ради сравњивања са текстом Законика штампаним у Рајићевој Историји. Али је Текелија то одбио. Може се претпоставити да је Вук путовао у Арад (али то у описима његових путовања није забележено) а може бити и да је цела прича о тој епизоди мало накићена. Вук је Ђорђевићу причао о догађају од пре четири деценије, а прошло је још четири деценије док Ђорђевић то није описао (објавио). Ако је неки од ова два стара човека нешто и додао, основна порука да Текелија није дао Законика је тачна. Па ипак, остаје питање зашто Текелија у Аутобиографији није поменуо сусрет са Вуком, ако га је било?

Љуба Стојановић у својој књизи о Вуку наглашава да се ни за Саву Текелију ни за Милована Видаковића не може рећи да су водили борбу против Вука из сујете или личне мржње (1924:728). За Вука је доказано да је нападао Хаџића – по команди, односно на захтев кнеза Милоша. Онај који се у тој свађи осећао повређен био је Хаџић, а не Вук коме је на томе слава само расла. Била је то казна Хаџићу с Милошеве стране зато што је у Србији харангирао против њега. Можда је Вук, без обзира на све разлике у мишљењу о српском језику и правопису између њега и Текелије могао добијати од Текелије помоћ за своје пројекте и после *Рјечника* и првих Текелијиних оштрих реакција на његову реформу.

У истој књизи (1924:575) Љуба Стојановић је забележио како је Вук писао да би му Текелија не само књиге о своме трошку штампао него би га слао и да путује по српским крајевима да се он повео за њим и прихватио његове ставове о језику. Нема разлога да се сумња у истинитост Вукових речи што се тиче Текелијиног расположења да материјално подржи Вуков рад. Али, у преписци између њих двојице, Текелије и Вука, о томе нема трага. Има дудуше једно место у писму владике Платона Атанацковића Вуку од 2. августа 1842. које гласи: „Јуче ми рече старац Текелија да му је на ригороза дао 100 фр. с. (неком Васићу) под тим уговором да мора путовати 10 година са намеренијем или паче Текелијиним задатком да Славенска наречија учи и испитује”. Текелија је, дакле, био спреман да улаже у студијска путовања. Ако је било сличних Текелијиних понуда Вуку, онда је то могло бити предмет разговора међу њима приликом неког њиховог сусрета можда баш 1828. године, а после изласка *Данице* којом је Вук показао вољу да истражује старине и да се бави упоредним изучавањем славенског и српског народног језика. А можда је Вук тако нешто само пожелео као могућност. Једно је сигурно: било би веома добро да се тако догодило, јер би једна таква сарадња оснажила српски културни покрет и ударила институционалне темеље српске културе и науке. Али је исто тако сигурно и то да се таква сарадња није могла остварити у датим политичким условима.

Зашто два народољубива човека, Вук и Текелија, нису могла да раде на неком заједничком подухвату као што су то чинили великаши, просвећени интелектуалци и научници код других народа? Тешко је

поверовати да би прагматичног Вука спречили различити погледи на српски језик да прихвати Текелијину материјалну помоћ за штампање књига и за путовања по српским земљама да испитује језик и сакупља и изучава старине. Међутим, у условима строге државне контроле живота Срба у Аустрији власти такву сарадњу не би дозволиле. Први који би се томе успротивио био би Копитар. Вуку није било дато да успостави непосреднији контакт ни са руским великашима. Са кнезом Румјанцевим и председником руске Владе Вук је контактирао преко једног Немца, Фридриха Аделунга који је тада био државни саветник у Русији.²⁴ Овај је процењивао шта ће од онога што Вук тражи и предлаже пренети високој руској господи, а шта неће и то је отворено саопштавао Вуку. Исто тако Копитар је у многоме одређивао Вуков однос према српским интелектуалцима. А Сава Текелија није имао ни секретара ни саветника. Он је био потпуно изолован и слободан у тој својој изолацији и његов однос са Вуком, да се развијао даље, било би тешко контролисати. Такво што није долазило у обзир. Пракса контроле и регулације односа међу српским интелектуалцима увелико је надживела и Текелију и Вука.

Сава Текелија, иако опхрван личним и породичним невољама, унижен брачном несрећом и у сталној борби за очување имовине, ипак је савладавао своју изолацију у Араду и био је својим духом присутан свугде где је могао да помогне. Он је помогао и Вуку не само материјално. Помогao му је највише својом критиком што ће се видети у каснијем Вуковом деловању, нарочито после Текелијине (1842) и Копитареве (1844) смрти. Вук није био у прилици да значајније помогне Сави Текелији у остваривању његових пројеката и замисли. И када му је помогао да штампа Прву књигу о Власима (1823) он је за то примио неку врсту укора. Јаков Грим се интересовао код Вука ко је аутор поменуте књиге и изразио мишљење да она није вредна. Вук је морао да се сложи са Гримом.

Вук није могао да помаже ни другима. Познато је колико је њему помагала песникиња Милица Стојадиновић Српкиња у скупљању народних умотворина као и то колико је Вук волео „врдничку вилу“, вршњакињу своје Мине. О томе су остала многобројна сведочанства у преписци и у Миличином дневнику *У Фрушкој ђори 1854*. Она је њему послала своје песме у нади да ће их он штампати. Вук то није учинио. Али је зато радио тако као да ради за све њих. Сви су помагали њему и радили за њега. Он је био најгласовитија и најјача српска институција читавих педесет година.

24 Према Великој совјетској енциклопедији, I, Москва 1970, стр. 221: Фјодор Павлович Аделунг (1768-1843) руски историчар, лингвист, библиограф, дописни члан Петербуршке АН. (1809) био је емигрант из Пруске, живео је у Русији од 1794, учествовао је у стварању Румјанцевскога музеја итд.

Молба и критика Лукијану Мушицком

Када је Лукијан Мушицки 1821. године у Додатку Новина србских (број 103) објавио *Глас арфе шишатовачке. Лиро-дидактическа ђесма, дар на Ново лѣто народној србској јуносии*, он је био архимандрит манастира Шишатовац у којем је претходних година пружао Вуку Караџићу гостопримство, па и више од тога – своје поверење, пријатељство и сарадњу. Биле су то године највеће популарности „србског Хорација”. Пошто је Вук стално настојао да Мушицки прихвати његову нову ортографију, овај је мало попустио и у поменутој песми учинио је неке уступке Вуковим правописним решењима. То је изазвало Саву Текелију да му већ 15. јануара исте године из Арада упути Посланицу, писмо у стиховима, која је касније постала позната под насловом *Писмо једном ученом Србљину*. Песма је дуга, има 104 стиха. Написана је у класичном метру, врло је озбиљна по тону, са пуно оштрих речи на рачун Вука. Песма има чврсту структуру класицистичке беседе и написана је – чистим народним језиком!

У приказивању језичке ситуације онога доба, већ према познатој схеми, обично се говори о тешкоћама увођења народног језика у књижевност. Превиђа се чињеница да су и пре тога и тада српски писци како тако тај језик знали и њиме писали. Стање је било обрнуто од онога како се приказује. Срби су у то време били веома оскудни у знању славенског (црквенословенског) језика и веома мало људи могло је да пише на том језику. А све њихове црквене, богословске и многе друге књиге биле су на том језику. Заборављање тога језика многи међу њима видели су као губитак идентитета. Лукијан Мушицки је био један од ретких који је могао да пише песме на црквенословенском. А зашто би неко морао да пише песме на црквенословенском? Зато што су Срби пре тога имали веома развијену црквену поезију на том језику (*Србљак*) и што су мислили да ту традицију треба настављати. Зато, када се Текелији учинило да је и Мушицки спреман да тај језик напусти, он му је упутио посланицу у стиховима са молбом да то не чини. Пошто ни сам није добро знао црквенословенски, он је своју песму могао написати једино на српском народном језику тадашњег образованог грађанства.

Извесно је да се за ову Текелијину посланицу знало и пре објављивања. А питање је није ли и она утицала на велики одјек Лукијанове оде *Глас арфе шишатовачке*, која је постала нека врста „родољубиво-књижевног манифеста”. Мираш Кићовић описао је величанствени одјек Лукијанове песме овако:

„Песма је убрзо постала читав догађај, и у омладини, код стихотвораца и иначе, настало је утркивање ко ће да јој се више надиви. Димитрије Давидовић је честитао ‘роду своме што зазвони Глас арфе шишатовачке и такну се жицама њеним младих наших учећих се Србаља’. Ненад Ребић је у стиховима славио српскога Хорација, које ће по ‘слаткоме гласу’ и по ‘струнама согласним’ живети докле траје сунца и месеца; Божидар Божидаровић, занесен ‘дивним гласом’ написао је *Венац на Глас арфе шишатовачке*; Паун Јелић колико је Мушицким српска младеж ‘обажана’, Павле Љубибратовић слично.”

Али, ту није био и крај ове песничке бакљаде. Тек када је млади Јован Хаџић (Милош Светић) објавио, као своју прву песму, *Одзив једнога младога српског духа на Глас арфе шиишайовачке*, он је изазвао исто онакво дивљење као и Мушицки, углавном код истих песника, па му се и сам „српски Хорације” у стиховима одазвао.

„После Мушицкова *Гласа*, каже Кићовић на истом месту, Хаџићев *Одзив* је у књижевном свету постао нов догађај, на који је одушевљена омладина одговорила славопојкама исто онако као малочас Мушицкоме”.²⁵

Јован Хаџић – Милош Светић, сестрић и штићеник новосадског владике Гедеопа Петровића, који је опет био у великој милости код митрополита Стратимировића, пошао је за Вуком и почео је да пише песме у десетерцу. Овим догађајем око *Гласа арфе шиишайовачке* он је одједном у очима публике стао уз раме Мушицком, а од Вука је добио титулу српског Пиндара. Вук је у то време могао да се увери да његовој „партији” сасвим добро иде. „Шта говори наша партија? Шта ли Вујић с његовима?” писао је он исте 1821. године Хаџићу. Тада и још доста времена потом Хаџић је био са Вуком на једној страни, а Јоаким Вујић је већ био на другој.

Текелијина песма, писана такође као одзив на *Глас арфе шиишайовачке*, није у то време могла да буде штампана. Јован Поповић Мостарски, цензор Универзитетске штампарије у Будиму, у писму Вуку од 13. августа 1821. помиње „стихове који су се прошастог вапара по Пешти разносили” и који „иду на поругу имену вашем и Лукијанову”. Он вели да су стихови били слати у Беч Димитрију Давидовићу да их објави у Новинама српским, али да овај то није хтео да учини. Мостарски није желео Вуку да саопшти име аутора стихова и уверавао га је да је сам уложио доста труда да се спречи њихово штампање.²⁶ Ово писмо показује да високоблагородном господину Текелији није било дозвољено да јавно износи своје ставове и да се морао задовољити преношењем својих списа од руке до руке.

Текелија, вероватно, није без разлога тражио Вуково посредовање око штампања своје Прве књиге о Румунима. Вук је могао да уради нешто што Текелија није могао. А да ни Вуку није било примљено за добро то што је дао да се штампа Текелијина књига може се закључити по реакцији Јоакима Грима. Дакле, у време када Текелија пише стихове против његове правописне реформе, Вук има великог утицаја и подршку и није ни немоћан ни сам. Каснији озваничени вуковци видели су Вука прогањаног мржњом „од учене, упливом и светским положајем узвишене, и духовне класе нашег народа”, како се изразио и Ђорђе Мушицки објављујући Текелијину песму у Јавору. Мушицки није навео на каквом се то светском положају налазио Текелија и друга српска господа. Посланица Мушицком није често штампана, овде ће бити цитирана у

25 Мираш Кићовић, *Јован Хаџић (Милош Светић)*, Београд 1930, 15-16.

26 *Вукова йрейиска*, V, Београд 1909, 181.

целини и то паралелно у два облика: онако како је објављена код Мушицког и код Форишковића (уз незнатне коректуре у оба текста).

Пречестнијиши Гђине.

Вук шумадинац, и њему подобни,
Што куде небеса, бабе родјене
у Сен Ђургју иду под свјете.
Идно, да покрију своје незнањ,
нијми чјдо. Но наш србски Хорациј
Славниј, що њмъ слѣдје дивисе
О свѣтъ! Уплашен ѿ арфе
шишатовачке по иричким зар
Нотам томошнѣ слѣпице навите
Перо пренужден узети неукъ,
Окъ несвику позорище
ако сретъан будем разтерати.
Видите да сам и ја лако бакин
Поета, бѣдѣ како хартију мрљао.

Глѣп Србљинъ буди, говедарски
говори, ондаси ти Вуков Србљин
Аколи лѣпше що пером написа,
нег щоѣ бака изрѣкла крезѣба
Србски то није. Пусто језика
пише правило, бака гди сиди.
Ќкад она ваш постаде професор?
Зато ли младостъ провесте у школа?
Дѣлѣ бакин ви! под старостъ дасте
нетреба ти пера, батинаѣ
доста овчарева. Алими кажите
тко чита кнѣге? овчар, или учен?
оном мрљали као говори
читати он незна. Учен правило
Љуби. Слѣпачке гусле Орфеу зар
Лѣра да будѣ? Дронбоља Хајдена
Создањѣ непоправи, нит би
Моцарт мило у кукуту свирао.
Цели ваш прѣговор питаите штаѣ
Скиптар? или щоѣ Скиптр? отвѣт, бог га
Зна. За кога дакле писате
Скиптар? Ученсе смеѣ, а глѣп, глѣп
Остаѣ. Љубовъ зар није Србски? бака
рече љубав, тоѣ дакле Србски право?
ал учила није то бака
каког' љубовъ пише, как' зна, рече.
А ви колико проведостѣ лѣта
ь баке бољѣ да знате? ах Арфа
кукољѣ све младим Србљем,
Чувствованија чисто свѣша
Жито. нащо вам ѣрв, наштол ѣ кинеско
ил турско, ком имена незнам. Тко сме
помислити, да не знате, каког

Пречастѣјшиј Господине!

Вук Шумадинац, и њему подобни,
Што куде небеса, бабе рођене
У Сен Ђурђу иду под скуте.
Јадно, да покрију своје незнање
Није ми чудно. Но наш србскиј Хорациј
Славниј, што њему слѣдује дивисе
О свѣту! Уплашен от арфе
шишатовачке по иричким зар
Нотам тамошње слѣпице навите
Перо пренужден узети неукъ.
Оку несвикуло позориште
Ако срећан будем разтерати.
Видите да сам и ја лако бакин
Поета, буђ како хартију мрљао.
Глуп Србљин буди, говедарски
говори, онда си ти Вуков Србљин
Ако ли лѣпше што пером написа,
нег што је бака изрѣкла крезуба
Србски то није. Пусто језика
пише правило, бака гди суди.
Откад она ваш постаде професор?
Зато ли младостъ провесте у школа?
Ђак бакин ви! под старост да сте
не треба ту пера, батина је
доста овчарева. Али ми кажите
тко чита кнѣге? овчар или учен?
оном мрља ли како говори
читати он не зна. Учен правило
Љуби. Слепачке гусле Орфеу зар
Лѣра да буду? Дронбоља Хајдена
Создање не поправи, нит би
Моцарт мило у кукуту свирао.
Цели ваш прѣговор питајте шта је
Скиптар? или што је Скиптр? отвѣт бог га
Зна. За кога дакле писате
Скиптар? Учен се смеје, а глуп, глуп
Остаје. Љубов зар није Србски? бака
рече љубав, тојж је Србскиј право?
ал учила није то бака
како с' љубов пише, как' зна рече.
А ви колико проведостѣ лѣта
от баке бољѣ да знате? ах Арфа
кукољ сеје младим Србљем,
Чувствованија чисто сејаша
Жито. Нашто вам ѣрв, наштол ѣ кинеско
ил турско, ком имена не знам. Тко сме
помислити, да не знате како с'

96

о камен тѣ Арфѣ несогласнѣ без
Основа дае ѣдовите гласѣ.
Стрѣнѣ вежте на реп дични
с' ѣма кѣсѣ, нежел ваш Манастир.
У Араду, 15. Јанв. 1821.

Сава Тјукјули с р. У Араду, 15. Јану. 1821.

о камен ту Арфу несогласну без
Основа даје јадовите гласѣ.
Струне вежте на реп дичниј
с' ѣма кусси, нежел ваш Манастир.

Сава Тјукјули, с. р.

За разумевање текста песме морају се предочити још неки моменти који се тичу тадашњих прилика и актера у сукобу око језика. Осим „пречестѣјшег господина” Мушицког, коме се Текелија обраћа, а назива га још и „Сербскиј Хорациј”, и осим „Вука Шумадинца” чијим именом почиње први стих, у песми је присутан још један истакнути Србин тога времена кога Текелија не именује, али га узима за савезника и његове речи парафразира. То је архимандрит српског манастира Сенђурђа (данас у Румунији), научник и књижевник Павле (Павао) Кенгелац (Кенђелац) (1770-1834) о коме је лепо писао Ђорђе Рајковић у Летопису МС 1880. године.²⁷ Овај први у српству доктор богословских наука са дипломом санктпетербуршке Семинарије Александра Невског и докторски кандидат студија филозофије и права халског Универзитета, одликовао се истинском ученошћу. Ни он, као ни Текелија, није припадао Стратимировићевом карловачком кругу учењака у моди (или у милости). Стратимировић га није волео, па му је чак дирао и у ахимандритски чин. Кенгелац је писао књиге најчистијим црквенословенским језиком. Противио се увођењу славеносербског у српску књижевност као неприродне и ненормиране језичке мешавине. Кенгелац је аутор оне, и од Вука и од других, често помињане досетке о српским писцима који, не познајући правила црквенословенског језика, пишу по правилима бабе Смиљане, што значи онако како ко уме или хоће. То се односило на писце који су писали на славеносербском. Тако да је и Вук ову анегдоту о баби Смиљани користио да се наруга писцима славеносербског језика. Текелија се у посланици послужио овом анегдотом: она баба, рођена у Сенђурђу у његовим стиховим јесте та баба Смиљана – симбол неукости у славенском језику и правопису.

Објашњење тражи и помињање „иричких нота тамошње слепице навите”. Реч је о фрушкогорском граду Иригу који је касније имао и гусларску школу названу слепачка академија, а познато је да је Вук записивао песме од слепих певачица у Срему. Глас гусала и једноставна прозодијска правила народне песме Текелија супротставља класичном

27 Ђорђе Рајковић, *Изабрани сјиси I. Биографије књижевника*, Нови Сад 1950, 37-47.

метру што га симболизује античка харфа. Уосталом, сам Мушицки је одредио тај инструмент као знамење своје песме: харфу, а не гусле.

Текелија започиње посланицу прекором што Мушицки следи Вука и њему сличне који се труде да своје незнање књижевног језика и правописа покрију скутима поменуте бабе. Његова је намера да растера то „оку несвикло позориште” у којем се види како је „српски Хорације славниј”, уплашен од арфе шишатовачке, принуђен да узме „перо неуго” и пише по „нотам тамошње слепице навите”. Овај уводни део писац завршава самокритичком опаском да је, ето, и он сам постао „бакин поета” који мрља хартију било како.

Вуковце, па и приређивача песме за штампу, вређало је што је Вуков језик овде „говедарски прозван”. Остали су, међутим, непримећени неки други акценти у овим стиховима о Вуку. Текелија се не мири са улогом коју је Вук преузео да суди шта је српски, а шта није и не одобрава стварање некакве Вукове партије. Он не пристаје на свођење појма српски језик на простонародни говор. Он се не слаже ни с тим да баке замене професоре. Њему је још непознат каснији занос дадиљама код руских романтичара. Он даље излаже своју идеју поређењем између реквизита простонародног живота и средстава уметничког израза школованих људи: Орфеју не пристају гусле, него лира, Хајдену не треба дромбуља, нити би Моцарт „мило у кукуту свирао”. Сви ови фолклорни инструменти: и гусле, и дромбуље и свирала од зове (кукуте) не слажу се са озбиљном уметничком музиком. Ове примедбе су крупне и принципијелне.

Од правописних примедби сем оних које се тичу употребе слова ђ и ђ, меког знака и изостављања слова х у речи харфа, по угледу на Вука, интересантније су оне које се тичу употребе јата и латиничне јоте. Задржавањем јата, сматрао је Текелија, сачувао би се јединствен облик писања речи у различитим наречјима српског језика, екавском, икавском и ијекавском. А што се тиче јоте и он је у њој видео знак римокаатоличанства и био јој је противан. Дилеме о ова два питања најдуже су се задржале у расправама о Вуковом правопису, па и данас има научника који сматрају да није требало напуштати слово јат нити уводити јоту.

Доследан својим културнополитичким уверењима о традицији и културном континуитету српског народа, Текелија пореди језичку ситуацију код Немаца и Срба и Србима даје предност. Он каже: пре него што је Аделунг уредио немачки језик, словенски језик је већ био уређен и имао је своја правила. И ми увек треба да хвалимо онога који нам је та правила дао, па био то „Кирил био ли то Москаљ”. Основна Текелијина мисао била је да јединством књижевног језика треба обезбедити јединство Срба и јединство Словена уопште. Заједничке књиге на истом језику су те које ће их на окупу одржати. Зато он тражи од Мушицког да буде „младим Србљима” такав учитељ какви су били Гете и Аделунг немачкој омладини. Као што се сви Немци научише правилно писати од Виланда

тако треба да Србљин, Србљан, Хорват, Бошњак, Краинац „пише свако право, нека у колиби говори превратно”.

Брига да се српска и словенска омладина не подели према наречјима којима се говори у појединим крајевима, него да остане заједно и да се сачува народна целина, основна је мисао Текелијине посланице којом он са крајњег севера, из Арада, одговара на Лукијанове песничке поруке упућене омладини из Шишатовца. Стих „Младеж в целости да заостане српска” (ако му се коригује оно несрећно „заостане” брисањем префикса за) садржи темељни смисао ове песничке полемике са Мушицким. То је порука која није обавезивала само Мушицког, него и Вука. Текелија се не обраћа Мушичком као калуђеру, него само као песнику сведочећи тиме о великом поверењу у моћ поезије које је било обузело духове онога времена. Кад год су имали да саопште нешто од значаја, учени Срби су се лаћали стиха и у том смислу они су, на свој начин, следили вокацију народног певача.

У досадашњој рецепцији ова песма је скретала пажњу пре свега оштрим и грубим нападима на Вука. По томе она се, међутим, није разликовала од сличних песама других аутора. Разлика је можда само у томе што у овој песми ипак не пробијају осећања личне нетрпељивости као код Јоакима Вујића, на пример. Да је и Текелија био изазван непријатним изненађењем које је Вук својим *Српским рјечником* био приредио тиме што је најавио једно, а пружио друго, у то нема сумње. Вук је најавио Словар, а објавио је Рјечник, најавио је стари правопис, а у последњем тренутку унео је свој, потпуно нови, укључујући и латинску јоту. Али он не улази с Вуком око тога у расправу. Он расправља са Мушицким на чије разумевање рачуна. Зато оштра критика на рачун Вука овде ипак има секундарни значај.

Погрешно би било, због оштрих речи на рачун Вука, превидети основну родољубиву поруку ове песме. Порука је упућена пре свега најцењенијем и популарном песнику тадашње класицистичке српске књижевности и у њој се заступа становиште класицистичке поетике. Иако су занимљиви књижевнокритички ставови изложени у посланици, у њој је ипак доминантно политичко и хуманистичко значење Текелијине поруке. Није неосновано веровати да су о тој поруци касније и те како водили рачуна, не само Мушицки него и Вук. Текелија је овом песмом и Мушицког и Вука ставио на испит савести који су они, обојица, положили. Мушицки је истрајао на својој класицистичкој поетици и остао један од највернијих чувара славенског језика у поезији, а Вук је у своје време учинио све да својом језичком политиком одржи српски народ на окупу.

Вуков правопис због којег је највише мастила и жучи проливено, био је заснован на принципима једног Немца, Фридриха Аделунга, чија је парола „Пиши као што говориш” и опредељење за доследан фонетски правопис спроведена доследно једино код Срба и то у Вуковој реформи. Цео цивилизовани свет, па и Немци, остали су код

етимолошког или историјског правописа, који је са становишта лингвистичких принципа конзервативнији. За тај конзервативнији принцип залагали су се они Срби који су водили рачуна о континуитету српске писмености и културе, дакле из истих разлога који су руководили и друге европске народе у томе опредељењу. Треба рећи да су чак и Хрвати, који су преузели Вуков језик, у питању правописа најчешће остајали на принципима етимолошким и историјским.

Предности фонетског правописа за учење језика су несумњиве. Али, још Текелија је разумео, а потоњи развој српске писмености је то потврдио, да ниво писмености народа не зависи од једноставности или компликованости правописа, него од социјалних и културних услова. Зато је његов просветни програм имао све оне елементе које је требало да има и није се сводио на просто описмењавање народа. Најкомпикованијим правописом енглеског језика данас пише цео свет, а Вуковом српском језику било је почело већ и име да се губи. За то, наравно, није крив Вук нити његов правопис, као што они нису криви ни за низак ниво писмености српског народа. Али, због дуготрајног повлађивања једној површној идеологизацији демократског карактера Вукове реформе, између осталог, у српском народу се раширила злоћудна појава занемаривања разлика између писмених и полуписмених, између учених и неучих људи. Ваљда нигде није било толико људи који су мислили да су са основном писменошћу освојили сва знања и ваљда нигде нема филолошке науке која је тако мало учинила за свој језик и културу. Оскудно стање свести и културе довело је до трагичних последица, до негирања српског националног бића у 20. веку и до подривања темеља културног идентитета. Срби, са најсавршенијом Вуковом ћириличком ортографијом све ређе су њоме писали окренувши се латиници, а старословенски, црквенословенски, српкословенски или просто славенски језик и старо ћириличко писмо знају и користе само веома ретки појединци. Још је страшније што се и то знање негује више ради самог знања, а мање ради коришћења у проучавању литературе на том језику и чувања те литературе у живом сећању.

Међутим, не само Текелијини савременици, него и песници следеће романтичарске генерације често су замакали перо да опишу тај велики азбучни рат. Бранко Радичевић је платио обол овој тематици у своме *Пућу*, Змај је 1858. године у Седмици (број 11) штампао циклус духовитих песмица посвећен азбуци, а затим у Даници 1860, у броју 15, објавио је своју песму о јоти, па у Змају 1865. опет песму на исту тему. И Јован Илић је певао о јоти и о другим графемама из српске азбуке.

За опевање ортографског рата још карактеристичнија него Посланица Мушицком јесте Текелијина песма о азбуци *Распра између ђ, ђ, ј и њ*. Ова песма, много мање чувена од Посланице Мушицком, објављена је досад само једампут (1841). Она и нема онај мисаони и патриотски значај Посланице Мушицком и спада међу песме ругалице у

којима српска поезија у то време није оскудевала. У Текелијиној песми споре се слова *ћ* и *ђ* и доказују једно другом непотребност и ружноћу. За разумевање песме треба објаснити неке алузије. Када слово *ђ* каже слову *ћ*: „Теб начини Шокца невештина./ Не знајући умекчати речи”, онда то значи да је аутор мислио на графеме *ћл* = *љ* и *ћн* = *њ*. Овакав начин писања слова *љ* и *њ* Текелија је могао да види у текстовима босанских фратара као што је Стипан Маргитић чију је књигу *Исјовид крстјјанска* имао у својој библиотеци. Зато се овде помињу Шокци јер су то примери из њихових књига. Супарничко слово *ћ* одговара слову *ђ*:

„Ти ме кориш, син ромога дабе!
Кад те прави на себе гледаше,
Једну ногу дужу ти начини,
Тим от мене да те разликује.”

У овим стиховима две су значајне импликације. Прво, он слову *ђ* приписује ђаволско порекло (син хромога дабе) а затим прави алузију на Вукову хромост (кад те прави на себе гледаше) што даје лични тон нетрпељивости према Вуку. Ни Текелија није одолео да се не наруга Вуку због његовог физичког недостатка који је био злорабљен у вербалним обрачунима с њим.

Ни ова распра није могла да прође без свађе између јоте (слова *ј*) коју је Вук узео из латинице за своју азбуку и старога, свемогућег танког јера помоћу којег су се у старој ортографији правили меки сугласници. На крају песме, као после неке басне са призорима игре и борбе животиња, Текелија исписује наравоученије у стиховима које гласи:

„Што су с’ Србљи так’ обезумили,
Код доброга’ они горе тражу?!
Пада, кто пут остави, у јаму;
Кад правило неће да научи
Он тумара те тамо те амо,
Баш као оно слепац у по дана.”

И овде се јавља Текелијина опсесивна тема о скретању са пута и падању у јаму. Он је те јаме стално помињао као опасност која прети српском народу ако напусти своје традиције, распе се и изгуби идентитет. На стару ортографију Текелија је гледао као на знакове поред пута. Држати се правога пута за њега је значило настављати правцем српске и словенске писмености и просвећености. Ови цитирани Текелијини стихови подсећају на начин певања Петра Петровића Његоша.

Колико су били блиски Текелијини односи са Мушицким пре и после његове Посланице тешко је рећи. Мушицки је касније своју оду *Глас арфе ишшайшовачке* препевао на славенски. Текелија је забележио да је 1813. године обилазио са Мушицким сремске манастире. Али без обзира на велику раздаљину и на ретке личне контакте, Срби који су се посветили

раду за опште добро били су у сталној духовној вези. Можда би се могло рећи да односи Текелије и Мушицког никада нису били нарочито блиски. Између њих стајао је велики редар Стратимировић. Текелија је имао примедбу и када је Мушицки био биран за владика. Стратимировић је био против овог избора зато што је предлог дошао од цара, а не од њега, српског митрополита, у чијој је то надлежности било. Текелија је уважавао разлоге поглавара српске цркве, док је Вук поручивао Мушицком: само прихавтите, неће вам се два пута нудити. Стратимировић се предомислио и завладачио Мушицког, а Текелијин став је остао да се на њега подсећа и да се препричава. Да је Текелија био далек Мушицком овај је показао и својом одом посвећеном овом српском родуљубу која се одликује хладноћом и официјелношћу. У њој нема ништа од оне тоpline према Текелији и култне светлости која обасјава стихове каснијих српских поета посвећених овом великом Србину. Колико је држао до Мушицког Текелија је показао и кад је о свом трошку штампао другу књигу Лукијанових песама у Матици српској после песникове смрти.

Па ипак, ничији погледи на језичку политику нису били толико блиски као Лукијана Мушицког и Саве Текелије, јер су обојица заступали становиште о два језичка књижевна стандарда код Срба. То се нарочито добро види из једне интересантне полемике између Копитара и Мушицког. Иако је Стратимировић још 1815. године (по Копитаревом сведочењу) забранио Мушицком да се дописује са Копитаром, сумњичећи овога за пропаганду уније међу Србима, преписка међу њима није престала. Ђорђе Рајковић у својој документованој студији о Мушицком донео је садржај два писма, Копитаревог и Лукијановог из 1821. године, исте оне на чијем почетку је Текелија упутио Посланицу Мушицком. Полемика изванредно приказује јачину притиска на Мушицког од стране Копитара и одлучну решеност Лукијана Мушицког да му се одупре. Копитар је и преко Вука имао одређени утицај и увид у духовно стање овог несуданог српског граматика и библиографа и, потенцијално, свакако великог научника. Копитарев мефистофеловски карактер (Мефистофелом га је назвао још Шафарик) није трпео да му неко други одводи његове штићенике. Због информативности и језгровитости ових писама пренећу их у целини. Копитар је Мушицком писао под именом Офел и са иницијалом К. на крају писма. Његово писмо гласи:

„Офел поздравља Лукијана.

1. Ово сам написао прочитавши и поново прочитавши Ваше последње писмо од 24. априла.
2. Стидно сте одбацили штит.
3. Нико не може да служи два господара. Христос мора да буде у праву. Уколико је већа сумња на свештенике да су наклоњени с т а р о м господару, утолико више би требало да се чувају. Ми ипак нећемо раздељена срца, већ само цела или никаква. Потпуно

смо сигурни у победу која ће већ по природи ствари бити наша. Мрачњаци могу природу само да успоре, али никако да је спрече. Ранији господар Ваш види како се двоумите и као молитe га али би Вас се бојао кад бисте му претили или га презрели.

4. Словенско наречје:

а) Није старосрпско. То се лако може доказати.

б) Словенско наречје данашњих књига је сасвим варварско, измишљено, никакво, безумно и смешно.

в) Старословенско наречје је наречје Хрвата и Лужичких Срба деветог века и то ћемо и Вама доказати.

5. Из милосрђа и ради слабих не бисмо данас настојали на томе, кад нас не би глупи и дрски Хранислав задиркивао.

6. Али нећемо трпети да наши попусте и покажу слабу страну услед страха, пре но што се баш буде морало. Храбар човек не бежи већ се бори корак по корак. Ваш Словенац или Србин је неки Талијанац, који пише латински. Остајте здрави и обавијте се и Ви својом врлином те се са мношме смејте мрачњацима. К.

Копитар је писао Мушицком да је срамота што је напустио битку за српски језик („стидно сте одбацили штит“) и да се не могу употребљавати оба језика у књижевности славенски и српски („служити два господара“). Он, у име Христове истине која је једна, захтева срца „цела или никаква“ и прети потпуном победом једне стране – своје. Каквим језуитским методама се служио овај научењак и прононсирани србофил показао је и кад је написао да „из милосрђа и ради слабих“ његова страна не би инсистирала на ставовима о пореклу славенског језика који никако да није српски. Али, тобоже, они су изазвани. „Глупи и дрски“ Хранислав био је један од дворских калуђера Стратимировићевих и члан његовог ученог круга. Копитарева увереност у победу и решеност на беспощедну борбу остављају застрашујући утисак.

Термин „наши“ у 6. тачки Копитаревог писма односи се на прсталице његове и Вукове „партије“. „Словенац“ – „Талијанац“ је личност коју му је Мушицки помињао у писму од 24. априла. Не знам на кога се односи, али препостављам да је реч о неком Србину римокатолику који се сматрао Словенином, односно Словином.

А одговор од Мушицког гласи:

„Лукијан поздравља Офела.

Одговарам Вам на Ваше писмо које сте ми писали као одговор на моје писмо од 24. априла.

1. Кажете да сам стидно одбацио штит! Али не одбацујем га. Имам на име два штита, и употребљавам један или други према томе како хоћу или морам. И један и други потребни су, ако не сваком Србину, а оно српском свештенику.

2. „Нико не може да служи два господара!“ Србин служи, да би дошао до хлеба, више њих, и то страна, немачког, мађарског, латинског (студије ради ухљебија), па зашто не би служио у

интересу свога опстанка, два господара, и то браћу, која се пријатељски слажу? Боље је имати два савезника него једног, нарочито у овим ратним временима! Нисмо разделили срца кад бранимо два заштитна божанства. И ја сам уз исту харфу певао и словенски, не да би се додворио м р а ч њ а к у, већ да покажем, како оба наречја волим и браним.

3. Словенско наречје а) „није старосрпски”. Иако бих се сложио хтео бих ипак да се докаже. б) „Словенско наречје у данашњим књигама је сасвим варварско, никакво, безумно, смешно.” Претерујете! Покрећете рат против свих свештеника двеју цркви, српске и руске. Тешко Вама! Не бојите ли се наше клетве? в) „Старословенско наречје је наречје Хрвата и Лужичких Срба деветог века.” То бих хтео да ми докажете.

4. „Услед страха полажу оружје.” То се не може рећи за мене. Увек сам учествовао у борби за српски језик; али нећу никада бити присталица борбе против употребе старословенског код Срба. Борбена српска црква неће никад положити оружје. Сам народ то неће дозволити. Збогом. М.”²⁸

Мушицки је Копитару одговорио достојанствено, непоколебан његовим застрашивањем. У његовом одговору „два штита” значи два језика, српски и славенски. Исто тако „два” или „више господара” значи два или више страних језика којима се Срби служе. „Два заштитна божанства” то су за Мушицког словенски и српски језик. У свом одговору Мушицки је убеђено стајао на позицијама своје и Текелијине језичке политике о потреби два језика – славенском и српском. Све Копитареве мутне теорије о пореклу славенског језика и увреде на рачун црквенословенског одбио је питањем зар се не боји клетве православних.

Копитар није успео да докаже ни Мушицком ни другима своју теорију о панонском пореклу старословенског језика (то да је старословенски хрватски и лужичкосрпски из деветог века). Та теорија је одбачена још за његова живота. Али, учињено је све што се тада могло да буде одбачено и теорија Добровског и Шафарика да је старословенски стари српски, односно бугарско-српски језик. Пошто никако није могло да се докаже да је око Солуна било Хрвата и да су солунска браћа Кирило и Методије узела њихов језик, Ватрослав Јагић је нашао солмонско решење да је то био македонски. И од тада, од тог проналаска долази до „буђења” македонске националне идеје. Одговор Лукијана Мушицког на изазивачко Копитарово писмо импонује смирености, одлучношћу и реалним приступом чињеницама.

Борба око правописа залудила је толике мудре главе! Па и самог Вука! Зар је његово инсистирање на латиничној јоти по сваку цену имало смисла? Да ли је у питању била партијска дисциплина? Данас је тешко

28 Ђорђе Рајковић, *Изабрани сјиси*, 74, 233-5.

продрети у разлоге свих поступака и Вука и његових савременика. Све се више намеће сазнање да је Вуку било потребно да има противника међу својима да би добио и сачувао подршку оних од којих је у туђини зависио његов рад и опстанак. Његово изрицање захвалности Копитару и само Копитару, може се и тако схватити.

Без обзира на то ко је дошао на идеју, Вук или Копитар, да они имају своју партију, тек Вук је, као неки организациони секретар, помно водио рачуна о њиховим присталицама и редовно Копитара о томе обавештавао. После објављивања *Српског рјечника* и прашине која се око њега подигла, Вук је из Русије (Питер, 10. IV 1819. и 17. V 1819) питао Копитара: „Шта мислите смијем ли ја у Сријем?” (172)²⁹ и „Пишите ми смијем ли ићи у Карловце и у Нови Сад.” (174). А кад је олуја протутњала, видело се да се његова и Копитарова „партија” стабилизovala и он извештава свога пријатеља о стању на терену у писму из Земуна (21, VI 1824): „Од наше партије у Темишвару нема готово никога осим Тирола (он истина не зна ни сам добро српски, али је велики јунак у нашој партији); али овђе (у Земуну – В. М.) наша партија расте и цвјета увелике! Тако и по Пешти и по свој Бачкој има наши сила Божја, па још све *знајни*.” (263).

Вукове пристапе су се множиле не само међу православним Србима, него и међу римокатолицима. Из Славонског Брода (29. IV 1825) он пише: „Осим Брљића који Вас љубазно поздравља, нашао сам амо сила пријатеља, све Шокци: у Ђакову за љубав нашим пјесмама и Гримовај Српској Граматици научили су српски читати многи шокачки попови, међу којима је и један каноник од 60 година” (265). (Читати српски значи читати ћирилички текст. Вук је иначе, у првом издању *Рјечника* донео и српску латиницу као писмо у употреби код Срба римокатолика која се разликовала од хрватске и других латиничних писама.)

Вук је извештавао Копитара и о противничкој страни. Он му из Земуна пише (7. VI 1825): „И у Новом Саду и у Карловцима држе мене за *йорейиџеља*, а нас обојицу за *йорейиџеље*; о том сам се и са Шафариком морао инатити”. А у следећем писму опет из Земуна (17. VI 1825) и ово: „Шафарик ми пише да је почео о миру радити и да је добра прилика, али вели да ја *морам неиџио йойустиџиџи*. Ако они мисле да ја оставим моју *орџиоџрафију*, онда од *мира неће биџи ниџиџа*; јер ја то *не моџу нити оџу учинити*.” (282). Репати је синоним за ђавола, а код православних Срба порепити се значило је покатоличити се или се поунијатити, односно напустити православље.

Више је него јасно да конце језичко-ортографског рата и мира међу Србима на југоистоку Монархије и у Кнежевини Србији нису држали у својим рукама ни Вук ни Текелија. Јер, док је, овако осيون према својим

29 Наводи из *Вукове йрејиске I*, Београд 1907. у даљем тексту обележени су бројем стране у загради.

противницима, уверавао Копитара у своје ратничко расположење, Вук је и те како гледао да код својих буде што боље приман. А када то није увек тако било, он је патио због тога, али је Србији и кнезу Милошу увек остајао привржен.

Пребијајући се по свету од немила до недрага Вук се довијао на сваки начин да остане свој и на своме. Истеран из Србије 1832. године, он 18/30. јануара пише Копитару овако: „Што се мога пасоша тиче, ја сам прави мученик на све стране. Ја знам и сам, да би најбоље било у овим опстојатељствима да узмем Руски пасош; али како ће ми Руси дати пасош, кад је митрополитова партија по Петербургу, као и по свему народу Српскоме у овом царству, разгласила, да је двор Аустријски мене преко Вас поткупио, да Србе унијатим и да шокчим? Опомињете ли се како је Мушицки на наше очи код бијелога курјака (гостионица у Бечу – В. М.) говорио Меглицкоме: „ова два господина (Копитар и Вук – В. М.), на све што у Славенском језику није по њиховој ђуди, вичу да је Руски“? А за нама Бог зна шта је још говорио! – За то велим, да сам мученик, јер ме Митрополит код полиције овога царства опада, да сам у тајним друштвима, и да сам опасан за ово царство; а код народне партије и код Руса опада ме, да сам од овога царства поткупљен, да унијатим и шокчим! А полиција Бечка може бити да мисли, да и Ви са мношвом против овога царства за руски интерес интригате!” (410-11).

Шта је Копитар у себи мислио када је читао ово писмо једног правог претка Давида Штрпца, не зна се, али није сигурно да није био истеран из такта када му је Вук једном приликом из Карловаца (14/26 IX 1839) буквално диктирао шта све најповољније о њему, о његовим заслугама и његовој слави треба он, Копитар, да напише као препоруку уз неку његову молбу. У исто време (13. IX 1839) Копитар је овако писао Вуку: „*Sie sind am Ende doch mein meizimac, wie unsere Gegner sagen; so kindisch kommandiren Sie mit mir und über mich; und ich gehörrche Ihnen.*” (298). А Вук њему на то из Вуковара (8. X 1839): Жао ми је што велите, да ја Вама *командирам*. Ја Вас само *молим* знајући да ћете Ви за мене учинити радо све *што је могуће*.” (300).

Вук је зависио од два човека, од кнеза Милоша и од Копитара. Ослањајући се на њихову подршку успео је да осигура своје место и у српском и у страном свету и да оствари најширу могућу комуникацију са другим људима. Само њих Вук је слушао. Сви остали су га као пријатељи подржавали или га нападали (најчешће наговорени од Копитареве или кнежеве стране преко Стратимировића или неког другог). Али је непобитна чињеница да су многи Срби служили Вуку својим радом и несебичном помоћи. Ономе што је остало иза Вука као његова преписка, као мрежа сарадника и пренумераната, нема равне у нашој историји. Тим обимом контаката и веза Вук превазилази не само све појединце него и све српске институције свога времена.

Сваком своје

У институцији која се зове Вук, Сава Текелија имао је значајног удела и њему самом је било стало до места у њој. У Вуковом раду на сакупљању српских народних песама, којег је он код Вука највише ценио, Текелија се потрудио да докаже и свој допринос. Подсетио је, наиме, како је он из Русије још 1811. године донео једну збирку руских народних песама и како је тражио да се и наше песме сакупе и објаве. Он је о томе разговарао са Лукијаном Мушицким кад је с њим обилазио фрушкогорске манастире. Руску књигу он је дао другима да се упознају и она му никада није враћена. Једна таква збирка руских народних песама доиста је била виђена и у Србији и није немогуће да је и Вук за њу знао.

На ову своју посредничку улогу и иницијативу Сава Текелија је подсетио у чланку *Сваком своје* у Сербском народном листу 1842. године. Текелијино подсећање, објављено под тако речитим насловом, било је реакција на оспоравање тврдње да је Лукијан Мушицки саветовао Вуку да сакупља народне песме. У то време већ је било раширено уверење да је идеја за скупљање народних песама Вуку дошла искључиво од Копитара, а што је и сам Вук потврђивао. Текелијина интервенција и помињање књиге руских народних песама, сем утврђивања голе чињенице, имала је и дубље значење у свом подтексту. Никада благородни господин Сава Текелија није умакао перо у мастило када за то није имао неког озбиљног разлога. Не би он то ни сада чинио у својој 82. години само да би себи обезбедио место међу именима заслужним за скупљање српских народних песама.

Није се радило само о славољубљу Саве Текелије. Стари господин је могао да види како се припрема још једна „мајсторија” и није то могао мирно да гледа и да не да од себе знака.

Данас се зна да је исти Копитар наговорио и загребачког бискупа Максимилијана Врховца 1813, једну годину пре појаве Вукове *Пјесарице*, да упути позив свим католичким свештеницима да скупљају народне песме. Нико се од његових свештеника позиву није одазвао. Али, појавио се Вук. И зар се он није одазвао на бискупов позив и зар није Врховац Вуков претходник! У каснијем отимању око Вука тај моменат је већ искоришћен у овом смислу.

Седам грчких градова се отимало о Хомера чиме је само порасла слава песника и величина Хеладе. У нашем случају није се радило о отимању ради Вукове части и славе његова имена, него о најпростијој отмици онога што је Вук носио у бисагама. Веома рано испољене су тежње да се Вукове српске народне песме прво прогласе за „наше” (Штросмајер), па за „српскохрватске” (Јагић) а потом? Можда „хрватске”, како је та настојања протумачио одмах после Вукове смрти студент медицине а касније доктор Лазар Станојевић, несуђени председник Матице српске.³⁰

Да је Текелија будно пратио све што се догађа у процесу светске афирмације српске народне поезије постоје и посебни докази. Један такав доказ је и његов превод песме Џона Бауринга посвећене Вуку Караџићу. Превод је могао настати већ крајем треће деценије 19. века (Баурингова књига српских народних песама на енглеском језику са овом његовом песмом о Вуку изашла је 1827) и сам по себи он говори о значају који је Текелија придавао Вуковој личности и народној поезији.

Превод са енглеског, сачувао је сва основна значења и поруке и све акценте енглеских стихова, иако се чини да није без грешака. Енглески песник поздравља Вука стихом:

Пријатељу мој! То си ти, то си ти
који си извео на свет то драго камење.

Он каже како они (свет) нису познавали узвишени дух музике, патос и песме којих има испод београдског града дуж Мораве, одевених у рухо из Травуније. Али, они се радују изласку српских муза. Цвеће које је Вук сакупио неће увенути и музика његових песама наићи ће на сагласје. Ипак, преводима његових песама на енглески недостајаће оригиналан глас који он (преводац) бадава покушава да чује. Иди сретни ентузијасто (возторгниче, каже Текелија), обраћа се он Вуку, и скупи драгоцене споменике које би буре времена потопила. Исти зрак који осветљава Вуку пут и њему је извор светлости. Он шаље преведене стихове да се шире изнад Србије и да се придруже бледом песнику (*pale minstrel*).

Превести Баурингову песму о Вуку за Текелију није могао бити мали труд ни посао без смисла. Нема знакова да је Вук за овај Текелијин превод знао. И овај Текелијин чин, поред многих других, обесмишљава тврдњу о његовом непомирљивом непријатељству према Вуку. Љубав према народној поезији учених Срба у то време, која их је све уједињавала, била је јача од њихових различитих погледа на друге ствари.

Да овом заступнику класицистичке поетике, Сави Текелији, није била страна, него да му је била и блиска и она, сасвим друкчија, поетика усмене народне поезије и других језичких умотворина има још доказа. Текелија је сам написао или је бар уобличио песму у десетерцу о женидби свога деде Ранка Текелије по свим прозодијским правилима и свим песничким средствима која су била уобичајена у српском јуначком епу. Песма *Женидба Ранка Текелије* иако носи одлике северних војвођанских говора и делимично градске лексике грађена је по свим правилима класичне српске јуначке песме: ту су све карактеристичне формуле: питања и одговори, понављања, лексички стереотипи и друге. Оно што ову песму разликује од класичних јуначких песама то је што у њој нема сукоба, о јунаштву се у њој само прича када се свати подсећају на борбе

са Турцима у којима су учествовали и битку код Сенте. Песник ни овде није пропустио да каже како су груди капетана Вулина, заповедника потиске крајине, биле украшне колајном са ликом руског цара Петра Великог, а његовог прадеде Јована, заповедника поморишке крајине, златним ланцем и ликом аустријског цара Јосифа I. Он не штеди речи похвале ни о невестином оцу, старовлашком бану от Нова Пазара, потом команданту све српске милиције у Угарској, који је живео са породицом у Срему, на Дунаву, у Шаренграду. Ова тројица, три српске војводе, главни су јунаци ове песме, симбол националне части и достојанства. Ипак, песма се прима пре свега као леп етнографски опис српских сватова. Једно место у песми подсећа на стил и укус сентименталистичке литературе из доба предромантизма. То је оно место које приказује сусрет младе и младожење. Ти стихови гласе:

Не зна Ранко јошт кога узима,
Не зна Алка за кога полази,
Једно стрепи, другом срце зебе.
А кад Ранко опази невјесту
и угледа њене очи чарне,
Из њи' га је устрелила стрела;
Бјело лице Тукелије Ранка
Сијну Алки као јарко сунце;
Обојима једна жеља бјаше
У љубави живот проводити.

Текелија се интересовао и за друге облике народног стваралаштва. Он је на књигама пословица Јована Мушкатировића и Ђуре Ферића исписао велики број нових пословица или варијаната које је сам прикупио.³¹ Склоност Саве Текелије етнографским истраживањима види се и у његовој Аутобиографији, пре свега у опису српских дечјих игара и у описима обичаја и ношњи из крајева које је он прошао на својим путовањима у Русију. То интересовање посведочено је и Албумом његових цртежа људи у народним ношњама разних националности, управо оних са којима су Срби живели заједно или у њиховом окружењу.

Посебно је драгоцен опис дечјих игара које је Текелија памтио из свога детињства. Тај опис налази се на почетку његове Аутобиографије и по томе како је презентирао види се да је и сам писац био свестан значаја овог текста. У описаним играма сачуван је борилачки и јуначки дух народа, али и патријархална етика, однос према природи и основним вредностима живота. На основу познавања патријархалне културе Срба Текелија је указивао на поједине обичаје неких других народа који су по његовим српским критеријумима били ружни.

31 Лазар Чурчић, *Сведочење Текелије о пословицама код Срба*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XI, 1863, 43-60.

Ако би се сабрао и анализирао овај Текелијин етнографски рад, видело би се да је он итекако био окренут народном животу и да је и по томе спадао у онај круг српских интелектуалаца који су чинили културни амбијент у којем је изникао Вук Караџић.

Нема сумње да је и Лукијан Мушицки, за кога се и поставило питање зашто није скупљао народне песме, те песме познавао, волео, осећао њихову лепоту. Мушицки је био из грађанске, занатлијско-трговачке средине и само се својим личним вредностима, талентом и радом уздигао до највиших висина класицистичке поезије. На питање зашто Мушицки није скупљао народне песме најбоље би се одговорило питањем: а зашто Мушицки није написао граматику српског језика, зашто није довршио и објавио Српску библиографију која је остала у рукопису, зашто није покренуо часопис и основао учено друштво у Шишатовцу? Све је он то желео и све би он то могао да је за такав рад имао подршку оних које је морао да слуша. Сава Текелија није могао помоћи Мушицком више него што то јесте учинио, као што није могао више помоћи ни Вуку без обзира да ли је то желео или не. Али ни они њему нису могли помоћи у његовим мукама и недоумицама. Такве су биле прилике за Србе и међу њима и такве ће оне задуго остати да би прешле у један модел изнутра распуштеног, а споља организованог друштва.

Однос према илирском покрету

У деветнаестом веку дошло је до државног уједињења две велике европске нације, Италијана и Немаца. Њихово национално јединство створено је на основу политичких и економских интереса и на основу језичког и културног јединства. Српска национална свест у 19. веку такође се заснивала на идеји језичког јединства. Што у том веку није дошло до државног уједињења Срба није узроковано мањком националне свести, него је то било спречено деловањем великих сила које су биле против таквог уједињења. Оне су биле против државног уједињења Срба и предузимале су многе мере не само на политичком, војном и дипломатском него и на језичком и на културном плану против таквог уједињења.

У првим деценијама 19. века словенска филологија суочила се са неадекватним термином Илири којим је већ дуго пре тога означаван народ у јужнословенским земљама. У књизи *Историја славенских језика и лијтератууре према свим наречјима* (1826) Павел Јозеф Шафарик је, представљајући српско стабло словенског племена, написао и ову белешку:

„Ове Словене (са изузетком Бугара) обично називамо Илирима. Већ сама имена „Илир, Илирија” су кроз употребу и злоупотребу добила толико значења, да је постало немогуће са

овим називима повезати један одређени смисао, због чега их ја радије не користим. Стари Илири, сродни Трачанима, чији су потомци данашњи Албанци, и онако нису били словенски народ (Словени). Иначе се Илирима називају час Далматинци и Славонци, час ови и Срби, а посебно по настанку новог Илирског Краљевства сви јужни Словени, не изузимајући чак ни Хрвате и Словенце.”³²

Илирским Краљевством Шафарик овде назива Илирске Провинције које је као посебну област формирао Наполеон на освојеним подручјима Далмације, Војне Крајине, Хрватске и Словеније са седиштем у Љубљани (1805). Шафарик наглашава како се тек од стварања овога краљевства илирско име употребљава и за Словенце и Хрвате. Што се ово име много мање употребљавало за Хрвате сматра се да је био заслужан Павао Ритер Витезивић (*Croatia rediviva* 1700) који је „коначно популаризирао хрватско име у банској Хрватској (тзв. 'Торњој Славонији') и углавном изтиснуо име словенско и илиричко, или их бар свео на синониме имену хрватском, који су се тек у другом реду употребљавали”.³³ Илирско име за Србе употребљавано је у 17. и у 18. веку и у аустријској државној администрацији и у литератури. Привилегије аустријског цара, издате Србима приликом сеобе под патријархом Чарнојевићем, биле су насловљене илирском народу, а државни органи који су имали у надлежности српске ствари називани су овим именом: Илирска комисија, Илирска депутација, Илирска дворска канцеларија. Српски језик, па чак и српски манастири називани су илирским. Србима је ово име наметнуто. Па и Сава Текелија, иако свестан неадекватности термина, употребио га је, из практично-политичких разлога, у Писму Наполеону. На исти начин Срби су прихватили илирско име у називу покрета који се појавио у четвртој деценији 19. века у Загребу и тежио да се прошири на све јужнословенске земље у којима су живели Срби.

При крају треће деценије 19. века, када је делатност Вука Караџића била у пуном јеку, а у Пешти већ била основана и Матица српска, јавила се у Хрватској група веома младих људи који су, под видом отпора мађаризацији, кренули да пишу на хрватском народном језику, односно на матерњем кајкавском наречју. Биле су то, у ствари, две генерације загребачких гимназијалаца: Драгутин Раковац и Људевит Фаркаш Вукотиновић (1828/29) и Иван Деркос, Јосип Кундек, Матија Смодек, Павао Штос, Вјекослав Бабукић, Антун Немчић, Јосип Марић (1829/30). На чело им се ставио Загорац и кајкавац Људевит Гај који је 1830. године објавио *Крајку основу хорвајско-славенскога љравойисања*, књижицу од 27 страна са упоредним текстом на хрватском и на немачком језику.

32 Павел Јозеф Шафарик, *Словенски народи и њихова наречја* у књизи Петра Милосављевића *Срби и њихов језик*, Приштина 1997, 84.

33 Славко Жежић, *Хрватска књижевност*, Загреб 1944, 193-4.

Гај је, у духу времена, веровао у један велики славенски језик подељен у четири главна наречја и у њихово поновно сједињење у будућности. У својој књижици он је изложио програм сједињења свих Хрвата и Словенаца у јединственом правопису и јединственом књижевном језику на бази кајкавског народног говора и под хрватским именом. Гај је тежио таквом језику и писму хрватском које би Чеси и Пољаци могли без проблема читати и разумети. Његова панславистичка идеја, дакле, имала је тенденцију уједињење пре свега Западних Словена.

Међутим, већ 1832. године млади правник Иван Деркос штампао је књижицу *Genius patriae...* и предложио уједињење три краљевине, Хрватске, Славоније и Далмације објашњавајући да „под овим спојењем подразумевам сједињење трију наречја којим говоре ове три краљевине, у један језик, не пучки, већ изображени, књижевни, којим би учени читали и писали...” Он каже да се славонско и далматинско поднаречје даду лако спојити, па и крајишка Хрватска слично говори. Провинцијална Хрватска говори додуше дијалектом који је ближи вендском (словеначком) али и она треба да се споји са Славонцима и Далматинцима. Практично, Деркос је предложио Хрватима да напусте свој матерњи кајкавски језик и да за књижевни језик узму илирички, славонски, словински, односно штокавски дијалекат. Овај дијалекат сматрали су српским језиком не само Вук Караџић и остали Срби, него и страни слависти: Шафарик, Копитар, Добровски и други.

Човек зреле доби, гроф Јанко Драшковић, исте 1832. пише расправу – проглас хрватским поклицарима на угарској Дијети *Дисертацију илији разговор...* штокавским дијалектом. Он је у својој расправи прокламовао „Велику Илирију” са посебним обзирима према „нашој браћи богоштовља старога” то јест према православцима. Православаца је било доста нарочито у Славонији, Далмацији и Крајини. Виктор Новак каже за Јанка Драшковића „да је добро познавао Србе”. У Славонији они су називани старовирцима. Драшковић не употребљава српско име ни за народ ни за језик ових старовираца. Језик на којем је написао проглас, а који је био зајднички језик и православаца и католика у тим крајевима, он назива „нашки језик”.

Исте 1932. године Људевит Гај је поднео захтев за издавање Новина хорватских, славонских и далматинских. Прошло је скоро три године док нису кренуле Новине хорватске (6. јануара 1835) и Даница хорватска, славонска и далматинска (10. јануара 1835) прво као подлистак Новина, а потом као самостални књижевни лист. Новине су током целе прве године излажења писане кајкавским, што је било у складу и са њиховим именом и са одобрењем које је Гај добио за издавање Новина. Јер, он није био добио одобрење да Новине назове друкчије него само хорватске, дакле без друга два имена. У Даници је од почетка било прилога и на кајкавском и на штокавском дијалекту што је одговарало и њеном имену. У 48. броју (5. 12. 1835) Данице Хорватске, Славонске и Далматинске и у

следећем броју, у позиву за претплату, Гај оглашава Новине илирске и Даницу илирску за идућу годину. Истовремено Гај и његове присталице сасвим напуштају кајкавски дијалекат и узимају за књижевни језик штокавски. То значи да су Хрвати одлучили да у борбу против мађаризације и мађарског језика уђу наоружани српским (илирским, славонским, словинским) језиком. Илирски покрет којем су темељи ударени 1832. почео је званично 1836. када су Гајеви листови понели илирско име и када су сви Јужни Словени позвани на стварање заједничке књижевности под овим именом.

Сава Текелија је био међу првим Србима који су се критички одредили према илирском покрету. Он је реаговао на појаву Гајевих Новина и Данице чим су изашли први бројеви, пре но што су понеле илирско име. У Писму Гају већ 28. јануара 1835. Текелија је изложио своје опредељење за словенски језик и ћирилицу као основу словенске културне интеграције и истовремено саветовао је Гају да чува свој „хорватски дијалект” с тим да се потруди да пише само мало лепше и исправније. Текелија је у писму користио понеки елеменат тог хорватског односно кајкавског дијалекта, показујући тиме да му је познат. Ради илустрације језика и писма ове Текелијине епистоле, навешћу њен почетак без транскрипције.

„Plemeniti Gospodine! Kad sem chital Horvata iz Banata xelju, y uzdisanje za obshti slavenski jezik, hotel sem vam y ja pisat, kako y ja mislim, no uderxao sam sebe. Sade chitam pismo iz Becha u Daniczi o pravopisanju, koj ne tom ortographiom pishe, kao vi u novina vashi, vi bo ste vzeli ugersku, a pisecz iz Becha hoshte, da vsi pishu kak on, to odatle biva, da mi Slaveni ne imamo jednu gramatiku, a ni jedna slova.”
(Дежелић, 1909:222)

Текелија без икаква увода почиње разговор о језику и ортографији и одмах критикује оно што Гај и други раде. И да је писмо овим завршио, Гају би била јасна Текелијина порука: да Словени треба да имају једну граматiku и једна слова, односно једно писмо. И Гај би разумео да је то граматика црквенословенског језика, а писмо – ћирилица. Али, Текелија је то њему и шире образложио. Он каже да народ славенски има два наречја, северно и јужно, па ако би се та подела и задржала надаље, бар „ми јужни могли бисмо се старати наше нарјечје уједно слити, но на то треба всјаки да от свога отпусти (одступи – В. М.), и не мисли, да он најбоље говори, него треба писати како и други говоре”. Како би то уједначавање код Јужних Словена требало да изгледа, Текелија је Гају практично показао наводећи на крају писма повелик списак речи које се, по његовом мишљењу, друкчије говоре и правилно пишу него што то Гај чини у својим Новинама. Он од Гаја тражи слободу да му може, с времена на време, указати на грешке. Али, на основу којих правила? О томе он каже:

„Може да че ме тко питат где је тај чисти граматически изпословани језик, ја кажем да је тај само у књигама цркве источне, сваки га разуме, не говори, само Богу се моли, зато божествени се може назвати. Славени се помешали с други народи, свако говори по својој вољи, сваки хоште да пише по својој вољи, а ни један не хоште се подвергнути под регулу. Зато и ја хошту само мало за сад да пишете правије, и да се задржи хорватски дијалект.” (Дежелић, 1909:223)

Текелија од Гаја не тражи да он одбаци народни хрватски језик него му изричито саветује да га задржи. Црквенословенски он му препоручује као идеал којем треба тежити и путем којег Јужни Словени треба да се приближују и духовно уједињују. По Текелији, Словене оптерећује и то што су подељени и према писму којим пишу и то како северни Словени међу собом, дакле, Руси, Пољаци, Чеси, Словаци, тако и јужни. Једни пишу „с’ Кирилови слови” (ћирилицом), а други „с латинским”. Та подела писма поклапала се са верском поделом на православне и католике. Међутим, код Јужних Словена та је подела, каже Текелија, „теком от скора времена” и додаје да је читао проповеди римокатоличког свештеника штампане у Падови 1708. ћирилицом, затим један „*Officium Rakoczianum slovenski s’ Cirilovi slovi*”. Он наводи и како Брлић у својој *Славонској грамаџици* каже да је гвардијан у манастиру у Нашицама пре 40 година још писао ћирилским словима. Ови примери служе му као доказ да и римокатолици могу и треба да пишу славенским језиком и ћирилицом како су то чинили у прошлости. И пита се: зашто су „римски Славени” (католици) оставили ћирилска слова и примили латинска, кад ова нису „способнија” за славенски језик. Он даље образлаже да латиница нема слова за све словенске гласове (ж, ш, шт, ч) и подржава мишљење Добровског који сматра да би слова за те гласове требало узети из ћирилице. Али он иде даље од Добровског, он не нуди само нека слова него и целу ћириличну азбуку, па каже: „...зачем не би опет примили Кирилова слова и опет писали кано наши стари што су писали? Зар кад кој веру промени Славен, зар и крв и језик је променил?”.

Текелија и Гај су се могли сложити у начелним ставовима као што су однос према славенском језику и потреба приближавања појединих наречја. Да један славенски језик повезује све словенске народне говоре, то је у то време било раширено мишљење. Зато је и Гај имену свога језика у *Крајској основи* додао реч славенски као што су и Срби то чинили. Али, било је једно питање у којем се они нису могли сложити. То је однос према ћирилици. Текелија је предложио Гају једно практично решење којим би друга страна показала да доиста жели слогу и сарадњу. Он каже:

„Кад би ву наши римски хорватски школа показали и Кирилова слова, то би могли мислет, да би кадгод добро писали, и један с другим једнако говорили, но то ја остављам времену, кад

лучи Данице буду јаснији међу облацима, и сваком Славену очи осветили”.

Текелијин предлог је јасан да не може бити више: допустите ви ћирилицу, као словенском писму, да поред латинице уђе у римокатоличке школе у Хрватској и онда ћемо моћи говорити о заједничком језику. Он оставља будућности да реши хоће ли Срби и Хрвати говорити и писати истим језиком и наглашава да пут ка томе води кроз славенски. Када Текелија Гају саветује да сачува „хорватски дијалект”, то овде значи: кајкавски говор као основу хрватског књижевног језика.

Гај је у словенском језику видео четири основна наречја: руско, пољско, чешко и своје хрватско-славенско. Србе и Бугаре Гај је у тој својој првој класификацији вероватно видео у саставу руског наречја. Текелија је такође видео словенски свет подељен на четири дела, али не на четири наречја. Он је уочавао два дела славенског језика: северно и јужно наречје што би могло да одговара рускословенској и српкословенској односно бугарскословенској редакцији славенског језика. Али, он је видео да су Словени, северни и јужни, сваки за себе подељени још на по два дела и то писмом. И на северу и на југу једни су писали ћирилицом, коју је он сматрао јединим правим словенским писмом, а други су писали латиницом. Ова подела није условљена језиком него вером. Латиницом су писали римокатолици у складу са латинским језиком и писмом њихових црквених књига. Ћирилицом су писали православни, следбеници солунске браће Ћирила и Методија. Шафарик је видео две основне словенске групације: источно-јужну и северо-западну. Али Шафарик је веома прецизно описао све гране славенских језика, укључујући и посебну српску и посебну хрватску грану. Он је тзв. илирски језик сврстао у српску групу.

Мало је вероватно да је Гај одговорио на Текелијино писмо. Текелија, међутим, није одустајао. На Гајев илирски проглас он се опет одазвао и то стиховима који су касније штампани под именом *Писмо Људевиту Гају* (1966), а овде су означени као Посланица Гају. Ова песма највише је допринела да Текелија буде проглашен присталицом илирског покрета. Прва три стиха писана су латиницом, а осталих 39 ћирилицом. Као и у претходном писму и у овој песми Текелија почиње изјавом о својој спремности за расправу. Та три латинична стиха гласе:

„Liste čitam tvoje, čitaj i ti moje,
Ako hoćeš sojedinit braću
Pošlji, nek svak sudi, kakoć' biti bolje.”

Али Гај није „послао”, односно није штампао Текелијине стихове. Ћирилички стихови почињу поздравом „Ти жив ми био!” и изражавају подршку окупљању илирске браће која не би гледала како се који крсти, „с лева десно, ил с десна на лево, нит који се Мухамеду клања” него би се нашла у крилу исте мајке као браћа по крви. У овим ставовима препознају се идеје Доситеја Обрадовића о народном јединству на бази заједничког

језика и то без обзира на верске разлике. И Доситеј и Текелија мислили су пре свега на Србе. Тај поздравни део песме завршава се стиховима:

„Ал иди побро! како си ми пошао,
Не глед' трње ни оштро камење,
Протри стазу, биће следовника,”

И мада аутор на крају овог стиха не ставља тачку, него запету, он овде прави заокрет и стихови који следе добијају други правац. Они имају више тон упозорења, прекора, па и одбијања, него поздрава и подршке. Он прво упозорава Гаја да не скрене на странпутицу која је гора од трња и камења. И опет га прекорева због ортографије: ти рече да ћеш узети старо писмо Илира, али онако како ти пишеш није ни св. Јероним учио Далматинце нити Кирил Чехе и Моравце. Ти се и даље држиш новог чешког писма. Хоћеш ли то и међу нас (православне Србе) увести? И у последњем стиху он то одбија: „да учимо ново, за наш језик доста је овако”.

Гај није објавио Текелијину Посланицу као што није објављивао ни друге српске писце који су му нудили сарадњу и слали своје песме међу којима су били Јован Пачић и Јован Стерија Поповић, Павле Стаматовић и Милица Стојадиновић Српкиња, све добри српски писци, али са изразитом српском тачком гледишта и јасним националним опредељењем као и Текелија. Гај није имао интересовања за оне који су ширили српску идеју.

Текелијина посланица је четири године стајала у Гајевој архиви, да би је у Гајевом одсутву, 1840. године штампао његов заменик Вјекослав Бабукић. Он је Текелијину посланицу преполовио, изоставио из ње други део текста који садржи критику Гајеве језичке политике и приказао Текелију као некога ко даје Гају безрезервну подршку. И кратко Текелијино писмо поводом објављивања ове песме он је штампао само до пола и са неким измењеним речима. Није то био једини ни усамљени пример извртања смисла и фалсификовања у Даници илирској. Управо тај обичај некоректног односа према сарадницима са српске стране, брисање српског и потурање илирског имена у потписима испод песама, изазвало је према Гају и његовим новинама подозрење, отпоре и отуђење српских сарадника. Оваква манипулација илирским именом била је потребна за приказивање што веће снаге илирског покрета и за прикривање његове српске основе.

И после ове Бабукићеве „мале мајсторије” Текелија је наставио да са илирцима разговара о језику и писму. Бабукић му није само писао него га је и посетио у Араду желећи да га упозна. Илија Мамузић у књизи *Илиризам и Срби* помиње два писма Саве Текелије упућена Вјекославу Бабукићу 1840. и 1842. године из којих цитира одломке. Ево шта Мамузић каже за Текелију: „У писму Бабукићу он се радује што овај ‘почитује’... ‘писмена језику нашем пристојна’ и жели Бабукићу следбеника како се

не би 'бојали један брат другог се држати и оставивши туђе својима грлили'. (У писму Бабукићу 1840. Бабукићева преписка)." Ово значи да је њему Бабукић писао ћирилицом. А њему Текелија само понавља ставове које је већ изнео Гају.

Текелија ће још једном, 1842. године, поновити Бабукићу своје мисли о језику и писму. Парафразирано код Мамузића, Текелија „каже да 'латинска слова за наш језик нису довољна', а крај свега тога 'нећемо да се повратимо на она којима су Славјани писали, и може бити сад фратри у Босни пишу, него смо волели куке правити над латински слови, да би могли глас нашега језика у изговору изрјазити'. Уз то зло постоји и друго: 'Покрај слова и речи кујемо, којима се смејати морамо, н. пр. у Даници рекосте да је краљ Коломан био круњен. Ваљда је био от кукуруза да су га крунили. Место отечество рекосте отаџбина...'. И ту ће он опет поновити да је за 'славенски учени језик који је у наши црквени књига', а Бабукићу каже 'док се држимо ми провинцијализма, донде неће бити слоге'. Зашто не бисмо ми узели књижевни језик кога имамо? – а тај језик је – 'славенски учени језик'. (У писму Бабукићу 12. III 1842. Бабукићева преписка.)”³⁴

Друго писмо Бабукићу Текелија је писао непосредно после свога Писма Платону Атанацковићу у којем чување славенског језика оставља у аманет будућим генерацијама. У писму Бабукићу он само понавља тај свој став.

За Текелијин однос према ћирилици као једином правом словенском писму карактеристична је и она Белешка Саве Текелије на књизи фра Стипана Маргитића у којој је такође реч о томе да би Срби римокатолици требало да пишу ћирилицом. Текелија је Белешку писао словима црквене ћирилице и њен почетак гласи:

„Г-дин Глигориј Дукачик даровао будуштем Тјукјулино Сербском књигохранилишту п(р)оповеди Сербља Римокаатолическога изповеданија, Кириловима писменима у Венецији. Првога листа титле нема, но посвјаштеније гласи овако: Приказане много поштованому и добротом сваке крипности урешеному отцу фра Марку Булаићу богословцу и приповидаоцу свитлому и достојному министру босанском. Подпис фра Стипан Марковац или Маргитић, а Цензурирата је у Венецији 3^о априлија 1708 године. Приметити је дакле, да Србљи, ако су и примили Римско изповеданије, то су задржали писмена овоме језику способна, као нравствено свога народа притјажаније и нису употребљавали писмена латинска своме језику неспособна.”

Црквенословенско притјажаније значи: полагање права, претензија. И као правник и као баштиник Текелија је имао истанчано

34 Pija Mamuzić, *Ilirizam i Srbi*, Rad Jugoslavenske akademije, 247, Zagreb, 1936, посебан отисак, 64-65. Објављену преписку Вјекослава Бабукића нисам имала прилике да видим.

осећање одговорности за чување права и сматрао је да их се никад не треба одрицати, па се тако не треба одрицати ни права на употребу словенске ћилирице у богослужбеним књигама католичке цркве. Утолико је његов позив католичкој браћи искренији када каже: „Еда не би ли похвално и пристojно било да се сва крвородна браћа српска ако су и примили Римско изповеданије да се поврате к писменима своје језику природна и способна...”.

И по овом запису се види да је Текелија мислио пре свега на Србе када је говорио о јединству. Са друге стране, Бабукић је схватио да је таквог господина и угледног Србина какав је био Текелија боље имати као присталицу него као противника и инсистирао је на сарадњи. У време када је он објавио Посланицу Сава је био председник Матице српске. Бабукић се пре тога, 1837. био јавио на један од конкурса Матице српске за српску граматику делом под насловом *Правопис српски и Основа Граматике Славјанске нарјечја Илирскога*. Оцењивачи су били Јован Хаџић (Милош Светић) и епископ Евгеније Јовановић. Бабукићев рад није био примљен, као ни *Грамаџика* Милована Видаковића, одбијена на истом конкурс у основу оценом Платона Атанацковића, Јована Витковића и Теодора Павловића.³⁵ По самом наслову Бабукићеве граматике види се за какву се језичку политику залагао Бабукић: он је српску компоненту видео једино у ћилирском писму (правопис). У сваком случају, Текелија је јасно видео да илирски покрет настоји да окупи Србе католике. Као одговоран и савестан човек коме је националност била испред вере (као и Доситеју, и Вуку и Његошу), он није могао ни хтео да се одриче римокатоличког дела свога народа. Отуда проистиче његово стрпљење и истрајност у сарадњи са илирцима.

Бабукић није успео да збуди ни Текелију ни Теодора Павловића, који су јавно указали на његове „мале мајсторије”. Али збунио је касније критичаре и историчаре који су ове илирске мајсторије примали здраво за готово (Скерлић и други). Текелија је прихватио позив на окушање под илирским именом видећи у томе имену прагматично решење које је већ имало своју традицију код Срба, а нарочито је било коришћено код оних римокатолика који су говорили и писали штокавски. Са осећањем одговорности за то што је и сам предлагао Наполеону име Илирије он се том питању враћао и у својој Аутобиографији. Да би његова Илирија била другачија од Наполеонових Илирских Провинција, то се види и по садржају Писма Наполеону и по ономе што је Текелија предлагао вођама илирског покрета. Текелија је имао у виду српску државу у којој би живели Срби све три вере који говоре истим језиком и у коју би, по својој вољи, могли ући и други југословенски народи. Наполеонова Илирија није била српска.

35 Живан Милисавец, *Историја Матице српске 1826-1864*, Нови Сад 1986, 319.

Текелијина Писма грофу Драшковићу су из истог времена (1841) као и преписка са Бабукићем. Драгоцено је што су у овом случају сачувана и објављена писма оба кореспондента. И Јанко Драшковић је, као и Бабукић, рачунао на подршку и помоћ српског великаша из Арада и председника Матице српске. Из писама се сазнаје да су Текелија и Драшковић били пријатељи од пре 60 година, али да међу њима није било контакта – 37 година! Десет година старији, Текелија се са искреним симпатијама сећао младог Драшковића. Али, док је он своју каријеру политичког радника и јавног заступника Срба рано завршио, још у 18. веку, па тридесетих година 19. века није пролазио чак ни на изборима за српски црквенонародни сабор, гроф Драшковић је управо у своје зрело доба, а у време илирског покрета, био заступник у Угарском сабору (1832-36) и као такав, према сопственој изјави, он је био тај који је издејствовао Гају да може Новине и Даницу да издаје као илирске. Слободно се може рећи да су Иван Деркос и Јанко Драшковић преусмерили Гајеву оријентацију од Западних ка Јужним Словенима, односно према Србима.

Драшковић се сетио Текелије када се спремао да крене у Славонију и Банат да продаје акције за подизање позоришта у Загребу. Он је јављао Текелији да жели да и њега посети у Араду. Драшковићево писмо је на доста лепом српском језику и на ћирилици. Кад га је примио, у Текелији је срце заиграло и он пријатељски одговара:

„Ничто на свету у мојој старости ние ме могло возрадовати, колико твоје љубезнога ми друга писмо, јели у њему осећам дух славенскиј, који и мој сад подпаљује, кад видим како мој љубезниј друг се труди матере наше славенске језик не само удржати, но и наново распространити. Иди, брајко путем којим си пошао, будушност славенска, која ти венац плете, временом ће у потомству доплести и твоју драгоцену главу живу или мртву украсити.” (166).

То је била Текелијина реакција на ово што му је Драшковић писао о њиховом раду на сједињењу „Српскога и Илиричкога дијалекта” и литературе „илиричкога нашег језика” и на уништењу поповских предрасуда „обадвојега нашег верозакона”. Драшковић помиње уједињење српског и илирског дијалекта или језика, што је у лингвистичком смислу, када је реч о тадашњим народним говорима, било једно исто. Он не помиње хрватски дијалекат и Текелија је могао претпоставити да Драшковић иступа у име Срба римокатолика. Међутим, да би обесхрабрио Текелију у таквим надањима Драшковић је у следећем писму направио значајан искорак очекујући од Текелије не само да одустане од Срба римокатолика него тражећи да за православне Србе у Хрватској, Славонији и Далмацији призна да нису Срби. Док у првом писму он у исти ред ставља римокатоличке и православне попове као

сметњу народном јединству, у другом он издваја само православне попове и Теодора Павловића као препреку. Он пише:

„Најжалостније ми јако от свега јест, да ваши главни свештеници и по њиховој вољи учредник Србских новина от једно двијух годинах от нас се отдружава, и наше ришчане све у Србски савез мече, како да закон народа чини...” (167-8).

Драшковићев израз „наши ришћани” односи се на православне Србе у Славонији, Крајини, Хрватској и Далмацији. То су они старовирци или „наша браћа богоштовља старога” из његове *Дисертације*. Он сматра да ове не треба убрајати међу Србе, јер их сматра истим народом са римокатолицима у тим крајевима. А све то полазећи са становишта да вера не чини народ. Једино име народа које он признаје јесте илирско. Другим речима, он поставља питање: шта ће православним Србима у тим земљама српско име ако могу слободно да носе илирско као и други? Ни православне ни римокатолике у тим земљама Драшковић није звао Хрватима јер се они нису тако звали нити су се тако осећали. Православни су, осим тога, јасно знали да су Срби и тако су се и звали. За Драшковића је Текелија „гласовити Славјан и изображени Илирац”, а не Србин, као што је и Текелија код Драшковића поздравља „дух славјански”.

Драшковић се није могао искрено надати да ће отварањем питања православних Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији задобити Текелију за своју политику или да ће ратоборни православци пристати да ступе у илирско коло. Он је то питање отварао да би спречио Текелију да у следећем пријатељском обраћању овај не отвори – за Драшковића свакако болније – питање Срба римокатолика. А ево са колико разумевања и политичке толеранције њему одговара Текелија. Он му поново посведочује своју братску љубав на начин који значи: какав год да си, ја осећам да си ти мени брат. И каже:

„Тужиш се на наше свјашченике, а ми више на ваше, јеле докле год они воледу бити *missionarii* римскији а не Славјани, донде свагда стоји *timeo danaos et dona ferentes*’. Ту мој Јанко то најпре треба љубов к’ народу возбудити, а *missionarstvo* оставити. Ваши су свјашченици изображенији и паметнији от наши, они боље промотрити могу, да је народ више него вера. У том заиста Мацари леп образ нам показују, ту калвини, лутерани и паписте сви равно се узели за мацарство. Что се тиче илирског имена то могу ти братскиј казати да сам га ја јошче 1805 године изабрао, под којим сам се надао био све јужне Славјане сојединити, и жалим что сам пропустио време гди би зар могао то намерење у дејствије произвести. Сад само помало ал усердно и не пресечно радити морамо, може Бог дати да ће опет време бити кад ће јужни Славјани, под именом илирским, хрватским или србским себе сојединити у мисли своји и љубови, за народ језик удржати”.

Текелија је овим показао своје другу како брат са братом ваља да разговара. Он је протусловио што се тиче попова и јасно је рекао да већу

одговорност за сукобе имају римокатолички попови. Они су ти који народност запостављају за рачун римске цркве. Они су били ти који Србима католицима нису одобравали да носе српско име. Али, не само да Текелија није устао против илирског имена после оног што му је Драшковић написао о православним Србима да они не желе да буду Илири, него је Богу и будућности оставио да одлуче хоће ли се тај његов и Драшковићев народ и када смирити и под којим именом. Важно је само да се сачува језик, а језик ће чувати народ. Значи, Текелија је доиста ценио Драшковићеву акцију око језика, који је овај звао „нашки”. Он је нагласио да за сада на националном пољу треба радити „само помало ал усердно” и – не треба пренаглити! („не пресечно радити”). Текелија је проценио да време и прилике у то доба нису погодиле јужнословенском уједињењу за које каже да се и сам залагао и да му је жао што за њега није учинио више када је за то било време. Реч је о времену Првог српског устанка и Наполеонових ратова. Драшковићева Илирија и Текелијина су се разликовале. Драшковић је хтео да уједини Хрватску, Славонију, Војну Крајину и Далмацију, с тим да се, кад се стекну прилике, тој Илирији придружи и Босна и Словенија. Таква Илирија, Текелија је то видео, ишла би на штету српског народа и његове целовитости пре свега зато што би у њој било поништено српско име. Текелија, међутим, није иступио као непријатељ ниједног имена, српског, хрватског или илирског. Самим тим он је показао да је свестан антагонизма који је међу тим именима био успостављен и то највише захваљујући баш илирском покрету.

Текелијин срдчан однос према Драшковићу и његово стрпљење говоре о његовој непољуљаној вери и нади да би се прилике могле изменити на боље и допустити сједињење растављене браће. Он је видео патњу на обе стране и код православца и код римокатолика. Текелија је у својој библиотеци имао књигу *Камен љави смутње велике* штампану у Осеку 1780. у којој писац Антун Канижлић, исусовац, наставник и проповедник, жали због верске поделе међу браћом и проклиње: „Бог убио онога који нас је разставио!”³⁶ Била је то несрећа оба дела тога народа и извор немира у душама, страха и страдања на обе стране.

Јанко Драшковић пише Текелији како илирци раде на сједињењу језика српскога и илирскога. То је, међутим, за оновремене слависте био један језик писан на два различита писма, ћирилицом и латиницом. Драшковић Текелији није предлагао уједињење Срба и Хрвата, него Срба и Илира, а то је за Текелију значило Срба православне и Срба римокатоличке вере. Не знамо како је Драшковић осећао своје корене: као српске или као хрватске. Срби су га интересовали и желео је да им се приближи. Добро је познато да гроф Јанко: „Потиче из старе магнатске

36 Наведено према: S. Ježić, *Hrvatska književnost*, Zagreb 1944, 176.

породице, која је вековима суделовала у јавности, политичком и војном животу Хрватске, давала јој банове, војсковође, бискупе и црквене старешине.”³⁷ Описијући младост грофа Јанка Иван Кукуљевић Сакцински је показао да су на буђење његове националне свести утицали (као и у случају самог Кукуљевића) пре свега Срби. Он пише:

„Народно чувство пратило је нешега Јанка кроза цео живот. Док је за млађих година боравио још у Паризу и у других иностраних градових трошећи силне новце, вазда је ипак најрађе обђио са својими земљаци и осталими Словјени. Упознао се с многими Дубровчани и Србљи, спријатељио се с кнезом Соркочевећем, који живући у Паризу не хтеде се вратити у Дубровник, одкад је престао бити републиком. Од велезаслужног Србина Саве Текелије приучио се имену славо-србском, те је стао био и свој језик називати славо-хрватским, служећи се вазда у својих писмех ћирилицом, којом је и свој веома обширни дневник написао био. Текар касније прионе и он уз име илирско.”³⁸

Не улазећи у спорења у стручној литератури о томе ко је био стварни вођа илирског покрета, Гај или Драшковић,³⁹ извесно је да је Драшковић већ 1832. у своме спису *Дисертација илићи Разговор...* изложио (не без угледања на Текелијине списе) државно-правни, политички, национални, економски, социјални и морално-просветни програм чији је циљ био у „проширењу старе феудалне Хрватске новим покрајинама како би она заузела важан положај у савременој, метерниховској Аустрији.”⁴⁰ Његова Илирија би обухватила: Хрватску, Славонију, Крајину, Далмацију с Котором, Босну са Турском Хрватском, Херцеговину, Словенију и Истру. Само неколико година доцније 1838. у својој *Речи њлеменићим кћерима Илирије*, спису на немачком језику, Драшковић је своју Илирију још више проширио и распростро од Јадранског до Црнога мора, нудећи у новом руху стару Ритер-Витезовићеву панкroatистичку идеју. Па ипак, Драшковић се није изјашњавао као Хрват нити је он нудио хрватство као програм. Са таквим опредељењем он не би био погодан за политичку акцију на стварању Велике Илирије, не због Текелије и Срба православаца (чији тежак положај, а нарочито њихових попова, он није пропуштао да помене залажући се за његово олакшање) него управо због оних римокатолика у Славонији и Далмацији, Босни и другде који су говорили и писали „нашки”, као и сам Драшковић, или „илирчки,

37 Krešimir Georgijević, *Drašković, Janko, grof; Лексикон писца Јужославије*, 2, Нови Сад 1972, 689.

38 Ivan Kukuljević Sakcinski, *Porodica Draškovića у књизи Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, Zagreb 1886, 194.

39 Видети: Krešimir Georgijević, *Grof Janko Drašković (1770-1856)*, *Pitanja književnosti i jezika*, IV i V, sveska A, Sarajevo 1957-8, 27-54.

40 K. Georgijević, *nav. delo*, 47.

словински, славонски", а не „хрватски" или „арватски" како су писали други који су се осећали Хрватима.

У својој *Дисертацији...*, међутим, објавио је статистички преглед становништва подељеног по вери: на католике и ришћане (православне) и по језику: на оне који говоре илирски (штокавски) и оне који говоре помешано (са словеначким, мађарским и талијанским примесамa). У ове последње убројио је и кајавце и чакавце којих је, по његовој статистици, било само 305 + 19 хиљада у Хрватској (три жупаније) и у Приморју. Али, зато је приказао Босну и Херцеговину без иједног штокавца и без иједног православног становника! Тамо су, по Драшковићу, сви изузев Турака, били по језику помешани, а по вери католици - њих 892 хиљаде. Број оних у Босни Херцеговини који су говорили помешано и које је требало привести чистом илирском или штокавском језику, по овој рачуници, био је скоро три пута већи од броја „помешаних" у Хрватској и у Приморју. Погрешност ове статистике је очигледна. Њоме је увећан број оних који не говоре штокавски и то помоћу Босне и Херцеговине, а умањен је број православног становништва такође помоћу Босне и Херцеговине. Тиме је направљена „равнотежа" по којој од око три и по милиона становника, обухваћених статистиком, илирским (штокавским) говором служило се око два милиона и двеста хиљада становника, колико је било и римокатолика, а на православне и на оне који говоре помешано, отпадало је по милион и двеста хиљада људи. Тиме је број штокаваца умањен, а број римокатолика повећан у односу на реално стање. Док је статистика за земље под Аустријом зависила од свима доступне и познате државне статистике, иза статистичког приказа Босне и Херцеговине није у Драшковићево време стајао ауторитет аустријске државне статистике. Али, стајао је политички циљ који је остваривао гроф Јанко да се тобоже чисто римокатоличка Босна приведе чистом народном илирском језику. Другим речима он је поручивао: ми у Босни и Херцеговини нећемо да католичимо, него само да описменимо! Да није у питању била обична статистичка грешка него грешна политика видело се по томе што је следећи корак после Драшковића био не само илирски језик и римокатоличка вера до Дрине, него Старчевићев „хрватски" језик којим се говори и у Београду!

По спремности да прихвати дијалог са друкчијим ставовима види се да Текелија није био фанатик српскословенске идеје. Он је био свестан свих могућих импликација илирске идеје, чак и кроатизације српског народа. Он је сматрао да се то може, али не и да се мора догодити. Илирски покрет, по њему, могао је да добије и изразитије српско обележје. Текелија није дочекао да види како је све што је раније носило илирско име постало хрватско, а не југословенско, како би било логично или можда српско, за шта је такође било основе. Песник Петар Прерадовић, Србин који је ступајући у Вишу војну академију морао прећи у

римокатоличку веру, узалуд се изјашњавао за југословенско име⁴¹ као што ће то узалуд чинити и његови саплеменици, југословенски официри и други убеђени Југословени после Другог светског рата. Дубровчанин Нико Велики Пуцић, чувени брат песника Меда Пуцића, јавно је исправљао бискупа Штросмајера када га је овај називао Хрватом. Нико Велики чувао је иза југословенског имена своје потиснуто српско осећање.⁴² Кроатизација тадашњих Срба римокатолика у другој половини 19. века и читавих делова културног наслеђа које је било српско или заједничко Србима и Хрватима није ишла без отпора, а у Далмацији и у Дубровнику тај отпор је крајем 19. века добио карактер покрета.⁴³ Антисрпски политички интереси и њима инструментализована наука приписали су културни покрет на словенском југу, сасвим непринципијелно, искључиво Хрватима.

„Тако је илирски покрет, замишљен као јужнословенски, остварен као хрватски народни препород. (...) Илирци су, ипак у културном смислу успели. Конституисали су хрватску нацију, створили су модерну књижевност и књижевни језик, а у једном историјском тренутку, усмеравајући се ка универзалности, учинили су да њихова домовина буде жариште слободоумља и просвете на Словенском југу.”⁴⁴

Ова оцена, дата поводом 150. годишњице илирског покрета, проблематична је не само зато што није јасно о којем „историјском тренутку” и о којој „њиховој домовини” се овде ради него и зато што има крупних нелогичности. У њој није дат одговор на питање шта је било са српским делом илирског покрета.

Пошто је илирски покрет један и по век узиман као мера „слободоумља и просвете на Словенском југу” помоћу те мере регулисан је систем вредности и разграђивано српско културно наслеђе. На основу овде приказаног односа Саве Текелије према илирском покрету тешко

41 Односи се на Прерадовићев чланак *Језик јужнословенски* објављен у Зори далматинској 1844. Неведено према: Милорад Живанчевић, *Вук и Хрватини*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 35/1, 1987, 92.

42 *Штросмајер и Нико Велики Пуцић* у књизи Косте Н. Милутиновића *Штросмајер и југословенско питање*, Нови Сад 1967, 166-177.

43 *Најновија повијест Дубровника од Ивана Каноника Стојановића* у књизи Ј. Х. Енгела *Повијест Дубровачке Рејублике*, превео, опаскама пропратио и надопунио Иван Кан. Стојановић. Српска Дубровачка библиотека, бр. 1. Издање и наклада Српске дубровачке штампарије А. Пасарића, 1903. Лујо Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млеђачке рејублике до уједињења*, Геца Кон, Београд 1938.

Коста Н. Милутиновић, *О јокреју Срба католика у Далмацији, Дубровнику и Боки Којторској 1848-1914*. у књизи *Зборник о Србима у Хрватској*, САНУ, Београд 1989, 33-90.

44 Милорад Живанчевић, *Slavia meridionalis*, Зборник МС са књижевност и језик, 33/3, 1985, 541, 543.

је разумети зашто је у науци инсистирано да је он био присталица, а Теодор Павловић да је био главни противник илиризма. Илија Мамузић у својој студији *Илиризам и Срби* (1930) изложио је многе нове чињенице које нису ишле у прилог оцени да су Текелија и Павловић имали различит став према илирском покрету. Па ипак, Мамузић је, по већ устаљеној схеми, разврстао Текелију и Павловића на две различите стране. Потиснута је чињеница да су Текелија и Павловић баш у време појаве илирског покрета били најближи сарадници (1833-1842) и један од главних стубова српског културног покрета. Приказати их раздвојено, значи сакрити историјску истину о том покрету.

Ништа мање није противречна ни оцена о Вуку Караџићу спрам илирског покрета. И он је дуго са великим натезањем, али и помпезно, приказиван као пандан Људевиту Гају. Да би се илирском покрету обезбедио југословенски легитимитет требало је међу присталице илиризма уврстити најзначајније личности српске културе које су за то давале макар и мало повода, а пре свега Вука Караџића, Петра Петровића Његоша и Саву Текелију. Ове три личности симболично су представљале све делове православне гране српског народа. Истовремено, они су издвајани из своје природне културне и националне средине и супротстављани њој. Српски културни покрет деструиран је у доба његовог трајања стављањем сваковрсних препрека међу његове носиоце, а лажним теоријама настављена је деконструкција истога покрета у историјској свести.

Нема никакве сумње да је илирском покрету претходио српски културни покрет. У време када се око Вука Караџића и његових српских књига стварао веома широк круг присталица сви образовани људи и виши слојеви у Загребу служили су се само латинским и немачким језиком. Иван Кукуљевић Санкцински говорио је о томе у Хрватском сабору 28. 08. 1884. године на овај начин:

„У оно доба кад је Хрватска спавала у дубоком сну, кад је сва интелигенција једино латински говорила, кад је у женском друштву једини језик био немачки (...) из *Хрвајске* нисам ђонио, а нијии сам могао ђонијетии чувсѣва народнога, словјенскога. Срби су ѣо били, ѣосѣодо, који су ме научили љубиѣии свој народ, шѣшоватиѣи ѣлемена сродна и цениѣии славенску идеју.”

Кукуљевић је и поименично поменуо те Србе: Симу Милутиновића Сарајлију, Георгија Магарашевића, Вука Караџића, Јосипа Новића и Петра Петровића Његоша.⁴⁵ Иако је српски културни покрет имао овакве корифеје, туђинским механизмима регулације културних и политичких кретања на словенском југу потиснута је српска идеја која је

45 Наведено из *Саборског дневника краљевинах Хрвајске, Славоније и Далмације* према књизи Виктора Новака *Вук и Хрвајии*, 167.

била у успону и извикана је илирска идеја. Томе је послужила лажна теорија о Србима, Вуковим савременицима, као о његовим непомирљивим непријатељима и о великом пријатељству Вуковом са Хрватима. Изграђивана читаво једно столеће ова теорија добила је хипертрофирану фарсичну форму у делу југословенског историчара и српског академика Виктора Новака у његовиј књизи *Вук и Хрвати*.⁴⁶ Хтелo се доказати немогуће: да се Вук није бавио српским језиком и српском културом, него хрватском. Да би доказао Вуково југословенско опредељење Новак је написао:

„Дакако, Вук, који је све Југословене подразумевао под именом српским, никако није могао, да тај језик Срба три закона, Грчког, Римског и Муслиманског, назива друкчије него српским – до краја живота, мада тиме није изгубио своје хрватске сараднике, пријатеље и поштоваоце, осим оних који су са сасвим других положаја нападали Вука.” (1967:105).

Нема ниједног доказа за то да је Вук све Југословене сматрао Србима. То је и Новак добро знао, па када је морао да се суочи са Вуковим недвосмисленим ставом о једном српском језику који није истовремено и хрватски, он је то назвао „стара Вукова заблуда” (1967: 93). Тако је назвао и ону Вукову изјаву о Шафарику која гласи: „Ја му особито благодарим, што и Славонце и Далматинце и Рвачане (наше, а не Кекавце) узима по правди међу Србе.” (*Вукова љрејиска*, V, 116)

Доказујући Вуково југословенство Новак је написао и ово: „У својим општим излагањима Вук је прави, убеђени Југословен, а не само Србин, јер он тежи да се и кроз књижевност и правопис Срби са Хрватима сједине. Он то подвлачи кад брани јужно наречје као заједничко и износи да је оно ‘и у дубровачкијех списатеља, и тако се само чрез њега можемо ујединити са нашом браћом Римскога закона који с радошћу нама руке пружају’.” (1967:262).

Новак кривотвори Вуков став. Под нашом браћом римскога закона Вук није мислио на Хрвате, већ на Србе римокатолике, а дубровачке писце сматрао је српским. У Вуково време то становиште је било важеће не само међу Србима, него и у целом словенском свету. А што се тиче сједињења Срба са Хрватима у погледу језика, Вук на томе није радио. Он је радио на јачању интегративног фактора српског језика у српском народу. У Новаковој књизи, међутим, Вук је приказан и као заговорник панкroatизма. Новак каже:

46 Виктор Новак, *Вук и Хрвати*, Београд 1967. Ово дело на 600 страна са резимеом на енглеском језику на 34 стране штампано је у едицији *Посебна издања* Српске академије наука и уметности – Одељења за друштвене науке, књига 62. Рукопис је примљен на VII скупу Одељења друштвених наука, 27. 09. 1966, по приказу самог аутора. Уредник едиције био је академик Јорјо Тадић. Књигу је објавила Издавачка установа Научно дело. Наводи из ове књиге биће овде обележени на уобичајен начин (годином издања и бројем стране.)

„У дубини својих испитивања и тражења излаза, Вук је био на позицијама Павла Ритера Витезовића, који је сва та наречја једног и истог језика назвао хрватским, па тако и српски део српскохрватског језика.” (1967:274).

Осим нетачности (да је Вук био на позицијама Ритера Витезовића) у овој тврдњи је и крупна нелогичност: језик се прво назива један и исти, а одмах се додаје да он има и неки српски део. Вук није пристајао на подвајање српског језика и он у српском језику није видео никакав хрватски део. Он је доказивао постојање разлике између народних језика, српског и хрватског.

У Новаковој *Анџолоџији јуџословенске мисли и народноџ јединствџ* (1930), дебелој књизи на око 900 страна, нема, такорећи, Вуковог текста јер се у Вуковим списима није могао наћи ни најмањи одломак који би се бавио питањем југословенства на начин који би Новаку одговарао. У чланку *Срби сви и свуда* и другде Вук је подвлачио разлике између српског и хрватског језика. У *Анџолоџији* је донесен само текст Књижевног догора о језику из марта 1850. који прокламује опредељење за јужно наречје као јединстен књижевни језик једног јединственог народа. (Као што је познато, у Договору име народа се не помиње.)

Сличним начином као Виктор Новак служили су се и други аутори који су писали о Вуку Карацићу и илиризму или о Вуку и Хрватима. И они су тврдили да је Вук мислио оно што није као, на пример, да је под Шокцима „увек подразумевао Хрвате”.⁴⁷ Аутори оваквих интерпретација добро су знали да оне не одговарају истини. Знали су да: Вук није био присталица илиризма; није одобравао то име; није био Гајев пријатељ; није с њим путовао по Далмацији и Црној Гори, као што су писали; није прихватао варљиву идеју да су Срби и Хрвати један народ. Вук је најдиректније отворио питање Срба у Славонији, Хрватској и Далмацији и залагао се за њих и код бана Јелачића 1848; није пристао на двочлани или алтернативни назив српског језика (српскохрватски, српски или хрватски). Па ипак, они су писали овако како су писали настављајући више него стогодишњу традицију деконструкције српског културног покрета у име илирске или, заправо, панкroatистичке идеје.

Ни Вук ни Текелија нису били противници идеје југословенства онако како је она схватана у српском културном покрету, а што је најкраће и најјасније формулисао баш прононсирани противник илирског покрета Теодор Павловић. Он је 1839. писао у Србском народном листу (23):

„Сваком је своје најмилије; сваком своје дакле нека буде, то је и право и нужно: зовимо се сваки својим рођеним именом;

47 Милорад Живанчевић, *Вук и Хрвати*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 35, 1987/1, 97.

Крањци нек буду Крањци; Хорвати Хорвати, а Србљи Србљи по особ, кад је пак о свима заједно реч, зовимо се сви онако како се по природи зовемо и звати морамо: рођена, једноплемена, мила браћа Југославјани, Југослав!" (Сербски народни лист, 23, 1939.).

Разлика између илирског унитаристичког и овог Павловићевог југословенства је у томе што је он уважавао постојање посебних јужнословенских нација, а то је значило и посебних језика и националне културе. Ово јасно и на природним правима засновано становиште није се допало ни Јанку Драшковићу ни другим илирским вођама, па је Павловићу задуго остала неправедно прилепљена етикета српског шовинисте.

Илирском идејом и покретом спречено је слободно национално опредељење на основу језика оних делова народа штокавског наречја и римокатоличке вероисповести који су носили само провинцијална имена или на други начин изведене посебне називе. Када је Србија добила право наследног кнеза (1830), а то значи династију, и у условима деловања јаког српског културног покрета у то време, природно би дошло, као што је било и код других европских народа, до националне интеграције на основу заједничког језика и српске идеје. Интеграција српске нације није одговарала политичким интересима пре свега Беча и тај процес је отуда спречаван интервенцијама у области језичке политике. Гајев покрет националног буђења који је кренуо из Загреба као хрватско-словеначки, преусмерен је у хрватско-српски. Да ли је и какву улогу и у овом процесу одиграо Копитар, овде се у то не може улазити.

Разлике у вероисповести нису биле довољне да би се римокатолички делови народа потпуно одвратили од прихватања српске идеје. Тек када је језик, који им је био заједнички са православним Србима, проглашен и хрватским, створена је основа за њихово и друкчије, а не само српско, национално опредељење. Па и тада сви Славонци, Босанци, Далматинци, Шокци, Буњевци нису прихватили хрватско име. Процес привођења хрватској идеји није ишао лако и није потпуно ни завршен, без обзира што се спроводи верским и државним притисцима и ратним средствима. Као илустрацију отпора хрватском имену хрватски историчари наводе иступ Мате Топаловића из 1842. године који је довикнуо:

„Хеј! ви високомудри Хорвати, који нећете ништа да чујете о имену *илирском*! Којим правом можете ви и помислит само, да се наш народ јужни, наш језик, наша литература именов хрватским овјенча? Кажите ми, молим вас, одкад вам се рачуна главни ваш град Загреб да спада на Хорватску? Ја у старини само *славонско име* тамо налазим.”

Топаловић је знао што и други да је средњевековна Хрватска обухватала земље уз Јадранско море, а да је Панонска област (заједно са Загребом) називана Славонија или Словиње. Назив Хрватске загребачка област добија тек од 17. века. Топаловић је такође знао да народу и језику које он назива јужним (штокавско наречје) не припада хрватско име.

Аутор који цитира Топаловића на истом месту даје овакву оцену улоге илирског покрета са хрватске тачке гледишта:

„Како је циело повестно збивање точна резултанта свих компонената свога времена, тако нема сумње, да се и илирско име појавило, јер је било потребито, да и оно изврши своју улогу у повиести хрватског препорода”.⁴⁸

Са савременог хрватског становишта, које су прихватили и многи Срби, илирски покрет требало је да послужи хрватској националној интеграцији, а не српско-хрватском јединству. Они који заступају то становиште пропуштају да нагласе да се покрет послужио именом које је раније било коришћено у сасвим другом значењу од овога које ће му се после покрета придавати. Не само да је илирско име употребљавано за српски језик, него су неки то име употребљавали и за ћирилично писмо. Када Буро Драшковић пише своме брату Јанку Драшковићу из Пеште 1799. он део писма пише и ћирилицом и та слова зове „илиричке литере”. У том писму он каже: „Будући сам чуо да илиричке литере разумиеш, жао ми би, да сам заборавио Теби овако писат. Перве нове књиге буду такве. Сава (који прије 3 дана натраг отишао) баш добру књигу у штампи ван дао, која ће и за *наш* *јосао* бити. А ја чу неколико егземплара самном дониети.”⁴⁹ Овде је реч о Сави Текелији и његовој књизи *Једнога Арађанина начерџаније...* Овај аустријски официр, дакле, 1799. ћирилицу и Савин српски језик пун славенизама види као илиричке литере и језик и сматра да је књига њиховог заједничког пријатеља Саве Текелије, кога често браћа помињу у својим писмима, и њима добродошла. Оба брата Драшковића писали су и ћирилицом. Јанко је у писмима Текелији своје име почињао двогласом Ја, док је Текелија у писмима Јанку почињао то име латиничком или Вуковом јотом (Ј)! Илирски покрет је, дакле, нудио једно, а остварио је друго: нудио је српскохрватско јединство или славјанство, а претворен је у хрватски покрет.

Таква ствар је могла бити изведена само по плану и није се могла одиграти спонтано због снаге и величине српске духовне и културне традиције, етничке и језичке премоћи, па и политичке супериорности (имали су у то време две скоро независне српске државе, Србију и Црну Гору). У том случају главни пројектанти ове велике мајсторије са илирским покретом нису могли бити ни грофови Јанко и Буро Драшковић ни прегаоци у науци какав је био Иван Кукуљевић Сакцински, па ни сам Гај, него је све зависило од римокатоличког и државног аустријског центра. Када је прота Димитрије Руварац 1895. године указивао Хрватима на Јанка Драшковића као „правог оца нашег културног препорођаја и данашњег нашег сретног положаја”⁵⁰ то је, из тадашње перспективе Срба и Хрвата

48 Slavko Ježić, *Hrvatska književnost*, Zagreb 1944, 218.

49 Josip Matasović, *Putovanja Save Tekelije*, Starine JAZ, Zagreb 1955, 22.

у Аустроугарској, могло да значи да су Хрвати са Јанком Драшковићем успели, а Срби са Савом Текелијом нису или, другим речима, то је значило да је успела та држава чију је политику спроводио и којој је неизмерно одан био гроф Јанко Драшковић, а Сава Текелија није. Ствар је, међутим, постала проблематична када су, и после пропасти те државе, ставови и програми Јанка Драшковића остали у литератури на српском језику предмет историјског и научног приказивања као оригинални, аутентични и уважавања достојни, а Текелијини ставови и програми били и даље прећуткивани, омаловажавани, па и нападани. Постало је јасно да се ствар не састоји само у томе што је „бечки двор од 1833-1848. године из својих рачуна узео у одбрану Хрвате од Мађара” (Д. Руварац, 1895:) него још више и за Србе пресудно у томе што се исти Беч, илирским покретом и словенском политиком из 1848. године, послужио Хрватима да према својим интересима реши српско питање, питање величине, снаге и самосталности српског народа. На тај изазов Срби још нису одговорили.

Пре илирског покрета хрватско национално језгро, као и српско, било је максимално сужавано млетачком, угарском и нарочито аустријском политиком. Толерисано је име словенско или илиричко јер иза њега није било државне идеје ни хрватске ни српске. Још се папа Климент VIII крајем шеснаестог века определио за такву словенску политику. Хрватска са својим историјским правима била је сведена на три жупаније и то, како примећује Славонац Мато Топаловић, не на своје повјесном територију. Таква Хрватска није представљала снагу која је могла повести јужнословенске покрајине за собом. Тек кад су оживљена српска државна идеја и словенска мисао запретиле хабзбуршким претензијама, династија је подстакла хрватску идеју и послужила се њоме за сузбијање оне прве. Тиме је практично поништено и Топаловићево славонство и далматинско словинство као могућа основа југословенске идеје већ у самом њеном зачетку у 19. веку.

Павловићево југословенство као зајеница три народа такође је потиснуто и то идејом о једном народу са два, а касније три имена: српским, хрватским и словеначким. На основу те идеје о троименом народу створена је Југославија. У тој држави само Срби су били спремни да замене свој национални идентитет за југословенски. Друга два народа, од којих је и потекла идеја о троименом народу, порекли су то своје опредељење и користили су југословенску државу као платформу за стварање својих националних држава. Неуспешни процеси стварања југословенске нације зауставили су развој српске мисли.

И после свих повреда и пораза нанесених са хрватске стране југословенској идеји, у српској књижевности и науци илирском покрету указивана је највећа част као југословенској идеологији. Њему се ништа није

50 Димитрије Руварац, *Ево, шта с'ће нам криви!*, Земун 1895, 118.

смело приговорити, а они који су то чинили у прошлости били су обележени и санкционисани. Догодило се то не само Теодору Павловићу, него и Текелији. У књизи која је била најважнија и пресудна за Текелију у 20. веку, у Просветином издању Текелијине Аутобиографије, њен приређивач Александар Форишковић написао је у напомени:

„Несумњиво је да је „распра” између Срба и Хрвата Текелији била непријатна, али начин на који коментарише тај сукоб сведочи да је напустио воде илирске из времена када је Наполеону упућивао меморандуме. Сигурно је и то да није сасвим без његовог знања Теодор Павловић почео кампању против илиризма, као што није нимало случајно да се у истом броју новина, уз први наставак Павловићевог чланка *Ойеи о илирсџву* (чак некако у склопу тога чланка) појави и Текелијина песма *Дру Људевийиу Гају*, с писмом које, ако и није директан напад на илиризам, ипак обилује инсинуацијама.” (1966:374).

Аутору ове белешке биле су приступачне све чињенице које су доказивале управо супротно од онога што је он тврдио. Текелија се до краја живота односио са пуно обзира према својој иницијативи о Илирском краљевству, о чему има сведочанстава и у Писмима грофу Драшковићу и у Аутобиографији. Њему илирско име није служило да би се поништило српско. Али, важније од овога је што је Форишковић оптужио Текелију за инсинуацију и тако га прогласио кривим према илирцима приписујући му кривицу коју су они према њему починили а што је сам Текелија назвао њиховом „малом мајсторијом”. Таква замена тезе често је коришћена у деструирању српске мисли. Са становишта илирског унитарног југословенства Павловић је био крив што га није прихватао иако је оно било неискрено, а Стерија и други Срби што су се опирали идеологији словенства, у којој су они препознавали аустрославизам и антисрпство. Истовремено, припадници и следбеници илирског покрета нису сматрани кривим што су под видом те идеологије однеговали хрватски национални сепаратизам. Такво понашање не заслужује да се назове мишљењем и за њега не би требало да буде места ни у југословенској, ни у хрватској ни у српској мисли. Па ипак, такво понашање је преовладало. Апологетски однос према илирском покрету међу Србима направио је од ове појаве фетиш.

Текелија и Вук на истој страни

Много више муке него са остарелим Текелијом и другима у српском културном покрету имали су демијурзи илиризма са најистакнутијим представником српског покрета Вуком Караџићем. Он је, заправо, био њихов главни проблем. Велико је питање да ли би илирског покрета у датом историјском облику и било да му није претходила делатност Вука Караџића. Вукова делатност у филологији, етнологији и историји, затим

на објављивању српких народних умотворина, а нарочито његова концепција о српском језику којим говоре Срби сва три закона (православни, католици и муслимани) давала је платформу за обнову и окупљање српског народа.

Већ крајем треће деценије 19. века Вуков покрет почео је да узима велике размере. Привлачност српске националне идеје на бази српског језика, али и уметничка, идеолошка и политичка снага српске народне поезије, изненадили су цео свет. Поклопило се то са почетком обнављања српске државности. Они који нису имали интереса да се процеси одвијају у Вуковом правцу, а то значи у правцу српске културне и националне идеје, организовали су покрет паралелан српском покрету. То је био илирски покрет.

Али, није било лако спутавати и преусмеравати живе процесе. Вук је био привукао и православне и римокатолике, све који су говорили језиком за који се он залагао и који су били васпитани на вредностима народне поезије и народном предању које је он онда афирмисао. Међу присталицама из римокатоличког света било је и грађанских лица, као што је био трговац и граматичар Игњат Брлић, али и свештеника и војника какви су били Мато Топаловић, Грго Мартић, Мартин Недић, Стјепан Марјановић, Тадија Бркић, Кајо Адић, Андрија Филиповић и други. Ове католике било је „тешко наговорити да признаду да су Срби“, писао је Вук,⁵¹ али су они прихватили његов језик и народне песме као своје. Вук је уважавао римокатолички српски свет и у првом издању *Српског рјечника* у табели са више писама он је објавио и српску латиницу поред хрватске, словеначке и других. Међу тим латиничним писмима постојале су извесне разлике. Међутим, после стварања илирског покрета реформа латинице прешла је у њихову надлежност. А илирци нису хтели да знају ни за српско име ни за некаку српску латиницу. Они нису прихватили да у своју илирску латиницу унесу она ћириличка слова за словенске гласове које латиница није имала, а што су саветовали Добровски и после њега Текелија у своме Писму Гају. Приближавање латинице и ћирилице остало је једнострано и свело се на оно што је Вук учинио реформом ћирилице. У другом издању *Српског рјечника* (1852) Вук је из табеле изоставио српску латиницу.

У Гајевој биографији је забележено да је подстицај да се бави народним стварима по Вуковом моделу он добио од два свештеника, Немца, у Грацу док је тамо био на студијама.⁵² Да се илирски покрет јавио као реакција на Вуков просветитељски рад међу Србима на најширем етничком плану, види се и по томе што је на самом почетку његовог деловања дошло до извесне утакмице или надгорњавања између илираца

51 Љубомир Стојановић, *Живот Вука Ћићев. Караџића*, Београд 1924, 681.

52 Velimir Deželić, *Pisma pisana Dr. Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci*, Zagreb, 1909, XV.

и српског културног покрета, пре свега оног у Будиму и Пешти. Гај је своме књижевном листу дао име Вуковог календара *Даница* а Теодор Павловић, секретар Матице српске и уредник Летописа, покренуо је двоје српских новина једне за другим истовремено са Гајевим новинама. Тако је Павловић уређивао три гласила истовремено: Летопис, Србски народни лист и Новине србске. У тим гласилима он је објавио велики број прилога из западних крајева не само од православних него и од римокатолика. Нарочито је Павловићев Србски народни лист био привлачан за све штокавце, укључујући и Србе римокатолике. У њему је, према Мамузићевој рачуници, објављено око 40 прилога писаца илираца. Осим Вука, дакле, и Теодор Павловић је одиграо улогу стожера око којег су се јатиле нове народне снаге у књижевности и публицистици. И неки Хрвати су пошли за Србима римокатолицима. Секретар грофа Јанка Драшковића, млади Људевит Вукотиновић писао је из Пожуна Теодору Павловићу у Пешту и нудио му је сарадњу за Летопис. Карактеристично је да су римокатолици остали Павловићеви сарадници и после његове критике илиризма. Он илиризму није одобравао његово ненародно име, а оптуживао га је и за нечасне намере да жели да Србима преотме њихове старине и тако увећа хрватску културну баштину. Павловићев углед и привлачна снага српског центра у Пешти држали су се све до 1848. године.

Данас се илирски покрет третира као „хрватски препород”. То је најбољи доказ да су некадашњи критичари тога покрета са српске стране, Павловић и други, били у праву и да је илирски покрет био велика превара. Позивајући у илирско коло Гај и другови припремали су кроатизацију. Анализом писама у збиркама Вукове и Гајеве преписке и анализом књижевних текстова илирских писаца могу се установити разлике у погледу националног духа појединих писаца. Ако би се продужила истраживања Илије Мамузића и установило се шта је у илирском покрету било хрватско, а шта српско, видело би се да је истински хрватско било оно језгро око Људевита Гаја које се формирало између 1830. и 1835. године а да много већи број Гајевих присталица међу римокатолицима нису себе сматрали Хрватима. Па како је онда покрет који није прокламовао хрватску идеју а у својим редовима је имао масу нехрвата могао постати искључиво хрватски?

Илирски покрет није могао ићи на то да сузбија Вуков утицај међу римокатолицима него само на то да му одузме његово српско обележје. У илирском покрету нашле су се мање више све Вукове присталице из римокатоличког света и овај покрет је Вуково подручје рада маркирао као своје. А пошто сам Вук није приступио покрету, илирци ће оставити у аманет својим настављачима на пољу језичке политике и књижевности да докажу како је Вук био на њиховој страни. Да би се спречило да Вукове присталице из римокатоличког света постану Срби, требало је Вука везати за – Хрвате.

О утакмици илираца и Вука најсликовитије говоре Вукова путовања по западним крајевима, по Далмацији и Црној Гори, која су праћена са подозрењем. Када је и по трећи пут Вук кренуо на једно такво путовање, 1841. године, истовремено са Вуком кренула је и једна хрватска екипа књижевника на чијем челу је био Гај. Виктор Новак о том путовању пише као о заједничком путовању „Вука Караџића са Надеждином, А. Мажуранићем и Љ. Гајем” (1967:369). Међутим, никаквог заједничког путовања није било него су се две посебне екипе сустизале, престизале и утркивале. Са Вуком су путовали руски научник Надеждин и један Србин у руској служби, Кнежевић. Гај је пошао са Антуном Мажуранићем и другима са циљем да свугде тамо где Вук буде нашао Србе и српски језик, он докаже да су то Хрвати. Антун Мажуранић, члан Гајеве екипе, брат песника и хрватског бана Ивана Мажуранића, „главом се осведочио” да су и Црногорци, у ствари, Хрвати о чему је прво причао Ватрослав Јагићу (према Јагићевом сведочењу) а онда су о томе писали хрватски антивуковци у Гајевим Народним новинама. Хрвати су добро познавали снагу и значај јавних манифестација. Када се Гај вратио са тог историјског путовања, у Загребу је био организован тријумфални дочек какав се приређује војсковођама после успешних похода. Целом свету је требало обзнанити да се враћа победник и да је тај победник управо Гај, а не неко други. И Вукове присталице међу илирцима, као што је био Мато Топаловић, схватили су да треба да изразе своје дивљење Гају. И они су то учинили.

Али ни Вук није одустајао. Он је и у најдубљој старости ишао у Далмацију и Црну Гору и 1861. и 1863. године. Са овог последњег путовања сећа га се Иво Војновић који га је као дете видео у кући својих родитеља у Дубровнику и рецитовао пред њим. Овај српски и хрватски књижевник из старе дубровачке властееоске породице, која је пореклом била из Србије од ужичког краја, описујући сусрет са Вуком навео је како су у њихову кућу долазили на разговоре „народни борци” Петар Прерадовић, Ђорђе Стратимировић, Јован Ристић, Јован Сундечић, Миха Клаић и други. Војновић је овом приликом, сећајући се Вука, поменуо само Србе.⁵³

Вук је и даље ишао својим путем и није се обзирао на Гаја. Објавио је књигу *Вука Сѣеф. Караџића и Саве Текелије ѿисма високо-ѿреосвешћеноме ѿосѿодину Плаѿону Аѿанаѿковићу...* (1845) Ова књига је, међутим, означила прекретницу у његовом раду. До те књиге Вук је „водио рат” са Србима око језика и правописа. После ње он ће морати да води рат са Хрватима.

Објављујући у својој књизи и Текелијино писмо владици Платону, Вук вели да је желео да покаже „како два родољубива Србина различито мисле”. У томе гесту било је благе носталгије и инстинктивног тражења

53 *Сусрејџи с Вуком*, Нови Сад 1964, 252.

ослонца пред тежим мукама које су га очекивале. Писма Платону, Вуково и Текелијино, нашла су се на почетку књиге, али она не чине главни њен део. Главно је оно што је Вук објавио о седници Друштва српске словесности у Београду држаној 21. и 27. маја 1845. на којој је он учествовао и на којој се супротставио намери Душтва да изради српски термиолошки речник. У своме писму Пауну Јанковићу, министру правосуђа и просвете у Кнежевини и председнику Друштва српске словесности и у својим белешкама о овом скупу Вук је поново оштрицу свога пера усмерио против наших књижевника „који су се изродили у царству Аустријскоме” и који нису знали српски, па су дошли и у Србију да по школама кваре српски језик. Он је саветовао Друштву и његовим члановима да прво сами науче српски језик уместо да уче друге. Као пример успешног учења српског језика навео је Јована Стејића, једног од чланова Друштва (такође рођеног и школованог у Аустрији) и, још више, илирску браћу у Загребу међу којима „доктор Деметар и Станко Враз, који нијесу рођени Срби, па српски тако пишу да им међу нашијем списатељима није ласно једнаке наћи”. Он их је још опомињао да би могло доћи време да ће „Срби из Сријема, из Бачке и из Србије ићи у Загреб да уче српски”. У истом тексту Вук је изнео и своје опредељење за јужно наречје као основу књижевног језика српског и навео за то своје чувене и често помињане разлоге, а пре свега да је то језик народних песама и дубровачке књижевности и да је најближи славенском језику. Тај Вуков став је постао предмет Књижевног договора у Бечу пет година касније. Пада у очи наглашавање илирског фактора у овој књизи и јасно изјашњавање о томе да илирци пишу српским језиком.

Састанак у Друштву српске словесности држан је у време када је у Београду деловао Фрања Зах који се трудио да повеже Гаја и илирце са српским политичким руководством, а био је већ формиран и тајни јужнословенски клуб чији су поједини чланови (Јанко Шафарик, на пример) били и чланови Друштва српске словесности. Они су, свакако, подржавали Вука, а против Јована Стерије Поповића и оних (Вук каже да их је било само четворица) који се са Вуком нису слагали на оном састанку. У то време Вук је већ био престао да говори о некаквој својој партији. Копитар је био умро, а он није показивао већег интереса да ствара себи сараднике и да заједно са њима ради на ономе што је иначе препоручивао Друштву да треба чинити, на учењу или изучавању српског језика. Он се задовољио једним секретаром у Бечу кога му је Кнежевина плаћала. Био је то млади Ђура Даничић, који га је бранио од Јована Хаџића и разгласио Вукову победу у књизи *Рајѝ за срѝпски језик и ѝравоѝис* (1847).

Вук је у то време био на врхунцу славе. Уследила су многобројна аустријска признања Караџићу која својим бројем и значајем ни до данас нису престала да зачуђују научнике. Зоран Констатиновић се пита да ли су и колико та признања и почести Вуку око године 1848. утицала на

Вуков однос према Аустрији и аустрославизму.⁵⁴ Чини се да би се могло поставити једно још важније питање: како су и како је требало ове почести Вуку да делују на културну и политичку климу међу Србима и у словенском свету уопште и како су она деловала на Вукову савест. Што се овог последњег тиче, чињенице говоре да је Вук био свестан своје одговорности да очува своје дело за свој народ и да је достојанствено поднео награде које су над њим биле „извршене” што би рекао једним другим поводом Матија Бећковић. Закључујем овако по томе што Вук није попустио хрватским притисцима да са њима дели српски језик.

За Вука је тих година отпочео прави рат који су сада против њега повели они исти који су водили и рат против Славеносрба. Рат није био онако бучан као у Кошитарово време, али је био дуг и немилосрдан. Последњих тридесет година живота стари Вук стајао је према Хрватима на бранику српског језика, српске културе и српског народа, онако како је Сава Текелија то чинио пре њега, залажући са за континуитет српске писмености и културе и како је Мушицком писао да треба чинити да би се очувало јединство народа. Каква је то борба била са Вуком око године 1848. најбоље ће се видети ако се у неколико тачака прикажу догађаји по хронолошком реду.

1. Године 1847. Вук је примио царски прстен као велики знак признања заслужним људима. Овим се свакако утицало на боље расположење српског политичко-теократског врха (Рајачић је био наклоњен Вуку) и на уставобранитељски режим у Србији, као одскачну даску за аустријске интересе међу Србима и на Балкану.

2. Године 1848, 1. фебруара, Вук је изабран у бечку Академију наука. Револуција је била на прагу. А када је избила, Вук, наравно, није узимао учешћа у догађајима, али су га улична дешавања у Бечу понела, а посебно га је обрадовало укидање цензуре о чему је у писму кнезу Милошу ускликнуо: „Овдје су велике новине и промјене. Цензуре већ нема у Бечу, а ни оних који су је до сада држали и њоме управљали!” (*Прејиска*, II, 718-720)

3. Маја 1848. одржан је Словенски конгрес у Прагу. Међу учесницима из југословенских земаља доминирали су Срби на челу са Вуком који је председавао југославенској секцији. У раду конгреса са хрватске стране истакли су се такви као што је био „Хрват” (В. Новак, 1967:) Мато Топаловић, затим Станко Враз и Богдан Куретић. Гаја и Мажурањића није било на конгресу, па ни других најистакнутијих илираца. Конгрес је послужио да Словени стекну осећај слободе у царевини, да им се пробуде наде у срећнију будућност, да се сједине у припремама за будући сукоб са Мађарима, те да се овима припрети словенским елементом. Конгрес је насилно прекинут због уличних сукоба војске и грађана у Прагу. Веома исцрпан приказ рада Конгреса дао је Милан Прелог (1924:271-421).

54 Зоран Константиновић, *Вук Караџић и Аустрија*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 35/1, 1987, 45-54.

4. Користећи бурна времена и опоменут догађајима, године 1849. Вук штампа *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона* и у њему на уводном месту чланак *Срби сви и свуда*. За овај текст он каже да је био припремљен још 1836. године, после његовог првог путовања у западне крајеве. Ако је тако, онда је велика штета што тај рад није тада и објављен. Све што је било спорно између српског културног покрета и илирског покрета овим би било осветљено на време. Али, можда тај текст није ни могао бити објављен пре 1849. Он представља Вуков националнополитички кредо. У њему Вук филолошким средствима доказује целовитост српског народа на основу језика.

Вуку се тада нико није отворено супроставио. Срби су у том тренутку били кључна тачка уједињеног словенства на страни Беча. Са Вуком се није желело расправљати. Њега је требало победити. Припремљена му је замка из које се он сам извукао снагом својих аргумената, научном истином и личном храброшћу. Али, Вук није успео да из те замке извуче и своје сународнике, млађе сараднике и потоње генерације.

5. Та замка за Вука био је бечки *Књижевни договор* потписан године 1850, 28. марта. У њему се група књижевника саглашавала да „један народ треба једну књижевност да има” и да према томе треба да има и један књижевни језик, а тај треба да буде „јужно наречје”, односно штокавски дијалекат ијекавског изговора. Књижевници: Иван Кукуљевић, Димитрије Деметар, Иван Мажуранић, Вук Стеф. Карацић, Винко Пацел, Фрањо Миклошић, Стјепан Пејаковић и Ђура Даничић иступили су као представници једнога народа. У договору се не помиње ни име народа ни име језика. Ни по наслову ни по садржају Договор не представља било какву врсту консензуса Срба и Хрвата. Он не заступа ни једну националну идеју. Једино предмет договора, језик, одређује његово национално обележје. У то време српска национална идеја била је још увек јача од хрватске која, доскора прикривана илирским именом, још није била прокламована на прави начин. Али за само две три године та хрватска идеја наступиће свом снагом.

Шеф илирског покрета или „хрватског препорода”, Људевит Гај нити је био међу потписницима нити је био позиван код Вука на договарање. Нису његови, него Вукови ставови о језику изражени у Договору. У Договору стоји да су сви потписници замолили „г. Вука Стеф. Карацића да би написао о томе главна правила, која су доље приложена”. Договор је прављен, дакле, по Вуковом рецепту. А и Вук и други су веома добро знали који и чији језик је Вук уводио у књижевност и да је то језик српски. Он је то управо био објавио 1849. године у *Ковчежићу* и пре тога у књизи *Писма Вука Стеф. Карацића и Саве Текелије...* Да је језик који је Вук уводио у књижевност – хрватски, то он никада никоме није (и не би) потписао. Он то није потписао ни у овом Књижевном договору ни било где другде ни касније. Дајући предност једном од три наречја, јужном

или херцеговачком, он је и друга два остављао у књижевној употреби уз услов да се пишу правилно: сремско или источно или екавицу и славонско или западно или икавицу. О дијалектима чакавском и кајкавском, као хрватским народним говорима, кад је Књижевни договор у питању, није било ни речи. Њих Вук није убрајао у дијалекте српског језика и није долазило у обзир да се они узимају у разматрање приликом избора наречја.

За касније интерпретације Договора као консензуса представника два народа, а поготово као чин избора штокавског наречја за књижевни језик испред кајкавског и чакавског, нема основе ни у тексту Договора нити у Вуковом делу. То, међутим, не значи да неки потписници нису ишли на договор рачунајући са могућношћу двосмисленог тумачења и момента три дијалекта, и имена језика и статуса чланова делегације као представника два народа. Вук је вероватно знао за такве њихове намере. Мало је, међутим, вероватно да је он био присиљен на овакав Договор иако би се по диспропорцији у броју потписника тако што могло претпоставити. Да су књижевници потписали такав договор без њега, у том случају он не би могао да своју чисту и јасну идеју сачува уграђену у заједничком документу таквога значаја.

Да ли су се Хрвати могли надати да ће наговорити Вука да одступи од свога става у погледу имена језика? То је мало вероватно. Али, они су се могли надати да ће то неко други учинити уместо Вука, као што је и било. Даничић који је за Вукова живота верно следио Вука, после Вукове смрти прихватио је двојни назив језика: српски или хрватски и на тај начин отворио је врата опасности цепања српскога језика према два дела његовог имена, а можда и нечему горем.

Да се са хрватске, односно са бечке стране, припремао терен да се Књижевним договором докаже да језик о којем је реч није српски него хрватски, то се убрзо показало чим се појавио Антун Старчевић. На сву срећу било је то још за Вукова живота, па је Вук могао да покаже своју непоколебљивост у одбрани идентитета српског језика. Године 1850. Вук је постао и витез ордена Фрање Јосипа. Нема сумње да је и то било израз подршке чину Књижевног договора, али и знак нових захтева и очекивања од Вука.

6. У време потписивања Књижевног договора у Бечу се радило на изрази термилолошких речника за словенске народе. Још половином 1849. године аустријске власти су формирале стручну комисију у коју су ушли Вук Караџић, Иван Мажуранић, Димитрије Деметар, Стјепан Цар, Божидар Петрановић, а са задатком да изрази термилолошки речник за Јужне Словене у Монархији. Вук се из посла одмах повукао, а и Мажуранић је поднео оставку. Цео посао примио је на себе Димитрије Деметар. Али како? Он се у *Предговору* (1853) веома жали што се „барем за хрватско и србско нарјечје” није могао саставити један „назовник” (речник), јер „србски књижевници привикли су неким црквеним и руским изразима” који су „сасвим проту духу живућега јужославенскога језика” и

не могу се примити у „хрватско нарјечје које је стопрам у новије вријеме подигнуто на писмени језик” (Новак, 1967:288). Отпор је, наводно, пружао др Божидар Петрановић.

Виктор Новак, пишући о овом догађају, каже како „ни сада нису сметње долазиле од Хрвата, већ од надмених конзервативаца српских” (1967:292). Међутим, Деметар сведочи: брану неким речима није стављао Петрановић него он. Он није хтео „руске” или црквене речи у „живући југославенски језик”. За Петрановића су то свакако биле српске речи. То што се оне нису могле примити у „хрватско нарјечје” које је, како каже Деметар, управо постало књижевни (писани) језик, то је значило да он тумачи Књижевни договор тако да је херцеговачко јужно наречје, промовисано *Књижевним договором* – хрватски језик. Њему ништа није значила она Вукова похвала како је одлично научио српски. Он се овим од те похвале оградио и са Вукове прешао је на страну Антуна Старчевића. Да је ово Деметрово и Старчевићево уверење о јужном наречју као хрватском језику делио и велики Југословен Виктор Новак ево доказа у његовој књизи. Он каже:

„Вук је био од немале моралне и научне помоћи Хрватима, и то у великом историјском усвајању јужног нарјечја као књижевног, које ће у извесним модификацијама разних каснијих школа, Курелчеве ријечке и загребачке Вебер-Ткалчевићеве, али и зналачких коректура Јагића и Маретића, најзад остати победоносно, као најдостојније одужење братству Вука Караџића са хрватским препородитељима.” (1967:292).

Контакти Вукови са осталим књижевницима поводом израде терминолошког речника чинили су ону околност из које је изникао Књижевни договор. Оба документа: и Књижевни договор и терминолошки речник (*Juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Oesterreichs. Von Commission für die slawischen juridisch-politische Terminologie Deutsch-kroatische, serbische und slowenische Separat. Wien, 1853.*) односили су се према српском и хрватском као према посебним језицима. Када Миодраг Поповић пише да Димитрије Деметар и Теодор Петрановић нису спровели одлуке Књижевног договора, он полази од погрешне интерпретације основног значења Књижевног договора и од фалсификата о Вуковом тобожњем залагању за српско-хрватско језичко јединство.⁵⁵ Сасвим је друго питање зашто је неко већ тада одлучио да од једног штокавског наречја праве два језика. Књижевним договором Вук је ту тезу о два штокавска језика оспорио.

7. Године 1851. Вуку је уручено велико царско признање – златна медаља. Ова нова демонстрација милости према Вуку није остала без последица на другој страни. Године 1852. забрањено је уношење другог

55 Миодраг Поповић, *Вук Стефановић Караџић 1787-1864*. Треће издање, Београд 1987, 327.

издања *Српског рјечника* Вука Стефановића Караџића у Кнежевину Србију! Власти су поступиле према *Српском рјечнику* као Гарашанин према своме одликовању од аустријског цара које је одбио да прими а које је итекако био заслужио. Вуков *Рјечник* ово није заслужио. Али, кола су се сломила на недужној књизи, као што су отишла у амбис и код покушаја израде српског термилошког речника 1845. године.

Ни Вук ни Текелија никада нису заступали став да су Срби и Хрвати један народ нити да имају један језик. За Текелију је и славенски језик био несумњиво српски. За штокавски дијалекат и јекавски народни изговор Вук никако није дозвољавао да је хрватски. Текелија и Вук своје ставове су градили на темељу историјских и лингвистичких чињеница и на основу – националног осећања. Ниједан од њих двојице није желео Хрватима да намеће српски језик ни у славенској ни у савременој варијанти. Зар није Текелија саветовао Гају да чува хрватски дијалект? Вук и Текелија су се исто односили према питању целовитости српскога народа и имали су исти однос према Хрватима. То што је неко одлучио да се штокавски дијалекат узме за књижевни језик код Хрвата, а Гај, Мажуранић и други то спровели, не може доводити у питање идентитет и интегритет српског народног језика који је и пре тога био и остао и књижевни језик Срба.

Два потписника Књижевног договора са српске стране, Вук и Даничић били су, али нису остали до краја иста линија у српској филологији. Вук и Текелија, без обзира на све разлике међу њима у почетку, ипак су на крају то постали. Обојица су кроз језичко јединство тежили целовитости српске нације. Текелија је то јединство желео постићи путем славенског, а Вук путем српског народног језика. Одбацујући славенски као актуелни књижевни језик Срба, Вук га је прихватао као део српске културне баштине и обележје српске писмености. Он се њиме бавио у последњем периоду свога рада нарочито у књизи *Примјери Српско-славенскога језика* (1857).

Да су Вук и Текелија иста линија, први је утврдио један Хрват. Шта је он под тим мислио тешко је протумачити. У сваком случају они су Хрватима били веома привлачни и ови су се њима много бавили. Хрват који је приметио истоветност Текелијине и Вукове линије звао се Винко Пацел и био је један од оних књижевника који су са Вуком 1850. године потписали Бечки договор о језику и међу оним родољубима који су 1861. године организовали прославу стогодишњице рођења Саве Текелије у Загребу и доделу дипломе почасног грађанина Загреба Вуку Караџићу.

У време организовања велике прославе Текелијине стогодишњице у Новом Саду августа 1861. године Вук Караџић са супругом налазио се на лечењу у Топуском. На прославу у Нови Сад он је био зван, али није тамо отишао. Комендијант случај, као што би рекао Милош Црњански, ипак је довео Вука на Текелијину светковину, али не у Нови Сад, него у – Загреб.

Загреб, који је био већ добро ухватио корак у борби за свој престиж на словенском југу, овом свечаношћу у Текелијину част, а још више Вукову, довикнуо је свом источном суседу: можете ви окупити кога и колико хоћете, али ми имамо Вука! Тешко би било тврдити да је Текелијина свечаност у Загребу одржана пре свега због Вука Караџића, јер је овај јубилеј прослављен и у другим местима у којима су живели Срби (у Задру и у Пешти). Али је сигурно да прослава у Загребу не би била подигнута на тако висок ниво да није било Вука. То показују и сачувани описи догађаја. Дан уочи Текелијиног рођендана Хрватски сабор је одлучио да се тај датум свечано обележи парастосом у православној цркви у Загребу и пригодним скупом, ручком, односно банкетом. Одлука је донесена на предлог Ивана Кукуљевића Сакцинског који је изразио жељу да сви саборски заступници (посланици) дођу сутра на парастос и они су се сутрадан тамо појавили (17. августа 1861). Главни гост, међутим, и у цркви и на банкету био је Вук Караџић. Њему су држали здравице Кукуљевић, Курелац, Лончаревић, Фодрош и Михаило Полит-Десанчић, тада заступник из Срема у Хрватском сабору.

Веома брзо после прославе Текелијиног рођендана, 16. септембра 1861. донесена је одлука о проглашењу Вука Караџића за почасног грађанина Загреба. Подносилац предлога био је Славољуб Врбанчић, „ватрени илирац”. И ту је настала непредвиђена мука око дипломе. Диплома почасног грађанина за Вука издата је на већ постојећем формулару на који је уписано само име *Dr. Vuka Karagića*. Потписали су је начелник града Вјекослав Фриган, и два градска заступника др Мирко Шухај и Роберт Златаровић. Диплома је писана латиницом и на њој је стајало да је „Заступништво” града изабрало Вука „за ђасног грађанина”. Ова диплома, иако достављена Вуку, стављена је на неки начин *ad acta* и издата је друга. У Вуковој оставштини сачуван је и један други примерак истог формулара загребачке дипломе непотписан и без Вуковог имена који му је послао пријатељ Павле Чавловић са својим предлогом текста који би на диплому Вуку требало уписати. Вук је својом руком исправио Чавловићев (ћирилички) нацрт. Код Чавловића је стајало да је Заступништво града одликовало Вука уважавајући његове „велике заслуге за језик Српски и уопће књижевност илирску”. Вук је последње две речи прецртао и написао „књижевност славенску”. Међутим, до издавања друге дипломе на оваквом формулару није дошло.

Виктор Новак каже да је „неко у Магистрату, на врху” (1967:444) дошао на идеју да се за Вука изради специјална диплома. То не делује уверљиво, јер зашто би неко на врху одлучивао о томе тек пошто је уобичајена диплома већ била потписана, па и послата Вуку? Није немогуће да је примедбе имао сам Вук. Тек, одлучено је да се изради нова, специјална, посебно уметнички обрађена диплома, са Вуковим ликом, писана ћирилицом и са веома опширним текстом у којем се наводе све Вукове титуле и признања и истичу заслуге. Али, ову другу диплому нису

потписале исте личности које су потписале прву него њихови заменици, свега двојица (за начелника потписао је А. Худовски, градски савјетник, а као заступник градски А. Дутковић). Овога пута чак су и потписи на дипломи писани ћирилицом, градско „Заступништво” постало је „Заступништво”, а „ћасни грађанин”, постао је „почасни”. Зашто ову диплому нису потписале исте личности које су потписале прву, не зна се.

Аутор изванредно богатог графичког решења почасне дипломе потписао се као „Драг. Стипетић, писао и рисао”. Виктор Новак наводи да је од овог уметника остало само још једно графичко дело, и то диплома Мојсији Балтићу 1858. године, гласовитом Србину који је као студент у Грацу био председник студентског удружења „Српска влада” и који је први упознао Гаја са Вуковим делом. Новак каже да овог уметника Стипетића не помиње ниједна хрватска уметничка публикација и наглашава да је он био – Хрват. Новак још каже да се диплома додељивала „заслужнима за хрватство, за југословенство и за читаво славенство” (1967:441). Дакле, не и за српство. А „коначан оригинал дипломе” предате Вуку управо је наглашавао српски карактер Вуковог дела. Тамо пише да се Вук награђује за заслуге за језик Српски. Међутим, у Златну књигу, у коју су уписивана имена почасних грађана Загреба, Вук се нашао на једанаестом месту само као „славјански списатељ”, без помињања српског језика. Свако је терао своје. Очигледно, Загрепчани нису желели да награђују заслуге за српство, а Вук је наглашавао да су његове заслуге управо такве.

Захвалницу за диплому послао је Вук Загрепчанима тек 21. марта 1863. године. Писана је и потписана латиницом и руком некога коме је Вук диктирао. За закашњење лауреат се извинио честим и дугим главобољама. Из Чавловићеве преписке са Вуком види се да трошкове израде скупочене дипломе није платила градска управа и Вуку су ти трошкови од 100 форинти аустријске вредности били предочени. Не зна се ко их је платио.

Вук је и 1862. године био у Загребу ради штампања своје књиге. Новак о том другом Вуковом боравку у Загребу пише: „...дакако, нема података да ли је можда и лично био у Магистрату, и тамо се захвалио” (1967:450). Да је Вук био у Магистрату примљен и да се захвалио на дипломи, зар би још посебно и писмо писао! А ако није био, велико је питање зашто. Може ли се претпоставити да тамо нису желели да га приме?

Вук је успео да спречи оне који су у Загребу 1861. покушали да његов лик изобличи и искористе за неке своје циљеве као што су изобличили и лик Саве Текелије у Новом Саду и искористили прославу да поставе полуге за подривање Текелијиног култа међу Србима. О томе како су новине скромно забележиле Текелијину светковину у Загребу Виктор Новак је написао:

„Народне новине су о тој свечаности донеле врло оскудне вести, из којих се стварно не види како је тај ‘сјајан банкет у славу овдје налазећега се славнога сербскога списатеља Вука Стефановића Караџића’ и протекао. Изгледа да је несрећни Гај (уредник Новина – В. М.) у тадашњим приликама иза завесе и непозват на тај банкет, тако хладно и оскудно известио о њему у новинама. Приређивачи су била лица која су са Гајем већ одавно прекинула све везе.” (1967:436). И Новак у првом плану види Вука, па и заборавља на Текелију и не пита се шта је он значио за Загреб у то време. Новак на истом месту спомиње и опширнији извештај о догађају у два наставка у гласилу Наше Горе Лист из пера Винка Пацела. А Винко Пацел је забележио ову мисао:

„Ако има измеђ’ ових двају лица доста прилике која би ме на паралелизацију нукала, као што је на пр. она да што је Текелија стварно почео, да је Вук у духу добрим дијелом дочео, ваља јур овде напоменути да то није задаћа овоме чланчићу; него му је повод тај, што се г. Вук придесио управо о смртној светковини Текелијиној овдје међу нама у Загребу”.⁵⁶

Зашто је Пацел прославу Текелијиног рођендана назвао „смртна светковина” незахвално је тумачити. (Ваљда зато што је у цркви приређен парастос). У цитираној реченици главно је оно место где се указује да је Вук Караџић наставио дело Саве Текелије. Оно што је Текелија почео Вук је „у духу добрим дијелом дочео”. Вук, дакле, то још није урадио сасвим него добрим делом и не у стварности него само у духу, у замисли. Пацел није фразирао него је саопштио озбиљну мисао. Осим тога, њега је мучио страх: „само да не дође до борбе између једнородне браће Хрватах и Србах”. Пацел је видео нешто што други можда и нису: да су Вук и Текелија били иста линија и да се српска страна добро држи. Али, он је видео и то да постоје узроци због којих би могло доћи до борбе између Срба и Хрвата.

Пацелов страх од будућег тока догађаја био је разложен. Антун Старчевић је већ био изговорио кобне речи да Срби пишу хрватским језиком и да свог језика немају („Гдје је тај српски језик?” – 1852). Уместо заступања идеје о једном народу илирског имена проговорила је хрватска идеја која је у српском народном идентитету и у српском језику видела свог највећег непријатеља. Платформа за тај сукоб била је створена делатношћу илирског покрета. На отворену рану стављен је лажни мелем: идеја о једном народу са два имена. Под фирмом српскохрватског јединства спречено је лечење те ране све док она није својим ширењем разорила српски национални програм.

56 *Сусрети с Вуком*, Избор и редакција Голуб Добрашиновић и Боривоје Маринковић, Нови Сад, 1964, 239.

То што је рекао Винко Пацел било је тачно: Вук Караџић је добрим делом остварио амбиције Саве Текелије. А то значи да је Вук „у духу” или у својој замисли, одржао на окупу цео српски народ помоћу књижевног језика и писма. То је иста она идеја коју је Сава Текелија саопштио Лукијану Мушичком у познатој песми, а и самом Вуку Караџићу у својим писмима. И ево, са том заједничком идејом, коју су њих двојица следили на различите начине, они су се нашли заједно у Загребу 1861. године. И остао би то догађај од изузетне вредности који би говорио о пријатељству српском и хрватском да се на томе стало и да се није ишло онако на брзину на проглашење Вука за загребачког „ћастног грађанина”. Међутим, Хрватима се журило да Вука што пре прикључе своме јату и одвоје га од Срба, другим речима да га спрече да изведе оно што је до тада само „у духу” или у замисли био постигао.

Оно што Новак, па и други хрватски аутори неће да примете у вези са Вуковим боравком у Хрватској 1861, то је да је тај боравак био велика српска манифестација. Вука су у Топуском одушевљено дочекали – Срби, граничари, и они су његов боравак претворили у велико национално славље које није имало никаквих антихрватских тонова, али је имало јасно српско обележје. Срдачно и братски они су угостили Вука, певали су му под прозором подокнице, српске песме: „Праг је ово милог српства”, „Гдје је станак мој”, „Чуј, Душане народ тебе зове” и на крају „Многаја лета”. На вечери јесте био и Ђуро Јелачић, брат хрватског бана, али то није нимало спутавао Србе граничаре да дају одушка свом националном осећању. Запис о томе оставио је Синиша Богдановић, учесник догађаја,⁵⁷ а о томе је писао и новосадски Србски дневник (14. 08. 1861). Вук је у Топуском побрао такве овације да су га оне гануле до суза. Том приликом он је рекао да види да крв није вода. Тек после тога напречац је уследила одлука Хрватског сабора да се обележи Текелијинин рођендан и да се Вук дозове у Загреб. Власти нису желеле једностране српске манифестације.

Ово није хтео да примети ни Виктор Новак ни један од највећих вуковаца међу Хрватима Тома Маретић. Маретић је у загребачким Новостима 1933. (број 259, стр. 10) писао како је према казивању Ивана Ткалчића о Вуковом боравку у Загребу 1862. и о свечаном ручку и здравицама тражио вести у новинама, али их није нашао. А затим каже: „Питам се како је то могуће да су се загребачке новине тако понијеле према Вуку, који је онда био најславнији књижевник нашега народа и готово европска знаменитост? Ја не знам другога одговора него овај: ваљда је у овим кићеним здравицама било доста ријечи које су ондашњој аустријској политици биле непоћудне, па је цензура забранила да се о оном ручку (вечери) не смије ништа писати.”⁵⁸ Маретић је тражио вести

57 *Сусрећи са Вуком*, 235-238.

у погрешном годишту новина. Он помиње годину 1862. а не 1861. када је обележаван Текелијин јубилеј. Да ли је то био тако непријатан догађај за Хрвате да Маретић о њему није хтео ништа да зна? У сваком случају Вук је у Загребу 1861. године био доследан себи и Сави Текелији. Могло би се рећи: Вук се држао Текелијиног наука.

У писму грофу Јанку Драшковићу Текелија је препуштао Богу и будућности да одлуче о исходу народне судбине, о националној индивидуализацији његовог народа, па и о имену. Сава Текелија је носио у себи дубоку веру у Бога и наду у његову правду по којој: нека буде свакоме онако како је заслужио. Он је сматрао, баш како и пише у истом писму Драшковићу, да је народност важнија од вере и да националном осећању, без обира о којем је реч, српском, хрватском или југословенском, неће сметати верске разлике.

А Вук је ту одговорност за будућност српског имена пренео на сваког Србина појединачно. Питање националног опредељења он је препустио осећању и савести сваког појединца. Он је у Видовдану 1861. објавио чланак *Срби и Хрваџи* у којем, између осталог, каже: „...ко је год закона Грчкога или источнога онај се макар гдје становао неће одрећи *Српскога* имена, а од онијех закона римскога нека каже да је *Хрваџи* који год хоће. Истина да би се иностранци могли насмијати оваквом нашем дијелењу народа у данашње вријеме, али шта ћемо кад смо несрећни људи те се друкчије не може. Ако ми ко нађе што боље и правилније и за обе стране повољније, мени ће бити још милије.”⁵⁹

Пошто је могло изгледати да је овим Вук мало попустио, да је одступио од својих филолошких критерија и прихватио верске поделе, макар и за невољу, он је у последњој години живота послао још један деманти у Загреб у којем је писало да га „неправо” тумаче: „...јер сам ја казао да су Срби само они, који говоре српскијем језиком без разлике вјерозакона и мјеста становања, а за Чакавце и Кекавце нијесам казао да су Срби.” (Позор, 20. 03. 1863).

Текелија, Мушицки и Вук, заклети оном Текелијиним песмом да ће чувати јединство и целовитост српског народа, чинили су, по својој савести, што су и колико су могли до краја живота. Према Вуковом науку то је гаранција да њихов народ неће пропасти.

Па ипак, оно што се чинило са Вуковим именом и именом Вуковог језика после његове смрти водило је брзим темпом затирању имена српског језика. Прота Димитрије Руварац у својој књизи *Ево, шћџа сѝе нам криви!* (1895) одлучно и аргументовано је бранио Вукову концепцију о етничкој и језичкој целовитости српског народа доказујући да Срби сва три закона говоре српски језик и да „нису узели свој језик од Хрвата”.

58 *Сусрећи с Вуком*, 24.

59 *Грамајички сѝиси III*, 445-468.

Чинио је то у време када су и неки хрватски академици (Армин Павић после Даничићеве смрти) већ говорили да се и у Београду говори – хрватски.⁶⁰ На Руварчеву књигу пао је вео стогодишњег заборава. Исто тако одлучан, али већ на слабијим позицијама, био је Радослав М. Грујић када је у својој *Айолоџији српског народа у Хрватској и Славонији* (1909) бранио права Срба православца у троједници. Он није помињао Србе римокатолике, од којих Руварац није одустајао, а борио се против бризања српског имена из двочланог назива језика. Његов аргуменат је био: „Тако је наике у Далмацији, Босни и Херцеговини, где се језик наш, као што смо видели, званично назива 'српско-хрватским'!“⁶¹ На јачим позицијама од Грујића није био ни народни заступник у Хрватском сабору др Алекса Ивић 1911. године када је бранио право Срба и Хрватској да свој језик зову својим националним именом. Он је такође бранио само права Срба православца, римокатолике и не помињући.⁶² Убрзо потом дошло је до стварања једне државе на основу идеје о једном троименом народу! У монструозној Независној Држави Хрватској (1941-1945) православни Срби, који нису пристајали да кажу да су Хрвати православне вере, одвођени су на стратишта. У потоњој Републици Хрватској Срба, као конститутивног народа, више нема. Ни наука није остала недужна у овом српском суноврату. Шта би Вук рекао када би могао да прочита ове реченице Виктора Новака:

„Вук је чакавизму посветио и сате, и месеце, и године, готово цео живот. То значи исто толико колико и Хрватима! Ово Вуково саживљавање са испитивањем чакавштине има у себи много готово мистериозног, унутрашњег и необјашњивог, што је и данашњим научницима остало да још много тога испитују. Све то Вука уздиже у ред оних највиших хрватских истраживалаца порекла и развитка српскохрватског језика. Једнако га је све то обузимало, истом мером и ватром, као и елементи у старом црквенословенском језику, које је требало дефинисати и одбацити као стране, несрпске саставине, како би се показало шта је прави српски језик, који треба да буде и књижевни.“ (1967:378).

Али нису само Хрвати приказивали Вука у овом искривљеном светлу, малтене као потајног Хрвата. Чинили су то и српски лингвисти. У *Поџовору Српском рјечнику* Павле Ивић пише о Вуковој „недоследности“ у примени начела монолитне дијалекатске базе књижевног језика која је „била очигледно оправдана“, па каже:

60 Димитрије Руварац, *Ево, иша сће нам криви!*, Зермун 1895, 74-98.

61 Радослав М. Грујић, *Айолоџија српског народа у Хрватској и Славонији*, друго издање, Београд 1989, 194.

62 *Говор Дра. Алексе Ивића народној заступнику у одбрану српског имена приликом адресне дебате 25. фебруара 1911. г.*, У Загребу, Тисак Кр. земаљске тискарне, 1911.

„Поред осталих резултата она (Вукова недоследност – В. М.) је олакшала Хрватима приближавање вуковском језику. Велики културни револуционар био је слободан од екстремизма. Он није био по сваку цену доследан у остваривању принципа, баш зато што је био доследан у мудрости”. (1969:25-6)

Ово је написано у славу Вука, а може да буде схваћено и као покушај да се на Вука пренесе кривица за потоње манипулације са српским језиком. Међутим, за такву оптужбу против Вука нема основе. Вук се доиста коригао после својих путовања по западним српским крајевима, али тек пошто се уверио да те корекције проистичу из карактеристика живог говора српског народа. Он овим изменама није специјално угађао Хрватима нити је желео да их тиме намами у заједницу него је и даље остао доследан својим принципима: штокавски дијалекат ијекавског изговора је српски, а чакавски дијалекат је хрватски. Дубровачка књижевност је писана на српском језику. Нема ту код Вука никаквог одступања од принципа, нити неке смишљене далековидости или, не дај Боже, лукавства.

И лингвисти и историчари културе треба да прихвате истину коју су образовани Срби видели још у првој половини 19. века. Нису кајкавци и чакавци Хрвати били заинтересовани за српски штокавски и за ијекавштину, него је била преко њих за то заинтересована Хабзбуршка династија јер је била заинтересована за Херцеговину и Дубровник, за Босну и Славонију, па и за саму Црну Гору, као што су наследници њене политике то и данас.

Један српски лекар др Г. Пантелић писао је у Србском народном листу 1847. године (број 15) о томе зашто се Србима натура илирско име. Позивајући се на „једног мађарског писца” он каже: „Римско немачко министарство (а и римска богомољска столица у Риму) није марило за словенске народности, но за земље, које је ‘тело присвојити и одржати; и ползе које је ‘тело из тога имати. Доказујући дакле нама и именујући нас *Илирима*, јавља нам да треба да му се сасвим покоримо, па и обичаје и обреде наше словенске њему по ћуди изменимо и пожртвујемо. Нис podus.’ Ту је чвор.”⁶³ „Један мађарски писац” на кога се позива доктор Пантелић, судећи по наведеном тексту тога писца, није нико други него Сава Текелија, а навод о немачком министарству је узет из његове анонимне Расправе о Србима, из *Dissertatio de gente serbica*...

Илија Мамузић који је указао на овај став доктора Пантелића навео је у својој књизи *Илиризам и Срби* и једног аутора из Загреба који је писао о томе да тамо нико не сме „казати да није Илир, јер му се одма с батинама прети”. Против илирства су и Хрвати који су у први час мислили да Гај хоће што добро да учини, али ‘тек после се показа да то није на ползу

63 Ilija Mamuzić, *Ilirizam i Srbi*, 75.

никаквог народа него само за –!’ Није нам познато (каже Мамузић) која се мисао крије под овом цртицом, али својевремено мора да се знало.” (1936:88). Мамузић је имао довољно аргумената да напише да је илирски покрет био туђинска творевина која је нанела много штете и вреда српском народу, а хрватски је можда и „препородила” али: да ли га је и усрећила? Он такав велики заокрет није могао да учини приликом одбране своје докторске тезе о илирском покрету на загребачком Свеучилишту и приликом објављивања ове дисертације у Раду ЈАЗ.

Матица српска – чувар славенског језика

Своје ставове о потреби неговања славенског језика и књижевности на том језику код Срба Сава Текелија је покушао и практично да оствари у Матици српској. Предајући јој на управљање „народње основатељство” или Заведеније (Текелијанум) он је у *Основашелном писму* нагласио да је Матица, која је на просвештеније народа устала, дужна да разгони „сва она помраченија и сметње које се уводе у писању” и да не следи оне који и сами тек треба да уче. Матица „за основатељно правило писања има држати учениј и изпослованиј Славенскиј церковниј језик и све оне речи које Србљин разумети може, по правилу Славенскога језика писати и употребљавати има...” (191) У супротном он би ускратио своју подршку, па и материјалну, њеном раду. Његов услов Матици односио се само на књиге које она буде издавала и финансирала. Иначе, у штампарији, коју је желео да набави за Текелијанум и Матицу, могле би се штампати све књиге без обзира на језик и правопис. „Обаче у печатњи свашта се може печатати, но само Матице ни најмање содејствије у том да не буде”, каже донатор.

Завршни и најпотпунији текст о Текелијиним погледима на језик и правопис јесте његово Писмо Платону Атанацковићу од 14. фебруара 1842. године. Писмо Текелија почиње подсећањем на своја ранија упозорења о посрнућу и силаску са правог пута, о напуштању утврене стазе – о заборава сопственог језика. Срби су учили стране језике, а заборавили су свој славенски. Ово горко сазнање морало је погађати и њега лично. И он је толико језика туђих научио и на њима књиге писао, а спадао је међу оне који су мало користили језик српске културне традиције. Он у овом Писму подсећа да је пре 26 година о томе писао Мушицком који је, вели, у великој мери био узрок томе што се младеж одважила да не пише по правилима ученог језика, а учени људи су их у томе следили. (Ако ова шестлица у броју година није штампарском грешком дошла на место нуле, онда се ово не односи на његову Посланицу Мушицком из 1821. године, него на неко раније, непознато писмо.) Зар не би било боље, сад већ у упитној форми износи Текелија свој предлог, да се вратимо нашем правилном славенском језику који је истински српски?

Међутим, Текелија ни у Писму Платону Атанацковићу није пропустио да укаже на нужни изузетак од правила. То што важи за дела учених људи у погледу језика, не важи за народне песме. Њих треба сачувати у њиховој једноставности или како каже Текелија: „Песни народнија удржати во својој простоте”. Замерали су му на овој последњој речи која, међутим, овде ништа лоше није значила. Текелија је био уверен у српско порекло црквенословенског језика и поуздано је знао да су Срби на том језику имали богату културу. Он је био свестан руског утицаја на тај језик, али га није због тога сматрао мање српским. Он каже:

„Просвештеније прежде у нас бје, прежде типографија нежели в Росији, еже и Добровски изповедајет, и Евангелија во Белграде Албанском печатана свидетелствујут; оставим толко руское (јат)’ и я и возмем наше .е. тој час увидим, јако Славенскиј јазик јест Србскиј учениј ...” (10).

Текелија помиње чешког филолога Добровског по томе што је овај слависта мислио да је језик Тирила и Методија био стари српски језик. У Новинама србским 1819. године приказан је, са изводима из оригинала, један рад Добровског у којем се ово тврди.⁶⁴ То што је Добровски под утицајем других аустрослависта касније променио или модификовао свој став прихватајући да је најстарији словенски црквени језик бугарско-српски, много не мења на ствари у погледу провенијенције црквеног славенског језика. Копитар је заступао панонску теорију о пореклу словенског језика која је одбачена, а хрватски филолог Ватрослав Јагић је сматрао да је тај језик – македонски.

И неке чињенице српске културне историје иду на руку Текелијиним схватањима. Дела средњовековне српске књижевности и богослужбене књиге преносили су у Русију од четрнаестог века српски и руски монаси и писци и на тај начин, између осталог, они су доприносили обнови православља у Русији после татарске најезде. Неки од тих монаха су и трајно остајали у Русији и радили на снажењу руске православне цркве. На првом месту међу овим придошлицама био је руски митрополит Кипријан кога је у Русију 1373. послао цариградски патријарх. Он је на светосавским темељима установио црквене каноне и манастирски поредак у Русији, био састављач похвала и житија руским свецима и ујединитељ руске цркве (московске и кијевске митрополије). Исто тако, многи руски монаси стицали су своје образовање у српској монашкој средини на Светој гори.⁶⁵

И што се тиче штампања књига у првим вековима штампарства, Текелија је био добро обавештен. Прва књига у Москви штампана је 1564.

64 Јосиф Добровски, *Књижевство славенско*, Новине србске, Додатак, Беч 1819, 21-22, 45-46, 85-87, 117-119, 122-127, 133-135.

65 Стеван Димитријевић, *Односи ђећких ђајријарха с Русијом у XVII веку*, Глас СКА, LVIII, Други разред 37, Београд 1900, 201-289.

године, седамдесет година после прве српске штампане књиге (*Окѣиох ѿрвоѣласник*, Цетиње 1494). За тих седамдесет година било је штампано неколико десетина српских књига и оне су одношене у Русију, нарочито венецијанска издања из штампарије Божицара Вуковића.

Када Текелија помиње „Евангелија во Београде Албанском печатана”, онда се ту не ради ни о каквом „албанском Београду” како су неки протумачили,⁶⁶ него је реч о граду Алба Јулији у Румунији или друкчије званом румунски Београд у којем су штампане словенске црквене књиге. Текелија је сигурно имао прилике да види *Чейвероблаговестѣије (Тейпраеванѣлион) шѣмѣиано у Белѣраду (=Алба Јулија) 1578. године*.⁶⁷ Ову књигу, а вероватно и друге црквене књиге на славенском језику штампане у Трансилванији (Ердељу) и у Влашкој по угледу на сличне књиге из српских штампарија, он је сматрао српским.

На основу његовог предлога за изостављање појединих руских слова у славенском језику у употреби код Срба може се претпоставити да би Сава Текелија био склон реконструкцији српскословенског језика, односно црквенословенског српске редакције. За повратак тог језика старих српских књига у српску цркву залагао се касније Стојан Новаковић и министарство просвете Краљевине Србије.⁶⁸ Све то говори да спасавање славенског језика од заборава код Срба није била само Текелијина брига.

И сам Вук Караџић показао је јаче занимање за славенски језик у позним годинама свога рада. Он се тиме приближио интересовањима претходника. Резултат Вуковог рада на проучавању славенског јесте његова књига *Примјери срѣско-славенскога језика* (1857). Теме из ове књиге он је био начео још у *Даници*, забавнику за 1826. годину у прилозима: *Почейшак оѣисанија срѣских манастира* (са претежним описом манастирских књига) и *Главне разлике између данашњега славенскога и срѣскога језика*. Тек тридесет година касније Вук се враћа овим темама да би потврдио своје раније мишљење да тадашњи језик црквених књига није Тирилов старословенски, него да је промењен према руском (што је знао и Текелија). Датим примерима он је показао како се српска рецензија старословенског језика у свом развоју сасвим приближила српском народном језику. Он подсећа:

„Ја сам у Биограду године 1845. у писму казао президенту ученога друштва г. Пауну Јанковићу између осталог и ово: „да је царство Душаново остало, па да су наши стари само онолико Славенски језик посрбили, колико су га Руси порусили, и нама би сто пута било лакше

66 Живан Милисавец, *Сава Текелија – љоследњи заѣочник славеносербскога језика*, Пролози за књижевност, језик, историју и фолклор, XLII, 1-2, Београд 1976. п. о. 276.

67 Josip Badalić, *Jugoslavica usque ad annum MDC. Bibliographie der südslavischen Früdrucke*, Baden-Baden, 1966. 128.

68 Стојан Новаковић, *Језик сѣаре срѣске цркве*, Београд 1889.

узимати Славенске ријечи и многе се не би ни познале у Српскоме језику,” а сад би се могло казати, да су наши стари Славенски језик већ били посрбили, али зла срећа да није дала да се прими.”⁶⁹

Из наведеног се види да Вук није више био начелни противник узимања славенских речи у српски књижевни језик што је раније био крупан предмет спора између њега и српских писаца који су друкчије мислили. Он каже: многе се славенске речи не би ни познале у српском језику. Он је то могао да каже не само на основу истраживања српско-словенског језика, него и на основу савремене књижевне праксе која је показала да се без речи из славенског не може развијати књижевни српски језик. Сам је то искусио превodeћи Библију.

Вуков рад могао је изгледати и друкчије да је имао ко да га подржи у истраживањима која је био започео и објавио у Даници из 1826. Или боље речено: да је Вуку било допуштено да такву подршку нађе. Било би најприродније да је још тада створена српска научна установа са Вуком као једним од њених најистакнутијих радника било у Београду, у Пешти или у Новом Саду. Не може бити сумње у то да би такав подухват прихватио и подржао и Сава Текелија. Али, и за овај случај институционалне организације рада у области језика могле би се навести Вукове речи: зла срећа није дала да се прими. Било би ред и ту злу срећу некад мало протрести и видети шта се крије под том синтагмом.

Текелија је желео да се неговањем заједничког језика, славенског, предупреди претварање провинцијалних народних говора у више различитих књижевних језика што би довело до цепања српског народа, али и до раздвјања и духовног удаљавања словенских народа међу собом. Он је мислио да Срби треба да следе примере других народа, Немаца и Француза, па и Мађара, који су решили проблеме неговања књижевног језика тиме што су направили лексиконе и граматике. Срби имају култивисан језик, каже он мислећи на црквенословенски, само лексикона немају, који, ако би имали, младеж би по правилима писала. Осим тога, Текелија се надао да ће и Хрвати и други Југославјани брже примити славенски језик зато што се неће стидети да пишу по правилима изображеног језика.

Павле Ивић у *Поџовору* Вуковом *Српском рјечнику* пише како је Вук користио речнике римокатоличких аутора, а да је у „средици православних Срба” затекао „готово потпуну пустош у овом домену”. А затим Ивић додаје:

„Додуше, 1790. године изашао је у Бечу *Немецкиј и сербскиј словар* на 719 + 326 страна, али овај непотписани речник који се приписује школском директору Теодору Аврамовићу у ствари

69 Скуљени полемички и граматички сјиси Вука Сјеф. Карацића, *Књига III*, Београд 1896, 396.

није речник нашег језика. ‘Србски’ материјал у њему је углавном мешавина црквенословенског и руског језика, само спорадично убачене су у њега заиста српскохрватске речи. Овако састављено дело навукло је, потпуно схватљиво, на себе зलोћу доцнијих испитивача нашег језика и нико му није посветио озбиљнију пажњу – чак ни толико да се утврди из којег је то руског речника састављач тако издашно исписивао.”⁷⁰

Овај Аврамовићев (?) речник Сава Текелија је имао у својој библиотеци и та књига је сачувана са белешкама које вероватно потичу од самог Текелије. Ако су се српски научници овако односили према тековинама своје православне културе, како пише Ивић, онда није чудно што су потпуно запоставили онај део баштине који су стварали Срби римокатолици не само у прошлим вековима него све до данашњег дана. Ретко се указује на чињеницу да је један Србин римокатолик у 20. веку, Лујо Бакотић, превео Библију на српски језик и саставио *Речник српскохрватског језика*.⁷¹ Изузетке представљају и саме књиге које помињу ова Бакотићева дела у попису коришћене литературе.⁷² Енциклопедистика, библиографија и лексикографија су најоскудније области српског културног стваралаштва. Сава Текелија је то уочио још у своје време и желео је да се то стање промени.

Само по себи се разуме да се језик старих српских књига и књижевност на њему писана није могла сачувати и бити трајно присутна у духовном животу српског народа ако тај језик нико не би учио и ако су књиге на њему писане препуштане забору и зубу времена. Неко се о том језику морао старати и неговати га. У оно време Срби нису имали ниједну научну институцију која би могла организовати и усмеравати рад на језичконаучном пољу. Текелија је такву институцију видео у Матици коју „бо желим совершенију почитовати, нежели којекаквога списатеља”. Време црквене просвете је било прошло. За овакве послове у свих народа формиране су световне институције и Текелија је желео да их имају и Срби.

За рад у Матици српској Текелија је имао само четири, и то последње, године свога живота. Посао који је он овде започео у намери да створи научну установу није настављен после његове смрти. Тешко је објаснити како се могло десити да Јован Суботић постане и председник Матице српске, а да она никад не штампа његову Граматику која је добила прву награду на Матичином конкурс. Летопис је кроз цео деветнаести век био значајан филолошки часопис. Али Матичини конкурси за

70 Павле Ивић, *Поговор. Српски рјечник. Дела Вука Караџића*, Београд 1969. 33-34.

71 Др Лујо Бакотић, *Речник српскохрватског књижевног језика*, Београд 1936.

Светио писмо Сјарога и Новога завета, превео др Лујо Бакотић, Београд 1933.

72 Младомир А. Тодоровић, *Речник мање познатих речи и израза у Светиом писму*, Крагујевац 1994, XVII.

граматику и друге акције остајали су без праве завршнице. Недостајало је одлучности и подршке. Према Матици је био резервисан и патријарх Рајачић који није имао добре односе са владиком Платоном Атанацковићем, њеним председником после Саве Текелије.

Да им недостају просветне институције Срби су осећали и знали још од патријарха Чарнојевића који је тражио царско одобрење за оснивање школе са штампаријом за образовање теолога али га није добио. Шта су све током 18. века чинили српски митрополити и епископи на организовању школства и просвете добро је изучено у радовима српских историчара и показано је да је све то било испод реалних потреба.⁷³ Ни лаици нису имали више успеха: Орфелин је успео да изда само један број Славеносерпског магазина у којем је жалио што Срби немају просветних и научних установа и друштава. Карловачки круг Стефана Стратимировића имао је научне амбиције. Али, Карловачки круг није постао научна институција. Стратимировић је више него иједан црквени поглавар имао услова, што се броја и квалитета образованих Срба тиче, да током своје дуге владавине створи прву српску високу школу. Зашто он то није покушао да уради овде се о томе не расправља. Међу покушаје оснивања научних институција од значаја за Србе, Мираш Кићовић је (у својој књизи о Јовану Хацићу) уврстио и један предлог француског књижевника Шарла Нодјеа. Као уредник Илирског телеграфа у Љубљани, Нодје је 1813. године узалудно предлагао гувернеру Илирије генералу Бертрону да оснује Илирску академију. Кићовић мисли да је до оснивања научне институције могла довести и намера Вука Караџића из 1814. да сазове учене Србе ради решавања питања о правопису. Зна се да је остварење тог предлога сузбио Копитар.

Али, од свих замисли најпромишљенији и најозбиљнији био је план Лукијана Мушицког да у манастиру Шишатовцу оснује Сдружество за потпомагање књижевне дјелатности, које би се бавило црквено-словенским и српским језиком, издавало књиге учених Срба и четири пута годишње часопис Србскиј вјестник. Његов саучесник у овој идеји био је Ђорђе Магарашевић, професор новосадске Гимназије. До остварења ове замисли није дошло. Године 1823. млади Јован Хацић, студент права, покушао је да у Бечу оснује друштво за издавање дела српских писаца, али није успео. У једном тренутку у почетку треће деценије 19. века изгледало је да ће у Новом Саду доћи до јачег груписања културних и научних радника. У новосадској Великој православној гимназији тада су радили Георгије Магарашевић, Павел Јозеф Шафарик и Милован Видаковић. Али до неке организације или институције није

73 Никола Гавриловић, *Латинске и илустриране школе. Клерикалне школе. Покушај оснивања српске гимназије у Новом Саду. Наставак рада на оснивању семинарије у Темнишвару, у књизи Историја школа и образовања код Срба*, том I, Београд 1974, 217-236.

дошло. Шафарик је сјајно започео своју каријеру слависте истраживањем књижевне прошлости Срба и других Јужних Словена, али је напустио Нови Сад не засновавши у њему славистичког центра мада су за то тада постојали услови, сви изузев политичких. Младих школованих људи већ тада је било међу Србима доста, близина Сремских Карловаца и фрушкогорских манастира који су били ризница културног блага српског народа, близина Новог Сада границама српске државе у повоју, трговачке и родбинске везе новосадских трговаца и грађана са сународницима у Славонији, Босни, Херцеговини и другим српским крајевима, све је то ишло у прилог јачању Новог Сада као културног, па и славистичког центра. Од свих покушаја тога круга који су сачињавали Мушички, Магарашевић, Шафарик, па и млади Хаџић, успео је само Летопис (1825). А Летопис је дао повод за оснивање Матице српске, али у Пешти, а не у Новом Саду.

Покушаја оснивања књижевних друштава било је и после настанка Матице српске. Димитрије Тирол је тражио одобрење да у Темишвару оснује Друштво љубитеља књижевства српског, али мађарске власти му то нису одобриле. Јосиф Миловук (зачетник Матице српске који је улогу њеног творца препустио Јовану Хаџићу) хтео је да у Пешти 1833. године оснује Српско књижевно друштво. Власти нису дале одобрење Миловуку а 1834. забраниле су рад Матице српске. Њен рад је обновљен после две године.

Пешта, у којој је настала Матица српска, са Будимом, чија је универзитетска штампарија имала искључиво право штампања српске књиге, била је у првој половини 19. века, све до мађарске буне 1848. не само мађарски него и српски интелектуални и културни центар. Поред угледних грађана као што су били сенатор Јован Мушкатировић или песник Михаило Витковић и свештеник Павле Витковић, затим многи оснивачи и сарадници Матице српске, у Пешти су живели и врсни интелектуалци Сава Мркаљ и Лука Милованов који су дошли из удаљених српских крајева. Задржавао се овде и ту свио свој дом и Сима Милутиновић Сарајлија. У Пешти су почеле да излазе српске новине после укидања бечких Новина србских. У пештанском Текелијануму и око њега се концентрисала млада српска интелигенција. Али, Србима није било дато да у Пешти оснију јак српски славистички центар. Ту улогу, већ у то време, себи је резервисао Беч и он ће је и остварити током 19. века.

Од саме појаве илирског покрета са средиштем у Загребу радило се на слабењу привлачне снаге Пеште као словенског центра. Пресељењем српских снага у Нови Сад још више је ослабила српска компонента у Пешти. Јован Хаџић је напустио Матицу такоређи на пречац већ 1831. године и отишао у Нови Сад где је убрзо постао дугогодишњи директор новосадске Гимназије. Од Пеште преко Новог Сада ка Загребу биће усмеравани и други српски интелектуалци, укључујући и такве као

што су били Јован Суботић и Јован Јовановић Змај, Михаило Полит-Десанчић и други.

Матица српска није постала онаква научна установа какву је Текелија желео. Велики ударац она је, као и цео народ, доживела у буни 1848. године. Борбе су вођене на терену на којем су живели Срби и страдања су била велика. Нови Сад, моћни српски трговачки и занатлијски центар, упориште српске цркве и расадник младе српске интелигенције, нестао је у пламену гранатиран са Петроварадинске тврђаве 1849. године. Срби су после буне изгубили вољу према Пешти и, омамљени идејом о српској Војводини, тежили су југу. Међутим, о њима се највише одлучивало у Бечу, Загребу и у Темишвару у којем је било седиште краткотрајног српског војводства.

Пресељењем у Нови Сад (1864) Матица се нашла као у цепу. На југу, где је у већем броју живео српски народ, већ су се утврдили људи и снаге који неће дозволити Матицино ширење ни према југу ни према западу. Штросмајер је био у Бакову, природно незаинтересован за Матицу и поред дарова које јој је дао. Српске власти у Београду маргинализовале су значај Матице српске утолико више што је Уједињена омладина српска, која је имала упоришта у Матици, деловала против режима кнеза Михаила. Сем тога, Матица је опет била изложена притисцима и тортури неповерљивих и нетолерантних мађарских власти. А људи у Матици су се или сувише опустили (Антоније Хаџић) или су се све више окретали политици (Јован Суботић, Светозар Милетић и други). Великих културних пројеката у Матици није било. Преко Текелијиних амбиција и аманета био је превучен застор. Неговали су његов култ добротвора, али су били далеко од тога да од Матице праве научну установу са ослоном у свим срединама и у свим структурама српског народа. Важни културни и научни послови све више су обављани у Загребу.

Ако је Матица понекад и била у прилици да јој на чело дођу агилнији људи, њихов рад у њој био је спречен. Када је за председника Матице био изабран доктор Лазар Станојевић, отац чувеног српског историчара Станоја Станојевића, његов избор нису потврдиле државне власти и он је морао бити поништен. То је био исти онај Станојевић који је, као студент медицине у Бечу, после Вукове смрти скренуо пажњу Вјекославу Утјешановићу Острожинском да не прихвати Штросмајерову идеју да се Српске народне пјесме штампају под насловом Наше народне пјесме, „јер би браћа Хрвати временом зацело тврдили да се под тим ‘наше’ разумеју само хрватске песме”.⁷⁴

У неким делима Матичиних историчара који су у 20. веку писали о језичким и филолошким аспектима те историје тенденциозно је приказана улога Саве Текелије у Матици. Довођена је у питање аутен-

74 Голуб Добрашиновић и Боривоје Маринковић, *Сусрећи с Вуком*, Нови Сад 1964, 262.

тичност културног покрета Срба у Угарској уочи и у време деловања Вука Караџића. Издајано је Вуково деловање и супротстављано томе покрету. Понуђена је погрешна теза о заостајању Срба за другим словенским народима у формирању националне свести крајем 18. и почетком 19. века. Створена је тако представа о још једном процепу и дисконтинуитету у историји српске културе којег заправо није било.

Тезу о српском заостајању за другим народима у погледу буђења националне свести лансирао је Радивоје Врховац, председник Матице српске (1921-1936). Он је поводом Матичине стогодишњице написао студију *Матица српска и српски језик* и у њој изнео да је „свест о словенској заједници и узајамности пробуђена у нас чешкословенистичким покретом” и да су духовне везе са Русијом проузроковале „нешто спорије формирање српског културног национализма”.⁷⁵

Међутим, свест о словенској заједници и идеја о српском културном и државном национализму живели су међу Србима још од грофа Ђорђа Бранковића и патријарха Чарнојевића, преко Арсенија IV Јовановића – Шакабенте и Жефаровића, до Орфелина, Јована Рајића и даље. Никакве препреке са руске стране нити подстицаји из Чешке и Словеније ту нису били од пресудног утицаја. Ако се мислило на Шафарика и Копитара, они су се уклопили у процес који је био започео и пре њихове појаве. Доситеј Обрадовић изнео је свој програм у *Писму Хараламјију* истовремено када тек започиње делатност „оца славистике” Јозефа Добровског. То што су се на челу првих српских православних гимназија налазили Чеси и Словаци била је ствар државне политике. Православни Срби су могли бити и били су професори и ректори високих школа у Русији у то време, али не и у римокатоличкој Хабзбуршкој Монархији. Способних српских интелектуалаца било је и у круговима српске цркве и у грађанском staleжу. Тек када буде сабрано и приказано све што су ти интелектуалци покушавали и што су постизали на духовном пољу, без обзира на то где су живели и радили, видеће се колика је била њихова стварна снага.

Дугогодишњи председник Матице српске између два светска рата Радивоје Врховац негирао је Славеносрбима обележје националног културног покрета и приписивао им ненародни и клерикални карактер. На тај начин, Србима је оспоравано првенство у националнокултурним покретима на словенском југу у овом историјском периоду а за рачун других покрета, пре свега илирског. За овај фалсификат дуго је припреман терен и у науци и у политици, али он је могао да се у овако драстичној форми појави и у Матици српској тек захваљујући државној заштити југословенске идеологије после Првог светског рата. Има много доказа у литера-

75 Радивоје Врховац, *Матица српска и српски језик. Матица српска 1826-1926*, Нови Сад 1927. 140. Сви наводи из овог рада даље ће бити означени бројем стране у загради.

тури да су ствари са афирмацијом националне самосвести Срба стајале сасвим супротно од онога како је о томе писао Врховац.⁷⁶

После Другог светског рата Матичнин дугогодишњи званичник Живан Милисавац у раду *Сава Текелија – њоследњи зајточник славено-сербског језика* (1976) описао је Текелијина настојања као председника Матице српске (1838-1842). Позивам се на овај рад, а не на *Историју Матице српске* (1986) истог аутора зато што је овај рад ранијег датума и што је самим тим извршио већи утицај, што је краћи и прегледнији, што је посвећен схватањима Саве Текелије о српском језику и правопису и што ставови изнесени у њему не противрече онима у *Историји*. Осим тога, овај рад је карактеристичан као покушај измирења два опречна приступа Сави Текелији – Николе Радојчића са почетка шездесетих година 20. века и оног који су одабрали издавачи Текелијине Аутобиографије из 1966. године и редактор Александар Форишковић. Радојчић је исповедио своју веру у смисао култа Саве Текелије у српском народу, а Просветиним издањем Аутобиографије тај култ се рушио.

Милисавчева је заслуга што је овим чланком скренуо пажњу на Текелијин рад у Матици, којег Форишковић нигде ниједном речју није поменуо, и што је за савремене читаоце препричао садржину Текелијиног Писма Платону Атанацковићу, текста слабо приступачног читаоцима. Али ни Милисавац није био опредељен за неговање Текелијиног култа у Матици српској нити је разумео смисао Текелијиних настојања у њој. На основу увида у документа, записнике и забелешке, Милисавац је овако оценио Текелијин рад као Матичиног предсеника:

„Он је настојао да Матицу п р и н у д и да ради на остварењу његових схватања, али јој није обезбедио, као што су то урадили мађарски племићи у случају Мађарске Академије наука, потребна средства. Он је предвидео да Матичини редовни чланови примају годишњу плату и да стога буду обавезни да извршавају Матичине научне планове. А та средства требало је да обезбеди српски народ.” Милисавац описује Текелијину замисао о прилозима грађана и чланаринама оснивача, о верификацији установе од стране црквенонародног сабора, о систему продаје књига, о позиву на прилагање од стране митрополита, владика, манастира, протопрезвитера, свештеника, ђаконa, парохијана, учитеља, официра Срба и српских црквених општина, свих спахија поименце, па диштрикта кикиндског и бечејског, затим краљевских вароши у којима живе Срби и, најзад од Србије, Црне Горе, Трста, Котора и ‘вообште ко се зна да је рода нашег’. Текелија је још замислио и то да се по већим српским местима ‘јавна увеселенија, театри и балови дају’ у корист Матице српске.

76 Види: Лазо М. Костић, *Образовање и одржање српске нације. Према ситраним њисцима. Колекцијанеја*, Швајцарска 1978.

Милисавац је овај Текелијин покушај оценио као анахрон и написао је: „Та Текелијина Матица-академија била је цртана маглом.” И још: „Текелија се борио за химере”(279). Текелијин план, међутим, није био ни анахрон ни химеричан. Текелија се као Матичин председник вратио својој првобитној замисли од пре пола века, из времена његове књиге *Једнога Арађанина начерџаније...*, идеји о организовању целокупног српског народа на основу просветног и културног програма. Текелијина жеља да од Матице створи научну установу која ће се бавити славенским језиком, а то значи старинама, књижевношћу, културом и традицијом у ширем смислу, била је сасвим легитимна, природна и у духу времена. Ширину на коју је он сматрао да треба поставити темеље ове институције, Матица у својој историји, без обзира на декларисана опредељења, никада није постигла. А када јој је у Југославији ослонац постала држава и њена делатност се значајно разгранала, она се одвијала на идејним основама које су постављали Врховац и Милисавац, а не Сава Текелија.

Текелија у своје време није хтео да ради ништа друго него што је радио гроф Јанко Драшковић прикупљајући од народа средства за националне институције. Он у Матици није желео ништа друго за Србе него што је две деценије касније урадио бискуп Штросмајер за Хрвате, оснивајући им институције, додуше под југословенским именом, али ипак за Хрвате. Ако је природно да је, у ондашњем свету, могао рачунати на подршку један католички бискуп, али не и српски аристократа малтретиран на разне начине (изолацијом, неуспешном бракоразводном парницом и насртајима на имовину) није природно да доцнија српска историја и наука дају несебично признање Штросмајеровим настојањима, а ускраћују га Текелијиним.

Када Виктор Новак пише како је загребачки бискуп Максимилијан Врховац на почетку 19. века желео да организује истраживање словенских писаних споменика на Атосу, „дакако, са Добровским и Копитаром на челу”, он о томе пише са дивљењем иако, колико знам, ни бискупу то није пошло за руком. Новак не каже да се бискуп заносио химерама, него истиче како је, тобоже, Врховац предњачио „и идејом и знањем и готовошћу” каснијим иницијаторима и остваритељима студија на Атосу.⁷⁷ А коме је предњачио Сава Текелија својом идејом да створи снажну научну институцију која ће се бавити српским старинама и славенским језиком?

Матица је у југословенском периоду своје историје била у ситуацији да на подручју Војводине, у Новом Саду, спроводи југословенски програм. То је значило да су се у њој сукобила и борила два утицаја: један из Београда и други из Загреба. После Првог светског рата из Матице су одведена на положаје универзитетских професора у Скопљу и у

77 Виктор Новак, *Вук и Хрвати*, Београд 1966. 43.

ЗАКЉУЧАК

Резултати до којих се дошло анализом списа Саве Текелије у овој књизи потврђују оцену више писаца и историчара да је Текелија један од најсветлијих ликова српске прошлости. Покушаји да се баци сенка на тај лик, којих је такође било, заснивани су на предрасудама и фалсификацијама који су били у функцији расрбљивања. Показало се да Текелијино дело не губи него све више добија на значају, јер је било важна карика у успостављању континуитета српске мисли. Има једна реченица у Владике Николаја која говори о Светоме Сави, а могла би се применити и у осветљавању лика Саве Текелије. Та реченица гласи: „Сав позитиван, практичан и конструктиван до сржи у костима, како само може бити један духовни човек, један јеванђелски домаћин, Сава је смислио како да победи зло добрим.” (1996, IX:12). У сваком случају, Текелија је истрајао на светосавском путу служења добру и истини.

Као најобразованији потомак угледних српских породица у којима је пре њега било врло снажних и заслужних личности (које су живеље у три царевине: аустријској, турској и руској) Сава Текелија је имао отворене видике и према прошлости, и према тадашњем стању и према будућности српског народа који је сагледавао као посебну целину међу другим народима. Велике препреке појављивању његових списа, као и врло оштре реакције које су они изазивали, биле су последица слободе мисли и ширине погледа у тим списима.

Од 38 штампаних радова Саве Текелије, писаних на шест језика, овде је анализирана већина. Текелија се бавио најважнијим питањима српског национа. У његовим списима промишљане су основне идеје српске мисли: идеја државе, идеја континуитета, идеја ослобођења, идеја постизања народне целовитости. Са вокацијом просветитеља он је и практично радио на остваривању националноослободилачког, просветног и културног програма. И када нису читани његови списи, Текелија је деловао ожитвореном идејом, задужбином, примером, стално оживљаваним сећањем и захвалношћу својих питомаца. Зато се проучавање његових списа не своди на текстолошку анализу него обухвата и питања судбине његових идеја и подухвата у времену.

По биографским и библиографским чињеницама рекло би се да је Текелија више урадио за свој народ него што му се тај народ после смрти одужио. То је упечатљиво показано кроз однос најважнијег српског

Љубљани два најспособнија човека из њене средине: Тихомир Остојић и Никола Радојчић, чиме је она знатно ослабљена. Матичин председник Радивоје Врховац одбио је 1925. године захтев министарства да иде за професора у Скопље. Као дугогодишњи директор сремскокарловачке Гимназије навикнут на послушност хрватским властима, он је и у Нови Сад и у Матицу пренео утицај са те стране. Карловци су били под хрватском јурисдикцијом у време Аустроугарске, а и после југословенског уједињења још пуних шест година били су под управом просветних власти из Загреба.⁷⁸ По ономе како је писао, Врховац је био експонент хрватске политике или, у сваком случају, бар доследан поштовалац и ученик хрватске филологије. Када је после Другог светског рата Матица постала поуздан ослонац режима Јосипа Броза, који је настављао политику Аустроугарске према Србима, Врховац је у том режиму био поштеђен критике и разобличавања због заштите коју је уживао у фашистичком режиму Независне Државе Хрватске за разлику од других матичара који су уживали заштиту Недићевог режима у Београду. Њега, а не Тихомира Остојића, следили су после рата у Матици српској.

Милицавац је од Врховца преузео идеју да у Текелијиним, односно у Матичиним настојањима у 19. веку треба видети маглу. Радивоје Врховац је у поменутом раду *Матџица српска и српски језик* оценио некадашња настојања у Матици као „бежање од ствари и стварности у ‘предјеле’ магловите учености” (178).⁷⁹ Ова оцена изречена је поводом *Граматики* Јована Суботића, али она сажима све друге оцене овог аутора о филологији „учених” Срба у 19. веку. Стављајући речи учени Срби под наводнике чињена је једна од највећих неправди према српском културном покрету. Његови носиоци су били истински учени људи, са класичним образовањем, упознати са савременом европском мишљу. Они су имали јасну и снажно развијену националну свест какву би сви народи у то време пожелели.

Суботићева Граматика једно је од оних дела која су жива сахрањена и никад нису штампана попут Бранковићевих Хроника и Библиографије Лукијана Мушицког. Карактеристична је животна прича овог рукописа. На Матичином конкурс за српску граматику 1844. године Конкурсна комисија (Евгеније Јовановић, владика горњокарловачки, Димитрије Исаиловић, директор виших школа у Београду и Павел Јозеф Шафарик, већ познати слависта) позитивно је оценила рад и наградила га са 100 дуката. Преговори око штампања трајали су 20 година. Године 1867. Граматика је предата на поновни преглед, сада Ђури Даничићу и Петру Нинковићу са образложењем да је дело обимно, а и наука је за 19 година

78 Теодора Петровић, *Сећања (IX)*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 25/3, Нови Сад 1977, 560.

79 Цитирани изводи из овог рада Радивоја Врховца биће у даљем тексту обележени бројем стране у загради.

узнапредовала, па га треба поново прегледати. Не зна се да ли су прегледачи свој задатак обавили и како, тек рукопис је остао нештампан. На ову Граматику скренуо је пажњу Тихомир Остојић у издању *Авѣобиографије* Јована Суботића, где је изложио њен садржај и штампао један део рукописа – *Правойис*. Остојић је сматрао да је велика штета што ова Граматика није штампана у своје време.

Насупрот Остојићу, Врховац је дао негативну оцену ове Граматике и написао је: „...она храмље на сваком кораку и, крај свега тога што је Суботић много хтео и много обухватио, она би била антиквирана већ 1850. године Даничићевом *Малом грамаишником*, која није имала ту ширину, али је дала нешто позитивно и чврсто. По нашем мишљењу, за Суботића је боље што му Граматика није штампана, а боље је било и за Матицу, јер би се убрзо било показало да наука њоме није ништа добила” (182). Из чињеница које је Врховац изнео у опису Суботићеве Граматике може се, међутим, закључити сасвим супротно. Шта о томе данас мисле српски лингвисти? Да ли се неко враћао овој Граматици после Врховца?

Остојић и Врховац били су савременици и сарадници. Остојић се тешко пробио у Матичин врх и кратко је на њему остао. Врховац је прво дуго утицао (учествовао је и у случају Лаза Костић-Змај), а потом је и владао једну и по деценију у овој институцији. Пуч који су против његове управе у Матици организовали српски интелектуалци на половини његове владавине (1929) није успео.⁸⁰ У поменутом раду о Матици и језику, другом од једина два већа рада које је написао (први је књига о Ђури Даничићу, 1923) његов циљ је био да докаже оно што је и написао: „Наука о српском језику нити се родила у Матици нити је у њој имала своје стручне заступнике...” (196) Он ту оцену ничим није ни покушао да релативизује или ублажи. Све српске писце изузев Вука и Даничића, он је називао „дилетанти” у филологији. Тај епитет он није подарио ниједном филологу који није био Србин, па чак ни онима који су са српским „дилетантима” били сагласни.

Врховац је уложио много труда да релативизује значење Шафариких ставова о српском и славенском језику пребацујући овом научнику што „ни у питању књижевног језика српског није могао да изађе из традиције” и што се слагао „са свима нашим старијим писцима” (177). Он се трудио да покаже колико су и Добровски и Шафарик били у заблуди, први зато што је мислио да „славенски језик више припада Србима, него Русима” (Славин, 1808, 312) а други је „скривио што су наши Славеносрби мислили да су на добром путу” и што су се утврдили „у њиховој привржености према старом језику црквеном, и у вери да се једино њиме може српски народни изобразити за књижевни” (131). Врховац каже да

⁸⁰ Федор Никић, *Борба најредне групе младих за реформе Мајице српске (1927-1930)* у књизи *Радови (1919-1929)*, књига IV, Београд 1982, 145-158

и када је научно „потпуно разбијена илузија'о пореклу тога (славенског језика) као старог српског”, српски писци се нису одрекли те илузије (129). Он не каже ко, како и када је ту илузију разбио.

Овај председник Матице српске овим се дистанцирао од ставова својих претходника. Мада је познавао црквенословенски језик и предавао: грчки, латински и српски у сремскокарловачкој Гимназији и Богословији, он из те области ништа није написао, ниједно веће дело. Али, зато је у младости написао негативну критику на неке радове Љубе Стојановића из те области угађајући Јагићу. Он је тиме и започео своју успешну каријеру као послушан службеник просветних власти у Загребу и јагићевац који је истицао да се са Јагићем никада није сreo.

У Врховчево време крајем 19. века, Летопис Матице српске је престао бити „орган за српску филологију”, како тврди сам Врховца. Међу последњим радовима из ове области у Летопису штампан је Врховчев чланак *О књижевном језику српском* у којем се тражи договор о утврђивању „једноликог” српскохрватског правописа (204). Та Врховчева жеља оствариће се недуго после његове смрти, када је дошло до потписивања Договора о српскохрватском језику у Матици српској 1954. године и када је на основу тога Договора израђен *Правойис српскохрватскога језика* 1960. године. Иницијатор анкете о језику у Летопису Матице српске, која је претходила Договору, био је Живан Милисавца. Тек овим Договором, а не оним из Беча 1850, као што се обично мисли и криво приказује, озваничен је српскохрватски језик.

Када се истиче, а то се чини прилично често, да је Сава Текелија био доживотни председник Матице српске, то из историјске перспективе делује трагикомично. Текелија је умро у дубокој старости, у 82. години, а улогу председника Матице добио је само четири године раније. Није се, дакле, ни могло рачунати са његовим дугим управљањем ни великим резултатима. И за то кратко време он је показао изузетан активизам и оставио много задатака будућим матичарима. Матица српска те задатке није испунила.⁸¹

Није било исто тако са следбеницима Максимилијана Врховца и Јосипа Јураја Штросмајера. Они су основали, прво у Такову, а одмах после рата 1945. у Загребу, институт за старословенски језик. Тежиште јужнословенске филологије већ са Јагићем у Бечу и Даничићем у Загребу померено је на запад, ван средишне линије српског животног простора. Томе су допринели и они који су негирали значај Славеносрба, који су били лажни вуковци и који су изневерили и Вука и Текелију.

81 О томе како се Матица шездесетих и седамдесетих година 19. века бавила питањима српског језика, граматике и речника види у књизи Живана Милисавца, *Историја Матице српске, II део*, 162-169.

Последњих година и у Матичиним издањима се пише, доста обазриво, како је Вук у старости тражио ослонаца међу тзв. Славеносрбима и указивао на српске великане: Текелију и Мушицког, па и Доситеја, као на своје претходнике у реформи српског правописа.⁸² Међутим, односи Текелије, Вука и Матице српске, не могу се објаснити у оквиру старе научне парадигме оптерећене предрасудама и фалсификатима. Читав систем предрасуда о Србима и њиховој културној историји треба одбацити откривањем истинитих чињеница и логичним утврђивањем односа међу њима.

82 Радован Мићић, *Порјекли из српске културне историје*, Нови Сад 1995, 70.

књижевног друштва, Матице српске, која је пропустила да у Летопису забележи Текелијину смрт и да му обележи гроб, да му штампа сабране списе, да чува како треба његову библиотеку и да објави сакупљену архивску грађу о њему и његовој породици. Тиме што је сахрањен у породичној цркви у Араду, како се сахрањују само великаши, и што су се на његово пресељење у вечност одазвали стиховима многобројни песници, међу којима и његов наследник на месту председника Матице српске, показало се као да је Текелија био изнад значаја самог друштва Матице српске. То и није изузетак у српској културној прошлости у којој поред упадљиво високих домета појединаца стоје скромна достигнућа српских културних установа. У питању је исти несклад какав је постојао између велике снаге српског народа и малих моћи српске државе.

Рецепција књижевних списа Саве Текелије била је отежана због њиховог политичког садржаја, за разлику од дела Доситеја Обрадовића која нису имала такав карактер. Текелијино дело, пуно историјске самостости и уважавања српске политичке и културне традиције, оповргава једнострану научну парадигму о 18. веку као времену започињања и закаснеле европеизације српске културе. Оно подвлачи тежњу за очувањем континуитета националне културе путем језика, старе књижевности црквене и историјске, али и оне која је и тада и раније писана на народном језику и на другим језицима тадашње културне комуникације. Истовремено то дело сведочи и о развијеној међународној комуникативности српског духа, о кореспонденцијама са класичном старином грчком и латинском, о словенској узајамности и германској условљености. Маргинализација Текелијиног дела је последица прикривања ових чињеница које је било у функцији затирања културног стваралаштва и спутавања слободне српске мисли, а у интересу аустријских патерналистичких и културтрегерских настојања и претензија на српске земље.

О српском националном и културном идентитету Текелија је написао једну од најбољих расправа, и не само за оно време, Расправу о Србима. Значај овога списка потврђен је и тиме што је он, на неки начин, доживео судбину сличну Текелијиној библиотеци. Оспоравањем Текелијиног ауторства ова Расправа је истргнута из велике грађевине Текелијине задужбине. Основна идеја ове расправе је да је српски народ један и јединствен, без обзира на различита имена којима га називају, без обзира на различите вероисповести којима делови тога народа припадају и без обзира на различите државе у којима тај народ живи.

Овде је на нови начин осветљено питање Текелијиног учешћа на Темишварском сабору. Доказано је да он није био у мањини, како тврди досадашња историографија. Својим залагањем за озакоњење српских привилегија Текелија је заступао мишљење већине српскога народа у Хабзбуршкој монархији организованог тада по српским црквеним општинама и епархијама. То залагање имало је своју традицију код Срба дугу читаво једно столеће. Темишварски сабор може се сматрати једним

од ређих српских политичких успеха у Аустрији у 18. веку за који је Текелија био веома заслужан. Из сукоба са царским генералом Шмитфелдом и групом његових послушника на самом Сабору он је изашао као победник. Позитивне политичке последице тога успеха по српски народ иду у прилог оваком гледању. То што политичка борба Срба није настављена и после Темишварског сабора, ствар је општих политичких прилика и става српске црквене јерархије на челу са митрополитом Стратимировићем која је одустала од даље борбе. Овде је такође показано да је Стратимировић био изабран за митрополита на Темишварском сабору по вољи бечког двора а не противно тој вољи, како тврде српски историчари (изузев Душана Ј. Поповића).

Ни Текелија није имао прилике за дуготрајније политичко деловање у Монархији. Али он није одступао од ставова о потреби политичког рада за остваривање народних интереса. То своје уверење изразио је и у стиховима. Текелијина Посланица Србима је доказ да се и на политичке теме могу писати добре песме.

За учешће Саве Текелије на Темишварском сабору везане су предрасуде о њему као племићу удаљеном од свога народа и оданог интересима угарског племства. Те предрасуде проистекле су из погрешних историјских интерпретација које су таквих размера да су добиле карактер разисторије. Као и Текелијино учешће на Сабору тако је и његова Темишварска беседа доживела погрешне интерпретације од којих су најважније оне које се тичу политичке равноправности народа у Угарској. Није тачно да се Текелија у Беседи залагао за један политички народ у Угарској, мађарски. Напротив, залагао се за то да Срби, као старији народ у Угарској и од самих Мађара, у свему треба да буду са овима равноправни, па и у управљању државом. Инсистирао је на праву српског народа да одлучује о својој судбини на свим оним местима у држави на којима се такве одлуке доносе. Текелија је заступао принцип народног суверенитета. Он је отворено и оштро указао на трагичну обесправљеност српског народа који је био у, тобоже, привилегованом положају у Хабзбуршкој Монархији.

Темишварска беседа, с разлогом оцењена као научни рад трајне вредности, има изванредно слободоумне, филозофски засновне, практично-политички реалне и у много чему непревазиђене ставове о народном суверенитету, о уставној монархији, о законитости, о политичком вођи као услову политичке борбе, о теократији као превазиђеном облику политичке организације народа, о интересима целовитог српства и будућој улози Србије у обнављању српске државности, о Француској револуцији и улози племства у појединим европским друштвима, о деспотизму и једнакости међу поданицима коју нуди такав облик владавине и којој не треба тежити, о супротстављању насиљу, политичким обманама и егзистенцији заснованој на предрасудама, о миротворству и хармоничним односима Срба са другим народима, о

моралним вредностима народа, о „поштењу срца”, о сопственој одговорности за своју судбину. Беседа се одликује и речитошћу и мудрошћу и велика је штета што није чешће штампана и што је нема у обавезној школској лектури, књижевнојезичкој или историјској.

Временски најближи текст Темишварској беседи, Дневник Саве Текелије вођен је у Бечу у годинама после промене политичке ситуације изазване реакцијом на Француску револуцију и убиство француског краља. Дневник доноси спознају о политичкој бесперспективности Срба у Хабзбуршкој монархији. Он тематски прати питања покренута у Темишварској беседи, али о њима говори са још више непосредности. У њему доминирају питања о верској нетрпељивости и римокатоличком прозелитизму, о нездравим односима државе и цркве, о корупционашким злоупотребама вере, о прогонима учених и честитих људи, о нарушавању законитости и о насиљу, о угрожавању уставних права и слобода, о искључености Срба из управног државног апарата, о незгодном положају Срба између Немаца и Мађара, о физичком истребљењу српског народа у Монархији, о просвећености народа и сопственим плановима у томе правцу, о социјалној правди и обесправљености и других народа, о правима човека. Осуда понашања и политике митрополита Стратимировића поводом продаје српске штампарије Стефана Новаковића пештанском Универзитету и незадовољство митрополитовим недовољним заступањем српских интереса пред државним властима провалило је у Дневнику свом снагом. Жустри антиклерикализам, тежња ка истинољубивости у свакодневном животу и раду, али и подлагање свеопштој сумњи и безверју (не у религиозном смислу него у смислу односа међу људима и народима), врло су наглашени у Дневнику и они помажу да се схвате разлози Текелијевог повлачења из државне службе.

Дневник је у великој мери послужио као грађа за Аутобиографију, најпознатије Текелијево дело. Вести из дипломатије и политике и цртице о животу на бечком двору, бележење догађаја из народног живота, наговештавају онај живописни стил појединих делова Аутобиографије. Истовремено, Дневник делује и као предлог за политолошку студију о бечком друштву крајем 18. века. Требало би трагати за осталим непронађеним деловима Текелијевог Дневника.

Средишње место у делу Саве Текелије представља његов просветитељски програм. Српска црква, српска омладина, српска култура и цео српски народ имали су у Сави Текелији великог дародавца али и модерног протагонисту старе светосавске филозофије просвећености. Текелија је био један од највећих српских задужбинара који је својим примером на прелому векова допринео обнови овога вида културног и социјалног рада и стваралаштва Срба. То што у савременим прегледима српског задужбинарства нема Текелије или се он тамо спомиње спорично и погрешно проистекло је из оних тешкоћа на које је овде

указано као на вештачке препреке у развоју српске мисли и на пресецање континуитета и разбијање целовитости српске традиције и историје.

Када се наведу писци и књиге које је Текелија помогао, када се поброје имена више стотина интелектуалаца који су се ишколовали уз помоћ Текелијиних стипендијских фондова, када се истакну све институције које је основао или даривао, у којима је сарађивао или њима управљао, онда је то цео један комплекс или културна кнежевина која је живела више од једног века и која би се могла звати онако како је било прозвано његово грађанско Заведеније у Пешти — Текелијанум. За легитимацију Срба као културног европског народа од огромног је значаја изванредно богата Текелијина библиотека која је била достојна и већих дворова од Текелијине куће у Араду, а још 1787-9. била је „зар вешча него руска царска“. Текелијино инсистирање на бољем школовању православног свештеничког подмлатка било је последица његове спознаје о прекој потреби бољег рада на духовном уздицању народа. Текелијино залагање за семинарију имало је пуно оправдање, али је реализовано тек после једног века и то за кратко.

У тражењу спаса за свој народ и лека за велике ране које су му нанесене, Текелија је одабрао борбу против незнања као пут који води истини и правди и то Христовој истини и правди. Иако школован на идејама рационализма Текелија није прихватио тадашњу секуларизацију науке и вере и остао је у старој традицији њиховог јединства. Он је по томе, са данашње тачке гледишта, модернији од рационалистичких филозофа свога доба. Као мислилац Текелија разликује пуко незнање од кривога знања или заблуде и ово друго сматра горим и штетнијим од првога. Разликовао се од просечног рационалисте и по томе што се залагао за метод конкретне критике, за преиспитивање сваког знања као метод спознаје. Текелија није био јозефиниста, али не зато што не би веровао у позитивну улогу просвећеног владара, него зато што је видео да су у Аустријској апсолутистичкој монархији били неслободни и потчињени читави народи. Осим тога, његово просветитељство имало је дубље корене у српској светосавској духовности и животној филозофији. У своме трагању за истином о српском народу, о његовој судбини и правима, о његовом имену и језику, наилазио је на оштре полемичке реакције. Упорност са којом се борио за истину проистицала је из уверења да само истина може спасти његов народ.

За разлику од многих образованих Срба тога времена који су незнање српског и славенског пука сматрали природним стањем и одликом, он је то стање сматрао највећим злом и описао га је са дубоким осећањем бола и речима пуним песничког надахнућа у књизи *Једнога Арађанина начерџаније...*, која је можда и најбоља Текелијина књига. Она садржи модел просветне политике који је одговарао реалним условима тадашњег српског друштва које није имало државну подлогу. Текелија полази од филозофских погледа на човека као друштвено биће,

а реч обшћество (общество) употебљава са истом оном милином са којима је употребљавана реч отечество у старој средњовековној српској књижевности. Он је планирао да се не само његови Арађани него и цео српски народ организује као једно обшћество које се стара о народној просвети. Он тиме није излазио из оквира легалних могућности које су Србима стајале на располагању и рачунао је са улогом црквенонародног сабора. Принцип самоорганизовања српског друштва ради просветног програма даје Текелијиној просветној политици шире социјално значење. Он није давао само идејне основе него и прецизно разрађене економске и правне механизме којима је осигуравао стабилност и трајност својих стипендијских фондова и задужбинских установа. Осим тога, он је дефинисао и васпитне принципе и његови педагошки назови, без аристократских или других предрасуда, са дубоким познавањем природе и карактера српског човека, делују и данас свеже и убедљиво.

Основна одлика Текелијиних завештања је да су она намењена просвети српскога народа. Овим се он супротстављао наглом опадању економског, политичког и културног значаја Срба. Зато су Текелијине задужбине живе, а понекад и цветале, док је било снага које су чувале српске културне интересе. Почеле су да се гасе када је напуштена српска национална идеја после стварања Југославије, а нестале су после социјалистичке револуције.

Још Текелијини савременици учили су светосавски карактер његове просветитељске идеје и изразили су то, као и већину других својих мисли и уверења — у стиховима. Историчари су касније открили да је Сава Текелија био један од најзаслужнијих људи за обнову култа Светога Саве и за празновање Савиндана као црквеношколске славе. Међутим, управо овај изразито национални карактер Текелијине просветитељске идеје довео је до његовог потискивања из круга српских великана на просветном и културном пољу. То потискивање извршено је у име начела о европеизацији српске културе иза које је стајала културтрегерска германска сгргтегија. Њоме су потиснуте управо оне вредности српске културе које су најбоље сведочиле о њеном европском карактеру и нивоу као што су били Текелија и друга мање или више позната српска имена. Слично као Текелија прошао је и Јован Стерија Поповић, кога српска културна традиција памти скоро искључиво као комедиографа и песника а не и као ученог правника и правног писца, професора језика, књижевног теоретичара, просветног прегаоца и оснивача културних установа.

У време када је изгледало да је Текелијино име на врхунцу славе, приликом прославе стогодишњице рођења, Текелијини рукописи још нису били штампани, а објављене књиге нису прештампаване. Показало се да је и прослава била више последица политичких интереса Мађара да са Србима ступе у тешњи контакт, него смишљен српски културно-политички програм. Главна личност ове прославе, Светозар Милетић, последњи је укључен у припреме. Проблематизација односа између Саве

Текелије и митрополита Стратимировића, до које је дошло у време прославе, била је искоришћена у дневнополитичке сврхе као одјек поремећених односа српске црквене јерархије и Милетићевих народњака. Али је она имала далекосежне негативне последице за судбину Текелијиног дела. Текелији је приписан комплекс кривице према Стратимировићу као линији српског патриотизма у време Првог српског устанка, мада се он за живота о Стратимировића и ову линију ничим није огрешио. Санкционисање Текелије као ненародног елемента први је извршио Иларион Руvaraц. Српски патријарх Георгије Бранковић (1890-1907), један од најзаслужнијих црквених људи за развој црквених и школских институција, скинуо је комплекс кривице са Текелијиног имена и (уз нарочиту подршку Димитрија Руварца) високо је уздигао култ његовог просветитељског рада. Међутим, Јован Скерлић је следио Илариона, а обојицу њихови ученици. Од Текелије се почело зазирати као од туђинске појаве и то је настављено чак и после апотеозе коју су Текелији изговорили поједини песници и историчари између два светска рата (Милош Црњански, Душан Ј. Поповић, Милутин Јакшић и Вељко Петровић). Све то говори о ломовима и поцепаности српског духовног бића које је лако губило и тешко поново проналазило тло под ногама.

Опредељењем за рад на просветном и културном пољу Сава Текелија није престао да брине и чисто политичке бриге свога народа. Још у Темишварској беседи он је нагласио да је оправдано једино од Србије очекивати да започне обнову српске државе. Његова намера да иде у Србију и да тамо ради на подизању устанка није била реална, јер он то, као позната јавна личност, није могао извести без заштите аустријске државе коју он нити је желео нити је могао добити. Оцену да он у Србију није отишао јер није имао подршку митрополита Стратимировића (Душан Ј. Поповић) управо овако треба схватити. Али, пошто је устанак у Србији избио, Текелија није пропустио да са своје стране назначи политички правац тога ослободилачког покрета. Својом Мапом српских земаља он је поручио устаницима да није београдски пашалук једина српска земља која чека да буде ослобођена, а књигом *Римљани у Шћанији* саопштио је став да ослобођење српских земаља треба да буде ствар и задатак српског народа. Саветовао је опрез према великим силама које би дошле да помогну, а постале би освајачи. Најсигурнију одбрану видео је у ослањању на сопствене снаге. Његови ставови о односима јаким и слабих или великих и малих, о братској помоћи и слози, о потреби да се и у рату сачува човештво, о посебној вредности искреног пријатељства и поштења, од трајног су значаја. Текелија је давао предност политичким решењима над војним, полагао је много на мудрост државника који се стављају на чело народа, истицао је пример Петра Великог који је оснажио руску државу.

Текелија је добро знао да је за стварање српске државе потребна подршка великих европских сила и он је са своје стране предузео

одређене кораке да те силе подстакне у том правцу. У својим писмима Наполеону и аустријском цару Францу I Текелија је доследно заступао становиште да сваки народ треба да има своју државу. Национализам он схвата као право сваког народа на слободу. Великим силама: Француској, Аустрији и Русији он је препоручивао задржавање или проширивање државних граница на њиховим етничким територијама и спутавање прекомерних империјалних тежњи. Овај принцип код њега је важио за све велике силе и он га је отворено заступао. И Наполеону и Францу I он је предсказивао пропаст њихових империја ако не обуздају свој експанзионизам, сматрајући да исте такве руске тежње такође треба обуздати. Његово предсказивање о пропасти империја се обистинило. Није се још остварио само онај део његове визије који говори о снажној српској држави и нацији.

Текелија је дао прилично грубу слику српског народа, али је израстање Срба у модерну европску нацију требало од њих да створи европску силу више него другог реда. До тога је могло довести ослобођење и уједињење Срба којем су на путу стајали верска нетрпељивост, регионална подвојеност и потискивање српског имена, неукост народа, морална исквареност као последица робовања и теократија као једини преостали облик организације српског друштва која више није у стању да управља световним пословима. У оба писма Текелија предлаже да цареви помогну да се створи „српско или илирско краљевство” јер би оно било фактор равнотеже у Европи.

Текелијина идеја о Србима као битном фактору равнотеже у Европи има своје корене у светосавској православној традицији и у политичком програму грофа Ђорђа Бранковића који је ту идеју формулисао још крајем 17. века. Иако је имала историјскоправну форму, Бранковићева идеја је полазила од етничког принципа и предвиђала је стварање српске државе на српским етничким територијама. Бранковићева идеја је осујећена вољом аустријског Ратног савета, цара и његових римокатоличких саветника, али и панкroatистичком идејом Павла Ритера Витезовића који је илирску краљевину у границама од Јадранског до Црнога мора видео као саставни и легитимни део Хабзбуршке Монархије. Већ у овој колизији националних идеја Ђорђа Бранковића (Бранковићева идеја је касније обновљена код Текелије) и Павла Ритера Витезовића дошло је до сукоба две супротстављене и непомирљиве државне идеје: српске, која није тежила поништењу хрватске (стварање српске државе попут државе Хрватске, каже Бранковић, дакле, без ње) и панкroatистичке државне идеје која не види за себе никакве границе на Балкану и самим тим је усмерена на поништавање српске државне идеје.

Текелијин концепт стварања српске државе имао је предности над концептом митрополита Стратимировића изнесеног у његовом Мемоару руском цару. Стратимировић није ишао даље од тражења руског протек-

тората над српским земљама под Турцима. Ради се о два различита модела српске политичке мисли који су трајно присутни: један са тежиштем на националној самосталности и српској државној и културној традицији (Текелијин) а други са тежиштем на православном и словенском заједништву са ослонцем на Русију али, по свој прилици, ипак у оквирима Аустрије.

Текелијин национални програм ослобођења и уједињења Срба има већу вредност од *Начертанија* Илије Гарашанина зато што је комплетнији и што полази од реалног стања српског народа те у етничкој интеграцији и духовном јединству тога народа и у јачању његове моралне снаге види услов уједињења. Гарашнинов програм, који није оригинална творевина него компилација, оријентише се на проширење државе војном акцијом Србије, односно на уједињење одозго и запоставља питање културног стања и духовног јединства народа за рачун тајне дипломатије и пропаганде.

С обзиром на значај који је Текелија придавао духовном и моралном јединству, просвећивању српског народа и културном напретку, као важним питањима националне слободе и егзистенције, од великог је значаја његово учешће у српском културном покрету 18. и прве половине 19. века и његово сведочење о том покрету. У науци тај покрет још није свестраније описан и дубље протумачен као целина што чини велику тешкоћу у парцијалним истраживањима појединих појава. Извесно је, међутим, да су њиме доминирала питања националне књижевности и књижевног језика, питања школства и организације културног живота Срба, питања националне слободе и верске толеранције, напори за стварање националних просветних, културних и научних установа. О свим овим питањима Текелија је имао своје ставове и давао конкретне прилоге.

Анализом појава на плану језичке политике у 18. и у првој половини 19. века овде је показано да је језички рат у Срба био инсцениран са циљем да Срби по други пут остану без свога књижевног језика. Текелија није подржавао губитничку филозофију и у питањима књижевног језика он је заступао политику очувања традиције и континуитета, а то значи употребу и славенског и српског народног језика. Таквом језичком политиком чувала би се веза са старијим периодима српске књижевности и сачувао би се славенски језик од коначног заборава који му је претио. Истовремено, таква политика уважавала је и потребу писања на народном језику каквим је писао и Доситеј и други, па и сам Текелија, али и Вук Караџић и други. Текелија је изричито био за поштовање језика српских народних песама. Он није био против језика којим је писао Вук Караџић, али је био против неких Вукових правописних решења, односно Вуковог радикалног раскида са старом ћириличком ортографијом и тежњом да се ћирилица приближи латиници. Био је против избацивања славенског језика из употребе и против избацивања славенизама из српског

књижевног језика. Исто становиште о потреби неговања два језичка књижевна израза заступао је и Лукијан Мушицки.

Анализа ставова Саве Текелије о језику и правопису и његових односа са Вуком Караџићем и Лукијаном Мушицким показала је да се не може говорити о непријатељству између Вука и Текелије, али се може говорити о томе да је њихова сарадња, која није била безначајна, била спутавана и спречавана. Па ипак, ове три личности су остале духом и идејама повезане не само до краја живота него и после смрти и те везе су у различитим приликама различито откриване. Али све што је до сада откривено говори да се они нису само сукобљавали него су тражили и налазили ослонац једни у другима, што је показано и на примерима. Начелна идеја која их је повезивала јесте да је језик основни чинилац народног јединства. Сава Текелија је гаранцију тога јединства видео у језику црквенословенском као језику вере и старе српске књижевности (без обзира на замену српскословенског рускословенском варијантом тога језика) а Вук је гаранцију тога јединства видео у језику српских народних песама и дубровачке књижевности. Показало се да су обојица тежила истом циљу.

Вук ће злом срећом објаснити диглосију код Срба указујући на вештачки прекид до којег је дошло у развоју српскословенског језика приликом његове замене рускословенским. Он није написао да под том злом срећом подразумева несрећне политичке прилике које су довеле до те интервенције у језику српске цркве и књижевности, али друкчије се не би могао тумачити овај његов став. Вук као да је послушао Саву Текелију када се у позним својим годинама вратио проучавању славенског језика, које је у младости само започео. Он је тако потврдио српски језички и културни континуитет са средњим веком. Али сличан термин („шта можемо кад смо несрећни људи“) Вук је употребио да означи и српске књижевнојезичке прилике у свом времену. Овде је показано да је језички рат био инсцениран са циљем да се оспори српско порекло и славенског и Вуковог српског народног језика и да се тако поништи једна од најбитнијих ознака српског националног идентитета. Иза овога стајала је стратегија уништавања српске националне, па самим тим и државне идеје. Стратегија расрбљивња спровођена је организовано од времена велике сеобе Срба 1690. до распада Југославије деведесетих година 20. века.

За разлику од политичког деструирања српског културног покрета и његове касније научне деконструкције, илирском покрету је приписиван непримерено велики политички значај у развоју јужнословенске односно хрватске државне идеје. На основу исте интенције он је заузео високо место у историјској свести. Функција илирског покрета била је да се њиме сузбије развијена српска државна и културна идеја и да се пробуди и развије хрватска државна и културна идеја. Илирско име, које је пре тога употребљавано пре свега за Србе, постало је ознака хрватства и то су Срби, савременици илирског покрета, добро видели. Сасвим је

друго питање зашто то није тако видела и доцнија српска историјска наука. Српски пораз је био исувише велики да би се лако могао признати: била је то још једна од оних епизода које су од српске историје правиле разисторију и остављале празан простор за ширење туђинских и непријатељских идеја на српском културном и духовном подручју.

Сава Текелија, присталица идеје континуитета у развоју националне свести и културе, желео је да од Матице српске створи научну установу која би се бавила неговањем славенског језика и књижевности и на тај начин остваривала везу са српском књижевном традицијом. Он у томе није успео пре свега зато што је на чело Матице дошао веома касно, пред саму своју смрт, али и зато што други нису умели или могли да схвате и остваре његову визију. Матица српска у неговању културне свести није имала снаге да сагледа целину значења српског културног покрета у свим његовим димензијама нити да превлада дихотомију између Вука и Текелије коју су ови српски великани својим делом превладали. Под утицајем туђинске културне политике Матица се прво одрекла Текелије, односно Славеносрба, тобоже ради Вукове реформе, а потом, прво у идеји, а онда и на делу изневерила је и Вука Караџића и његово схватање српског језика као интегративног фактора српског народног јединства и целовитости. У истом ћорсокаку изгубила се и сама српска мисао.

Српска мисао треба да превлада ксенофобично стање бежања од саме себе и да се ослободи принудног сужавања и скраћивања српске традиције. Чак и када се приказује да се та мисао поново рађа, понављају се грешке тиме што се српски идентитет своди на два, три имена или чак на један стил (београдски). Треба, међутим, преокренути ток ствари тако да се створи методолошки простор за логичне кореспонденције различитих чињеница српске културне и духовне историје које још нису довољно уочене и међусобно повезане, за ослобађање од предрасуда и фалсификата.

Може се Први српски устанак тумачити као сељачка буна, као српска револуција, као народноослободички рат, као остваривање косовског завета или друкчије, али без осветљавања чињеница српског духовноог живота, које кореспондирају са овим историјским догађајем кроз векове, он ће бити осветљен само доктринарним вештачким светлом и неће зрачити истинском светлошћу српског народног духа којим је био надахнут. Не треба Доситеја, Вука и Карађорђа одвајати од Саве Текелије, од Ђорђа Бранковића, од Јована Ненада и других српских подвижника, јер су сви они изникли из исте српске идеје и својим делом су јој служили. Ни српска државна идеја ни српска мисао, као шири појам којим се означава промишљање националне егзистенције и есенције, не може се затворити у оквире српске државе или тражити само у делима њених званичника на политичком и научном пољу.

Сава Текелија је достигао врхунац у отворености српске мисли коју је однеговао. Он је будућност српског народа видео у слободном надме-

тању са другим народима економијом, културом, моралом, духом, а не у ропској потчињености и вршењу нечасних услуга за друге. Пут ка таквој будућности он је видео у истинољубљу и практичном раду, а не у занесењаштву и обманама. Српска политичка и културна историја са Савом Текелијом је много виднија, достојанственија и хуманија него без њега, а српска мисао много богатија и јача. Да би оваква његова мисао и дело могли да живе у садашњости и да би били сачувани за будуће генерације, неопходно је сабрати и објавити његове списе пре но што они сасвим ишчезну. Неопходно је заштитити Текелијину библиотеку од даљег распарчавања.

НАВЕДЕНА ЛИТЕРАТУРА

- АВРАМОВИЋ, Зоран, 1992. *Задужбине, фондови, фондације и леђаји у култури Србије*. Београд.
- АЛБИН, Александар, 1968. *Прилози за проучавање језика Саве Текелије*, Прилози проучавању језика 4, 1-21, Нови Сад.
- АЛБУМ у спомен спољодиношници Саве Текелије свейковане у Новом Саду 17. авг. 1861.1861. Нови Сад.
- АНДРИЋ, Иво, 1976. *Умешник и његово дело. Есеји II. Сабрана дела Иве Андрића*. Београд.
- АНДРИЋ, Љубисав, 1990. *Велика сеоба*. Београд.
- ANONIM, 1791. *Eines freymüthigen und unpartheyischen Ungarns Erörterung der Fragen: – Welche Rückzicht verdienen die Griechen in Ungarn unter anderen hier wohnenden Nationen, und in welcher Vrbindung sie da mit der razischen oder sogenannten illyrischen Nasion stehen? – Zur gründlichen Wiederlegung der unlängst unter den Titel: Dissertatio de Gente serbica perperam Rasciana erschienenen Brochüre, in soweit darin die grichesche Nasion angegriffen ist.*
- АНОНИМ, 1836. *Морално и девичанско огледало... По шрећем издању с немецког превео Пејтар Пејирович Сремјодлужанин*. Будим.
- АНОНИМ (АВРАМОВИЋ, Теодор), 1790. *Немецки и сербски словарь*. Беч.
- АНОНИМ (ВУКИЋЕВИЋ, Ђура), 1863. *Народни конгреси овоспраних Срба*. Летопис, 105, 94-129.
- АНОНИМ (РАЈКОВИЋ, Ђорђе), 1876. *Автобиографија Саве Текелије*. Уводна белешка. Летопис МС, 119, 1-2. Нови Сад.
- ANONIM (STOJAČKOVIĆ, Aleksandar), 1860. *Ursprung den gegenwärtigen ungarischen Krone. Brustücke aus ungedruckten Memorien eines Serben. Mit einem Anhang*. Sremski Karlovci.
- БАКОТИЋ, Лујо, 1938. *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*. Београд.
- BESEDE, *Izbor iz svetskog besedništva*, 1966. Predgovor Živojina Simića. Београд.

- BADALIĆ, Josip, 1966. *Jugoslavica usque ad annum MDC. Bibliographie der süd-slavischen Frühdrucke*, Baden-Baden.
- БЕШЛИЋ, Димитрије, 1846. *Нешто о књижевном србском језику*, Србски народни лист, 70-2. Пешта.
- БИКИЦКИ, Милана, 1993. *Први кораки у музичком васпитању Срба у Угарској у књизи Прилози за историју српске периодике*, 81-85. Нови Сад.
- BOGDANOV, Vaso, 1960. *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*. Zagreb.
- БОЖИНКА, Дамаскин, 1819. *Одговор на неколико речиј о Власима*, у *Новина Србски бивши*. Додатак к числу 75. и 76. *Новина Србски*, 562-564, 569-571. Беч.
- БУГАРСКИ, Стеван и СТЕПАНОВ, Љубомир, 1989. *Кад Мориш љошече кроз њеро*. Букурешт.
- БУГАРСКИ, Стеван, 1992. *Присјуй. Лейојисна белешка о Сави Текелији. Најомене и објашњења. Белешке о љојичким и админисирајивним усјановама. Белешке о личносјима. Родослов*. У књизи *Дневник Саве Текелије*. Нови Сад.
- ВАСИЉЕВ, Спасоје, 1937. *Српске црквено-ојштинске орјанизације у љрвој љоловини 19. века*. Гласник Историског друштва у Новом Саду, 10, 142-160. Нови Сад.
- ВРХОВАЦ, Радивоје, 1923. *Каракџер и рад Ђуре Даничића*. Нови Сад
- Исти, 1927. *Мајица српска и српски језик*, у *споменици Мајица српска 1826-1926*, 123-200. Нови Сад
- ВЕЛИМИРОВИЋ, Епископ Николај, 1988. *Косово и Видовдан*. Шабац.
- Исти, 1995. *Душа Србије*. Нови Сад-Подгорица.
- Исти, 1996. *Изабрана дела у десет књига. Књига IX*. Ваљево.
- VUKADINOVIĆ, Gordana, 1993. *Žan Žak Ruso i prirodno pravo*. Novi Sad.
- WURZBACH, Constant von, 1864. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich...*, 11, 178-9. Већ. 1869. Исто. 20, 411. 1882. Исто, 45, 229-30.
- ВУЧКОВИЋ, Светлана и други, 1997. *Кајалоџ леђаиша Библиојеке Мајице српске. Библиојека Саве Текелије*. Нови Сад.
- ГАВРИЛОВИЋ, Андра, 1926. *Несуђени кнез Србије*. Полиција, стручно-популарни лист, 15/16, 759-763. Београд.
- Исти, 1927. *Историја српске и хрвајске књижевносји за школску и личну ујошребу*. Београд.

- GAВРИЛОВИЋ, Slavko, 1965. *Srbi u Habsburškoj monarhiji pred ugarski sabor 1790*. Jugoslovenski istorijski časopis, 4, 17-34. Београд.
- GAВРИЛОВИЋ, Slavko i PETРОВИЋ, Nikola, 1972. *Темišварски sabor. Grada za istoriju Vojvodine*. Novi Sad – Sremski Karlovci.
- ГAВРИЛОВИЋ, Славко, 1974. *Војводина и Србија у време првог усташанка*. Нови Сад.
- Исти, 1995. *Културнополитички развојак Срба у Хабзбуршкој Монархији од краја 18. века до револуције 1848*. Настава историје, 1/1, Нови Сад.
- ГAВРИЛОВИЋ, Никола, 1974. *Латинске ошће образовне школе. Клерикалне школе. Покушај оснивања Српске гимназије у Новом Саду. Наставак рада на оснивању семинарије у Темišвару. У књизи Историја школа и образовања код Срба. Том I (217-236)*. Београд.
- Исти, 1981. *Школство код Срба у Хабзбуршкој монархији у књизи Историја српског народа 4/2*, 350-362. Београд.
- Исти, 1997. *Срби и Румуни. Српско-румунске везе кроз векове*. Београд – Нови Сад.
- GEORGIJEVIĆ, Krešimir, 1957-8. *Grof Janko Drašković*, Pitanja književnosti i jezika IV i V, sveska A, Sarajevo.
- ГРAЃA за историју Библиотеке Матице српске, 1. 1965. Редактор Павле Малетин. Припремили Иванка Веселинов и Лазар Чурчић.
- ГРAЃA за историју Библиотеке Матице српске 4/2. 1969. Редактор Павле Малетин. Припремили Видосава Зеремски и Сава Паланчанин. Нови Сад.
- ГРБИЋ, Манојло, 1893. *Карловачко владичанство*, 3.
- ГРЕГОРОВИЧ, Виктор Иванович, 1879. *Срби у Русији*. Саопштио Сава Петровић. Летопис МС, 120, 175-194. Нови Сад.
- ГРУЈИЋ, Никанор, 1848. *Народна Србска Скупштина 1-га и 3-га маја 1848. у Карловцима држана...* Београд.
- Исти, 1849. *Наставак народне српске скупштине 1. и 3. маја 1848*. Београд.
- ГРУЈИЋ, Радослав М. 1989. *Айологија српског народа у Хрватској и Славонији* (друго издање). Београд.
- ГРЧИЋ, Јован, 1903. *Историја српске књижевности*. Нови Сад.
- ДАВИДОВИЋ, Димитрије, 1919. *Објављеније Власима*. Новине србске 66, 504. Беч.

- ДЕДИЋ, Стојан, 1940. *Сава Текелија и његово доба*. Годишњак – Календар МС за 1940. 31-48. Нови Сад.
- DEŽELIĆ, Velimir, 1909. *Pisma pisana Dru. Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828-1850)*. *Grada za povijest književnosti hrvatske*. Zagreb.
- ДЕРЕТИЋ, Јован, 1983. *Историја српске књижевности*. Београд.
- ДЕРЕТИЋ, Јован и МИТРОВИЋ, Марија, 1984. *Историја књижевности за дружи разред средње школе*. Београд.
- ДЕРЕТИЋ, Јован И., 1996. *Серби – народ и раса. Нова Вулгата*. Chicago.
- ДИМИТРИЈЕВИЋ, Стеван М. 1900. *Односи Пећких њаџријарха с Русима у XVIII веку*, *Глас СКА, LVIII*, Други разред 37, 201-289. Београд.
- Исти, 1926. *Стевана Свраћимировића миџројолића карловачког њлана за ослобођење српског народа*. Београд.
- ДОБРАШИНОВИЋ, Голуб и МАРИНКОВИЋ, Боривоје, 1964. *Сусрети с Вуком*. Нови Сад.
- ДОБРОВСКИ, Јосип, 1819. *Књижевство славенско*, Новине српске, Додатак. Беч.
- ДРАГОСАВЉЕВИЋ, Адам, 1832. *О славенском и српском народу и језику*. Летопис МС, 30, 8.
- ДУЧИЋ, Јован, 1989. *Гроф Сава Владиславић. Сабрана дела, Књига 5*. Београд-Сарајево.
- ЂОРЂЕВИЋ, Јован, 1858. *Предговор учредников*. Летопис МС, 97, 1-22. Будим.
- Исти, 1861. *Радња Благовештенског сабора народа српског у Сремским Карловцима 1861*. Нови Сад.
- Исти, 1895. *Српско-маџарско њријатељство. Историјско-џолијичка студија*. Београд.
- Исти, 1901. *Историја српског народа од најстаријег до најновијег доба. За средње школе и за народ*. Врање.
- ЕКМЕЧИЋ, Милорад, 1989. *Свађе Јуџославије 1790-1918*. Баоград.
- ENCIKLOPEDIJA Jugoslavije, 1955, 1980. Zagreb.
- ŽIVANČEVIĆ, Milorad, 1975. *Ilirizam u knjizi Povijest hrvatske književnosti*, 4, 7-217. Zagreb.
- Исти, 1985. *Slavia meridionalis*. Зборник МС за књижевност и језик, 33/3, 505-543. Нови Сад.

- Исти, 1987. *Вук и Хрвајци*. Зборник МС за књижевност и језик, 35/1, 55-100. Нови Сад.
- ИВИЋ, Алекса, 1911. *Говор Дра. Алексе Ивића народног заступника у обрану српског имена приликом адресне дебате 25. фебруара 1911. г.* Загреб.
- Исти, 1926. *Архивска грађа о српским књижевним и културним радницима, 1*. Београд.
- ИВИЋ, Павле, 1953-1954. *Једна белешка Саве Текелије*. Јужнословенски филолог. 33, 377-8.
- Исти, 1969. *О Вуковом Рјечнику у књизи Дела Вука Караџића. Српски рјечник*. Београд.
- Исти и МЛАДЕНОВИЋ, Александар, 1986. *О језику код Срба у раздобљу 1699-1804. у књизи Историја српског народа IV/2*, 69-106. Београд.
- ИЗВЕШТАЈ о раду Мајнице српске, 1872. Летопис МС, 113, 337. Исто, 1875. Летопис МС 117, 180.
- ЈАКШИЋ, Милутин, 1929. *Др. Д. Ј. Појовић, Проблеми Војводине 1*. Гласник Историјског друштва 2/1, 116-120. Нови Сад.
- ЈЕЖИЋ, Славко, 1944. *Хрватска књижевност*. Загреб.
- ЈЕРОТИЋ, Владета, 1995. *Вера и нација*. Београд.
- КАРАѢИЋ, Вук Стеф. 1814. *Писменица Србскога Језика по говору једног народа написана...*, Беч.
- Исти, 1845. *Вук Стеф. КараѢића и Саве Текелије писма Високо-преосвећеноме господарину Платону Ашанацковићу, православном владици будимскоме, о српском јаровојису са особитошћем додацима о српском језику*. Беч.
- Исти, 1849. *Срби сви и свуда у Ковчежићу за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*, 1-27. Беч.
- Исти, 1896. *Скупљени грамашички и јолемички списи*, 3, Београд.
- Исти, 1969. *Дела Вука КараѢића. Српски рјечник*. Београд.
- Исти, 1969. *Дела Вука КараѢића. Даница*. Београд.
- КАШАНИН, Милан, 1990. *Српска књижевност у средњем веку*. Друго издање. Београд.
- КИРИЛОВИЋ, Димитрије, 1929. *Пољеди Саве Текелије на васишћање*. Гласник Историјског друштва, 2/3. 443-444. Нови Сад.

- Исти, 1950. *Катало́г Библио́теке Маји́це српске. 1. Српске књи́ге 1494-1847*. Нови Сад.
- КИЋОВИЋ, Мираш, 1930. *Јован Хацић (Милош Свеић)*. Нови Сад.
- КОВАЧЕК, Божидар, 1969. *Две мађарске ђесме о Сави Текелији*. Зборник МС за књижевност и језик, 17/1.
- Исти, 1997. *Текелијанумске историје XIX века*. Нови Сад.
- КОВИЈАНИЋ, Ристо, 1983. *Трагом Саве Текелије у Словачкој*. Зборник МС за књижевност и језик, 31/1, 97-101. Нови Сад.
- КОНСТАНТИНОВИЋ, Зоран, 1987. *Вук Караџић и Аустрија*. Зборник МС за књижевност и језик, 35/1, 45-54. Нови Сад.
- КОПИТАР, Јернеј, 1984. *Serbica*. Нови Сад.
- КОСТИЋ, Лаза, 1880. *Основи лепоије у свеију с особииим осврћом на српске народне ђесме*. Нови Сад.
- Исти, 1909. *Песме*. Нови Сад.
- Исти, 1991. *О књижевносии. Мемоари 1*. Нови Сад.
- КОСТИЋ, Лазо М., 1978. *Образовање и одржање српске нације. Према сћраним ђисцима. Колекцијанеја*. Швајцарска.
- КОСТИЋ, Милан П. 1927. *Сћијендисије Мајице српске у Споменици Мајица српска 1826-1926*. 617-668. Нови Сад.
- КОСТИЋ, Мита, 1923. *Основа једне нове концепције 18. века*. Прилози за језик, књижевност, историју и фолклор, 3/1-2, 247-251. Београд.
- Исти, 1932. *Гроф Колер као културнојросвешни реформатор код Срба у Угарској у 18. веку*. Београд.
- Исти, 1935. *Темшварски епископ Пејтар Пејтровић ђо књи́гама ње́гове библио́теке*. Гланик Историског друштва у Новом Саду, 8/3, 1-12. Нови Сад.
- Исти, 1937. *Покушаји бечке владе око увођења народног језика и ђра-војиса у српске, хрвајске и словеначке школе крајем 18. века*. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 17/2, 253-267. Београд.
- Исти, 1952. *Досијеј Обрадовић у историјској ђерјекциви 18. и 19. века*. Београд.
- Исти, 1952. *Неколико идејних одраза француске револуције у нашем друшћву крајем 18. и ђочейком 19. века*. Зборник МС – серија друштвених наука, 3, 1-15. Нови Сад.

- Исти, 1959. *Ко је писац књиџе Dissertatio ...de gente serbica 1790?* Зборник МС за књижевност и језик 6-7 (1958-1959), 263-264. Нови Сад.
- Исти, 1960. *Волиџер код Срба*. Глас САН, 240, књига 55, 49-68. Београд.
- Исти, 1964. *Западноевројска културно-историјска раскрсница Срба у 18. веку (нова концепција српског 18. века)*. Споменица у част новоизабраних чланова САНУ, 121-129. Београд.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan, 1886. *Glasoviti Hrvati prošlih vijekova*, Zagreb.
- ЛЕКСИКОН ПИСАЦА ЈУГОСЛАВИЈЕ, 2, 1972. Нови Сад
- ЛЕСКОВАЦ, Младен, 1949. *Библиотека Текелијанума у Мајници српској у књизи Чланици и есеји*, 138-143. Нови Сад.
- ЛОТИЋ, Љубомир, 1927. *Добројвори Мајнице српске и њихове задужбине у Споменици Мајница српска 1826-1926*, 545-611. Нови Сад.
- ЛУКОВИЋ ПЈАНОВИЋ, Олга, 1990. *Срби... народ најисторији*. Београд.
- ЉУШИЋ, Радош, 1993. *Књига о Начертанију*. Београд.
- МАЛЕТИН, Марко, 1968. *Садржај Летописа Мајнице српске 1825-1950*. Нови Сад.
- МАМУЗИЋ, Пија, 1933. *Pirizam i Srbi*. Rad JAZ. 247, 1-91. Zagreb.
- МАРИНКОВИЋ, Боровоје, 1958. *Историја једног примерка Баурингових превода српских народних песама*. Питања књижевности и језика, IV-V, 1957-1958, 197-204. Нови Сад.
- МАРИЋ, Светислав, 1956. *Стири војвођански писци као научни извор*. Зборник МС за друштвене науке 13-14, 181. Нови Сад.
- МАРИЦКИ ГАЋАНСКИ, Ксенија, 1992. *Lucretiana*. Прилози за нашу културну историју. Зборник МС за књижевност и језик, 40/2, 247-263. Нови Сад.
- МАТАСОВИЋ, Josip, 1955. *Putovanja Save Tekelije*. Starine JAZ, 7-85. Zagreb.
- МИЛЕТИЋ, Светозар, 1926. *Писмо Мајници српској по ишћању прославе стогодишњице рођења Саве Текелије, 15. 08. 1861*. Саопштио и коментарисао Васа Стајић. Летопис МС, 308/3, 13-14.
- МИЛИСАВАЦ, Живан, 1976. *Сава Текелија – последњи зајоченик славеносербског језика*. Пролози за књижевност, језик и фолклор, 42/1-4, 275-279. Београд.
- Исти, 1977. *Борба Мајнице српске за бащину Саве Текелије. Valcanica VIII*, 737-747. Београд.

- Исти, 1986. *Историја Маџице српске. I део. 1826-1864.* Нови Сад.
- Исти, 1992. *Историја Маџице српске. II део. 1864-1880.* Нови Сад.
- МИЛИТАР, Трива, 1960. *200-годишњица рођења оснивача Текелијанума.* Календар МС за 1961. Нови Сад.
- МИЛИЋЕВИЋ, Милан Ђ, 1888. *Поменик знаменијих људи у српском народу.* Београд.
- МИЛОЈЕВИЋ, Милош С. 1872. *Одломци историје Срба и српских – југословенских – земаља у Турској и Аустрији, I свеска.* Београд
- МИЛОСАВЉЕВИЋ, Вера, 1990. *Текелијина библиотјека.* Нови Сад.
- МИЛОСАВЉЕВИЋ, Петар, 1997. *Срби и њихов језик. Хрестоматија.* Приштина.
- МИЛУТИНОВИЋ, Коста Н., 1938. *Радивоје Врховац* Летопис МС, 350, 130-196. Нови Сад.
- Isti, 1973. *Vojvodina i Dalmacija 1870-1914.* Novi Sad.
- Isti, 1976. *Štrosmajer i jugoslovensko pitanje.* Novi Sad.
- МИЛУТИНОВИЋ, Никола, 1935. 28. април, 1930. Глас Матице српске, 24, (15. априла). Нови Сад.
- МИЋИЋ, Радован, 1995. *Вук и Текелија у књизи Порјреџи из српске културне историје, 7-70.* Нови Сад.
- МИХАИЛОВИЋ, Георгије, 1964. *Српска библиографија 18. века,* Београд.
- МРКАЉ, Сава, 1994. *Слово дебелога јера либо азбукойројрес. Песме и писма.* Топуско.
- МУШИЦКИ, Ђорђе, 1878. *Писмо Саве Текелије архимандритју Лукијану Мушицком од 15. јануара г. 1821. као податак за јовјесницу писмености и књижевности српскога језика.* Јавор, 12, (12. 03.), 335-336. Нови Сад.
- МУШИЦКИ, Лукијан, 1840. *Лукијана Мушицког стихојворенија.* Будим.
- НИКИЋ, Федор, 1981. *Радови (1919-1929) IV,* Београд.
- НИКИФОРОВ, К. В, 1995. *Србија средином 19. века. Почетак активности на уједињењу српских земаља.* Приштина.

- НОВАК, Виктор, 1930. *Анѿолоѿија јуѿословенске мисли и народноѿ јед-инства*. Београд.
- Исти, 1967. *Вук и Хрваѿи*. Београд.
- НОВАКОВ, Драгољуб, 1971. *Срби ѿри оснивању арадске ѿрејарандије у зборнику Радови симѿозијума о срѿско (јуѿословенско)-румунским односима*, 243-252. Панчево.
- НОВАКОВИЋ, Реља, 1981. *Где се налазила Србија од VII до XII века*. Београд.
- НОВАКОВИЋ, Стојан, 1869. *Срѿска библиѿграфија за новију књижевност 1741-1867*. Београд.
- Исти, 1871. *Истѿорија срѿске књижевности*. Дрго издање. Београд.
- Исти, 1889. *Језик сѿаре срѿске цркве*. Београд.
- Исти, 1900. *Срѿска књиѿа*. Београд.
- НАРОДНА енциклопедија срѿско-хрвајско-словеначка. 1929. Редактор Станоје Станојевић. Београд-Загреб.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј, 1911. *Дела Досиѿеја Обрадовића*. Пето, државно издање. Београд.
- ОПАЧИЋ-ЛЕКИЋ, Вукосава, 1978. *Сава Мркаљ. Живѿи и дјело*. Нови Сад.
- ОСТОЈИЋ, Стево, 1956. *Текелијанум ѿройада*. Политика, 16. 09. 1956, 10. Београд.
- ОСТОЈИЋ, Тихомир, 1907. *О Јовану Сѿерији Појовићу. Беседа*. Летопис МС, 241, 1-22. Нови Сад.
- Исти, 1923. *Истѿорија срѿске књижевности*. Београд.
- ПАВИЋ, Милорад, 1964. *Предѿговор у књизи Мемоари 18. и 19. века у едицији Српска књижевност у сто књиѿа*. Нови Сад – Београд.
- Исти, 1970. *Истѿорија срѿске књижевности барокноѿ доба (17. и 18. век)*. Београд.
- Исти, 1979. *Истѿорија срѿске књижевности класицизма и ѿредроманѿиизма. Класицизам*. Београд.
- Исти, 1983. *Рађање нове срѿске књижевности. Истѿорија срѿске књижевности барока, класицизма и ѿредроманѿиизма*. Београд.
- Исти, 1986. *Срѿска књижевност барока у књизи Истѿорија срѿскоѿ народа IV/2*, 165-195. Београд.

- ПАВЛОВИЋ, Теодор, 1835. *Сава Текели оћ Кевермеша, Краљевски Совейник, Злаћне Надћейице Кавалер и више Славни Међа Заседаћель*. Сербски народни лист, 25, (25. 10. 1835) 194-5. Пешта.
- Исти, 1841. *Оћей нешћо о илирсћиву*. Сербски народни лист, 12, (20. 03. 1841) 90. Пешта.
- ПАНКОВИЋ, Душан, 1982. *Срћске библиографіје 1760-1850*. Београд.
- ПЕИЧИЋ, Коста, 1843. *На Свећоћ Саву. Вечнаја ћамјаћ Сави Текелију*. Сербски народни лист, 3.
- PETRIK, Geza, 1888. i 1891. *Magyarország bibliographiájа 1712-1860. Vol. I/2 i Vol. III/2. Budepest*.
- ПЕТРОВИЋ, Александар, 1988. *Философске, научне и окулћне књиге на латћинском и ћрчком језику у библиотћеци Саве Текелије и Текелијанума*. Зборник МС за књижевност и језик, 2, 284.
- ПЕТРОВИЋ, Бошко, 1985. *У свейћу речи*. Нови Сад.
- ПЕТРОВИЋ, Вељко, 1954. *Сава Текелија. Сћоћодишњи дом Саве Текелије и Текелијанум*. у књизи *Време и доћађаји*. Сабрана дела, 2, 197-222. Нови Сад.
- ПЕТРОВИЋ (АЛАС), Михајло, 1926. *Француска маћемаћика*. Летопис МС, 307/3, 207-220. Нови Сад.
- ПЕТРОВИЋ, Никола, 1972. *О ћемшиварском сабору и ћећовом истћоријском значају у зборнику Темшиварски сабор. Грађа за истћорију Војводине*. Књига 9. Нови Сад – Сремки Карловци.
- ПЕТРОВИЋ, Теодора, 1974. *Мушицки и наше народне ћесме у књизи Из истћорије срћске књижевностћи*, 155-174. Нови Сад.
- Исти, 1977. *Сећања (IX)*. Зборник МС за књижевност и језик 25/3, 531-566. Нови Сад.
- ПОПОВ, Чедомир, 1989. *Француска револуција: узроци, каракћтер и искуств*а. Домети 59, 51-59. Сомбор.
- ПОПОВИЋ, Душан Ј. 1926. *Сава Текелија ћрема ћрвом срћском усћанку у књизи Проблеми Војводине*, 85-105. Београд.
- Исти, 1954. *Сава Текелија ћрема ћрвом срћском усћанку*. Зборник МС за душтвена питања, 7, 118-125. Нови Сад.
- Исти, 1990. *Срби у Војводини, 1-3*. Нови Сад.
- ПОПОВИЋ, Миодраг, 1958. *Начерћаније и срћски ћисци око Начерћанија*. Савременик, 7, 693-715. Београд.

- Исти, 1985. *Историја српске књижевности. Романтизам*. Треће издање. Београд.
- Исти, 1987. *Вук Стеф. Караџић*. Треће издање. Београд.
- Исти, 1975. *Видовдан и часни крст*. Београд.
- ПОПОВИЋ, Павле, 1923. *Југословенска књижевност (Књижевност Срба, Хрватца и Словенаца)*. Треће издање. Београд.
- ПОПОВИЋ, Павле, 1994. *Дођошке и друге*. (Песме). Нови Сад.
- ПОПОВИЋ, Стеван В, 1889. *Педесетогодишња прослава Текелијина завода*. Летопис МС, 159, 140-150. Нови Сад.
- PRELOG, Milan, 1924. *Slavenska renesansa*. Zagreb.
- ПРОДАНОВ, Емилија С, 1938. *Рад и задужбине Саве Текелије*. Нови Сад.
- ПРОТИЋ, Милан Ст., 1995. *Ујон и њад српске идеје*. Друго издање. Београд.
- РАДОЈЧИЋ, Никола, 1927. *Географско знање о Србији почетком 19. века*. Београд.
- Исти, 1929. *Историјске студије митрополита Стефана Сврашчичевића*. Гласник историског друштва у Новом Саду, 2/3, 317-364. Нови Сад.
- Исти, 1931. *Занимљив сусрет између чешке и српске историографије*. Гласник Историског друштва у Новом Саду, 4/3, 478. Нови Сад.
- Исти, 1936. *Митрополит Стефан Сврашчичевић. Говор о прослави стогодишњице његове смрти у Свечаној седници Матице српске на Светио Саву 1936*. Летопис МС, 345/1, 40-60. Нови Сад.
- Исти, 1937. *Око митрополита Стефана Сврашчичевића*. Гласник Историског друштва у Новом Саду, 10, 161-179. Нови Сад.
- Исти, 1963. *Сава Текелија. О двестогодишњици рођења*. Историјски часопис 12-13 (1961-1962), 1-13. Београд.
- Исти, 1964. *Штампани радови Саве Текелије*. Зборник МС за књижевност и језик, 12/2, 189-196. Нови Сад.
- Исти, 1966. *Основи српске историографије 18. века и њен распоред у књизи Српска књижевност у књижевној кријици. Од барока до класицизма*, 15-31. Београд.
- РАДОНИЋ, Јован, 1904. *Писмо А. И. Тургењева Стевану Сврашчичевићу и одговор митрополитов с прилогом његове расправе о Власима*. Летопис МС, 228, 68-106. Нови Сад.

- Исти, 1911. *Гроф Ђорђе Бранковић и његово дело*. Београд.
- Исти, 1929. *Ђорђе Бранковић десјош „Илирика“*. Београд.
- Исти, 1938. *Слике из истјорије и књижевности*. Београд.
- Исти, 1953. *Две анонимне књижице*. Глас САН, 212, 1-22. Београд.
- Исти и КОСТИЋ, Мита, 1954. *Српске привилегије*. САН. Посебна издања, 225. одељење друштвених наука, нова серија 25. Београд.
- Исти, 1959. *Римска курија и јужнословенске земље од 16. до 19. века*. Београд.
- РАЈКОВИЋ, Ђорђе, 1950. *Изабрани списи*. Нови Сад.
- РАСТЕГОРАЦ, Иван, 1989. *Ватра и вода прейјатјивја Сави Текелији*. Поговор у књизи Саве Текелије *Описаније живога мога*, 245-254. Београд.
- РУВАРАЦ, Димитрије, 1895. *Ево, шта сје нам криви!* Земун.
- Исти, 1903. *Автјономија*. Српски Сион, 13. Сремски Карловци.
- Исти, 1904. У Српском Сиону 14, у бројевима 5, 22, 23. и 24. више докумената о Текелијиним фондовима; *Званична прейиска о заклади Саве Текелије од 1. августја 1842.* (98, 647-9, 655-660); *С истјином на среду* (651); *Је л Текелијна заклада народно-црквена ил приватна заклада?* (671-675); *Рецимо још и ово о Текелијиној заклади* (697-703). Сремски Карловци.
- Исти, 1905. У Српском Сиону 15, документи и радови:
Како и где се почело свейковајти св. Сава у карловачкој митрополији? 1, (25-26). *Стјарашељство закладе Саве Текелије у Сремским Карловцима*, 1, (28).
Седамдесетјогодишњица Његове свейности Георђија Бранковића, српског патиријарха број 5.
Прва крсна слава богословског семинара у Сремским Карловцима, 10 (283-284)
Педесетј година свейшеничке службе Георђија Бранковића број 24, (711). *Представка краљу Леополду II и угарском сабору 1790 бројеви 15, 16, 18, 19, 20.* Сремски Карловци.
- Исти, 1923. *Темишварски српски народни сабор 1790.* са документом: *Анонимни дневник Сабора (Diarium).* Архив за историју српске карловачке Митрополије, 4, за 1914. годину. Сремски Карловци.
- Исти, 1929. *Како је дошло до Темишварског сабора 1790.* Гланик историског друштва у Новом Саду, 2/2. и на истом месту *Митрополиј Стеван Стјрајимировић* (374-391).

- РУВАРАЦ, Иларион, 1887. *Шта и како се и с које сиране досле ђокушавало, да се код нас оснује Семинарија за кандидатџе свеишеничког реда*. Нови Сад.
- САВКОВИЋ, Јован, 1952. *Борба Срба Војвођана за своју ѿришоријалну и ѿлишичку самосиалносџ*. Зборник МС – серија друштвених наука, 3, 21-51. Нови Сад.
- Исти, 1952. *Борбе Срба Војвођана за своју народно-црквену аушонију*. Зборник МС – серија друштвених наука, 4, 5-23. Нови Сад.
- САМАРЦИЋ, Радован, 1989. *Идеје за срџску ишорију*. Београд.
- Исти, 1994. *На рубу ишорије*. Београд.
- СЕКУЛИЋ, Лаза, 1938. *Сишпендијска задужбина Саве Текелије*. Летопис МС, 349/1, 77-85.
- СЕЛИМОВИЋ, Меша, 1967. *За и ѿрошив Вука*. Нови Сад.
- СКЕРЛИЋ, Јован, 1964. *Писци и књиђе у едицији Сабрана дела Јована Скерлића*, 1, 2, и 4. том. Београд.
- Исти, 1966. *Срџска књижевносџ у 18. веку*. У истој едицији.
- Исти, 1967. *Ишорија нове срџске књижевносџи*. У истој едицији.
- СЛИЈЕПЧЕВИЋ, Ђоко, 1991. *Ишорија Срџске ѿравославне цркве 1-3*. Београд.
- СМОДЛАКА, Јосип, 1936. *Хрваџско ѿишање у Јуџославији*. У забрањеном Летопису МС, 345/2, 125-148. Нови Сад.
- СТАЈИЋ, Васа, 1926. *Свеѿозар Милеѿић и Маѿица срџска. Сиоменица Свеѿозару Милеѿићу* у Летопису МС, 308/3, 10-25. Нови Сад.
- Исти, 1927. *Рад Маѿице срџске на развијању књижевносџи у Споменици Маѿица срџска 1826-1926*, 75-121. Нови Сад.
- Исти, 1949. *Срџска ѿравославна велика ѓимназија у Новом Саду*. Нови Сад.
- СТАНОЈЕВИЋ, Станоје, 1926. *Ишорија Срба*. Треће издање. Београд.
- СТОЈАДИНОВИЋ-СРПКИЊА, Милица, 1985. *У Фрушкој ѓори 1854*. Дневник. Друго издање. Београд.
- СТОЈАНОВИЋ, Љубомир, 1907, 1908, 1909. 1910. *Преииска Вука Сишеф. Караѿића*, књига 1, 2, 4, и 5. Београд.
- Исти, 1924. *Живош и рад Вука Сишеф. Караѿића*. Београд.

- СТОЈАЧКОВИЋ, Александар, 1846. *О пореклу њисмена ћ и ђ, како уче деца по србским шривијалним школама ова њисмена њознавајши...*, Србски народни лист, 59-62, 66-8. Пешта.
- Исти, 1849. *Черџе живоџа народа србскоџ у њџарским обласџима...оџи џодине 895-1848*. Беч.
- СТОЈКОВИЋ, Андрија Б., 1970. *Почеци философије у Срба од св. Саве до Досиџеја на основама народне мудросџи*. Београд.
- СТРАЊАКОВИЋ, Драгослав, 1939. *Како је насџало Гараганиново начерџаније*. Споменик СКА 91, разред 2, књига 70, 63-116. Београд.
- Исти, 1936. *Полиџичка џроџаџанда Србије у џџословенским џокрајинама 1844-1858. џодине*. Беоџрад.
- СУБОТИЋ, Јован, 1862. *Живоџ Саве Текелије безсмерџноџ блаџодеџеља народа србскоџ*. Будим.
- Исти, 1902. *Живоџ Дра Јована Субоџића (Аџиобиоџрафија)*. Друџи део: *Пролеће*. Нови Сад.
- ТЕКЕЛџА, Petar, 1772. *Tentamen publicum metaphysicum...* Budim.
- ТОДОРОВИЋ, Младомир А. 1994. *Речник мање џознаџих речи и израза у Свеџом џисму*. Крагујевац.
- ЂОРОВИЋ, Владимир, 1989. *Исџорија Срба, 1-3*. Београд.
- ЂОСИЋ, Добрица, 1992. *Промене*. Нови Сад.
- ФОРИШКОВИЋ, Александар, 1966. *Предџовор 7-38, Објашњења и џајомене 333-377, Речник 399-398, Библиоџрафија Саве Текелије 403-404*. у књизи Саве Текелије *Оџисаније живоџа*. Београд.
- Исти, 1985. *Текелије*. Нови Сад.
- Исти, 1986. *Полиџички, џравни и друџиџвени џоложај Срба у Хабзбурџкој Монархији у књизи Исџорија срџскоџ народа 4/1. Срби у 18. веку*. Београд.
- Исти, 1989. *Биоџрафски и библиоџрафски џодаци у књизи Саве Текелије Оџисаније живоџа моџа*. Београд.
- ХАЦИЋ, Антоније, 1865. *Једна џесма коју је Сава Текелија џревео са енџлескоџ*. Летопис МС, 109, 307-310. Нови Сад.
- ХАЦИЋ, Јован, 1829. *S. T. – Erweis dass die Walachen römischer Abkunft sind...* Приказ. Летопис МС, 16, 159-163.
- ЦЕРОВИЋ, Љубивоје, 1995. *Ходољубља Димиџирија Тирола*. Нови Сад.

- ЦРЊАНСКИ, Милош, 1966. *Текелијанум у књизи Есеји. Сабрана дела Милоша Црњанског*. Београд.
- Исти, 1988. *Свети Сава*. Друго издање. Шабац.
- ЧАПЛОВИЋ, Јован, 1819. *Slawonien und zum Theil Croatien...* 1-2. Пешта.
- Чубриловић, Васа, 1958. *Историја политичке мисли у Србији 19. века*. Београд.
- ЧУРЧИЋ, Лазар, 1963. *Сведочење Саве Текелије о пословицама у Срба*. Зборник МС за књижевност и језик, 11.
- Исти, 1977. *Мирко Живковић, Сведочанство о српско (јужословенско)-румунским културним и књижевним односима...* Приказ. Зборник МС за књижевност и језик, 25/2, 413-4. Нови Сад.
- ŠAFARIK, P. J., 1965. *Geschichte der südslawischen Literatur...3/1. Das serbische Schriftthums*. Prag.
- ШУТИЋ КАБИЉО, Симха, 1977. *Делатност Чедомиља Мијајовића у ЈАЗ-у и његова преписка са Рачким*. Зборник МС за књижевност и језик, 25/3, 567-581. Нови Сад.

SUMMARY

Sava Tekelija (1761-1842), a glorious name from Serbian past, gave a great moral and material, intellectual and spiritual support to Serbian national and cultural movement. In spite of being one of the greatest Serbian benefactors, he is not well known and has not yet been studied enough as a writer and a thinker. The main part of this book deals with the printed works of Sava Tekelija, with the ideas and meanings expressed in them, as well as with the reactions to them. The results obtained by the analysis of Tekelija's works show that Sava Tekelija followed St.Sava's traces in serving to the good and to the truth, and that his works were preserved in spite of unfavourable circumstances. Tekelija was an excellently educated offspring of several respectable families of Serbian military noblemen, who had lived in three empires (Austrian, Turkish and Russian). At the age of 25, at the University of Budapest, he became the first Doctor of Law who was not from the ranks of university professors. After spending some time in Russia at his uncle's, Peter Tekelija, who was a General in the army of Tzaress Catherine the Great, he got a modest clerk's job in Hungary. He dealt with the crucial questions for his nation, and through his political activity he became respectable and famous among his compatriots. After six years' work in Hungarian Court Office in Vienna (1792-1798) he resigned and retired to his estate in Arad, where his grandfather had built an Orthodox church and a military fortress at the beginning of that century. He was working towards the progress of his compatriots in the fields of religion, education and culture, giving his contribution as a benefactor, an organizer, and a catalyst. He was also systematically working upon his already rich library, with several thousand books in some fifteen languages, printed in the period from the fifteenth to the nineteenth century; he was reading and writing. During the last four years of his life, he was the President of Matica Srpska in Budapest, an institution that he endowed with Tekelijanum, a permanent fund for scholarships for Serbian students. He was buried in Tekelija's Church in Arad.

In his books and other printed works, written in six languages (38 of them are recorded here: scientific studies, political speeches, memoirs, biographical and diary prose, poems, letters, testamentary texts and notes from books), Tekelija dealt with fundamental ideas of Serbian thinking: the ideas of state, of continuity, of freedom and of national unity. With the vocation of a true educator, he worked upon the creation of Serbian national liberation, as well as upon educational and cultural programme. His work is characterized with historical self-consciousness and respect for Serbian cultural and political tradition, as well as with striving towards preser-

vation of continuity of national culture through language, through old religious and historical literature, in Serbian as well as in the other languages of European cultural communication. The reception of Tekelija's written works was thwarted because of their political contents.

The basic idea of Tekelija's political writings was that Serbian nation is old and glorious, constituted in the distant past, that it is one and unified, in spite of different names it had had, in spite of different religions existing within the nation and different states that Serbian people lived in. This book casts a new light upon Tekelija's participation in the Congregation at Timisoara (1790). He was not among the minority there, as historical works influenced by Habsburg propaganda have stated so far; he came up with the demands of the majority of Serbian people in Habsburg Monarchy, organized in church communities and eparchies. The conflict with the Commisair of the Congregation, tzarist General Smittfield and a small group of his followers, ended with Serbian victory, owing mostly to the unexpected, young, gifted, daring Doctor of Law, Sava Tekelija. In the course of the events that followed, anti-Serbian propaganda did its best to slander that hero among his compatriots, by means of misinterpretation of his attitudes and various distortions of the truth. The worst among misinterpretations of Tekelija's famous speech in Timisoara and of his role in the Congregation is the one which states that Tekelija was in favour of a single political nation in Hungary, i.e. Hungarian nation, and of a single social class, that of aristocracy. On the contrary, he pleaded that Serbs, as the oldest nation in Hungary, older even than Hungarians themselves, should be equal to them in all respects, even in governing the State. He promoted the principle of national sovereignty and pointed out to the tragic depravity of Serbian people, ostensibly having a privileged position in the Monarchy. In his diary from 1795/6, the years of strong reaction after the French Revolution, Tekelija demonstrates his firm belief that Serbian nation had no political perspective within the Habsburg Monarchy.

Tekelija's educational programme holds a crucial place in his works. Serbian church, its youth, its culture, and the whole of Serbian nation had a great benefactor in the figure of Sava Tekelija, as well as a modern protagonist of the old St.Sava's philosophy of enlightenment. He pointed out to the fight against ignorance as a path towards truth and justice, namely Christ's truth and justice. Tekelija did not accept the secularization of science and religion and remained within the Orthodox tradition of their unity.

Tekelija was constantly sharing political concerns of his nation. As early as in his speech at Timisoara (1791), he stressed that only Serbia could be expected to start with the revival of Serbian state. His intention to go to Serbia and work upon the organization of a rebellion could not be put into effect, but in the writings he was sending to Karadjordje's rebels, he stated that the liberation of Serbian states should be the task of Serbian people. He advised them to be cautious with the great powers, who might come as helpers and end up as conquerors, but he was taking steps so that Serbia should get the support of the great powers. He saw nationalism as every nation's right to freedom, and thought that the growth of Serbia into a modern European nation would contribute to the balance in Europe.

Tekelija's national programme has its roots in the Orthodox tradition of St.Sava, as well as in the political programme of Count Djordje Brankovic (1645-1711), who had envisaged the creation of Serbian state upon Serbian ethnic territories. Vienna reacted to Brankovic's programme with Ritter-Vitezovic's pan-Croatian idea about Croatian state from the Adriatic to the Black Sea.

Tekelija's participation in Serbian cultural movement during the eighteenth and the first half of the nineteenth century, and his testimonies about it, are of an extreme importance, since the movement has not yet been thoroughly described and explained as a whole. This book shows that language war among Serbs was deliberately created with the aim of denying Serbian origin both of Slavonic (Church-Slavonic) and of Vuk Karadzic's Serbian language, and thus annihilating one of the most important symbols of Serbian national identity. Behind that there was a strategy of de-nationalization of Serbs, or of destroying ideas about Serbian nation and state. Tekelija was in favour of politics of continuity and of using both Church- and popular Serbian language. He collaborated with Vuk Karadzic, supported him and helped him, although he did not agree with him in many respects. But Tekelija was not Vuk's enemy, although later studies, based on prejudice and misinterpretations, tried to prove that. Illyrian movement is to be credited to a very large extent for the destruction of Serbian national movement from the time of Sava Tekelija, since the Illyrian movement was created artificially with an aim of suppressing highly developed Serbian ideas of culture and state, in favour of Croatian ideas, which were very weak at that time. Numerous Serbs were highly aware of it at the time, but that was not the case with later historical science.

Sava Tekelija wanted to turn Matica Srpska into a science institution, which would deal with the preservation of Slavonic language and literature, thus keeping connection with the old Serbian literary tradition and Slavonic tradition as a whole. Matica practically refuted that Tekelija's legacy, just as it betrayed Vuk Karadzic and his ideas of Serbian language as of a unifying factor of Serbian national unity and wholeness. Sava Tekelija saw the future of Serbian nation in free competition with other nations, through economy, culture, ethics, national spirit, and not in slave-like submissiveness. He saw the path to such a future in an adherence to the truth and practical work, and not in romantic idealism and deceptiveness. In order to help his ideas to survive, it is necessary to collect and publish his works and to prevent the dismemberment of Tekelija's library..

(Translated by Ivana Đurić Paunović)

РЕГИСТАР ИМЕНА

А

Аврамовић, Зоран 175
Аврамовић, Теодор 77, 151, 175
Аделунг, Фјодор Павлович 92
Аделунг, Фридрих 96, 98, 99
Албин (Албијанић) Александар 67, 70, 175
Александар I Павловић, руски цар 35, 44, 47, 81
Александра Павловна, руска принцеза 44
Андрић, Иво 58, 175
Арсеније Гаговић, архимандрит 44, 48
Арсеније IV Јовановић Шакабента, патријарх 156
Арсеније III Чарнојевић, патријарх 19, 39, 41, 153, 156
Аџић, Кајо 132

Б

Бабукић, Вјекослав 75, 111, 116, 117, 118, 119
Бадалић, Јосип 150, 176
Баденски, принц Еуген 39
Бакић, Павле 38, 39
Бакотић, Лујо 59, 60, 124, 152, 175
Балтић, Мојсије 142
Бауринг, Џон 108, 181
Бећковић, Матија 136
Бешлић, Димитрије 176
Бикицки Милана 176
Богданов, Васо 176
Богдановић, Синиша 144
Божидаревић, Божидар 93
Божинка, Дамаскин 176
Брајковић, плем. породица из Херцеговине 40
Бранковић, Вук 15, 38, 40

Бранковић, гроф Ђорђе 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 57, 58, 59, 60, 73, 79, 159, 169, 170, 173, 186
Бранковић, Ђурађ I 37, 38
Бранковић, Павле 39
Бранковић, митрополит Сава II в. Сава II
Бранковићи, плем. породица из Јенопоља 36
Бранковићи из Јајца 40
Бркић, Тадија 132
Брлић, Игњат 105, 114, 132
Бугарски, Стеван 176
Булаић, фра Марко 117
Бутијеро, Викентије 59

В

Васиљев, Спасоје 176
Вебер-Ткалчевић, Адоф 139
Велимировић, Николај в. Николај Велимировић, владика
Венцловић Стефановић, Гаврило 79
Веселинов, Иванка 177
Вешелењи, палатин 36,
Видаковић, Милован 91, 18, 153
Виланд 96, 98
Витезовић Ритер, Павле (Павао) 40, 111, 122, 127, 170
Витковић, Јован 118
Витковић, Михаило 96, 154
Витковић Павле 154
Владиславић, гроф Сава 42, 43, 178
Војновић, Иво 134
Враз, Станко 135, 136
Врбанчић, Славољуб 141
Врховац, бискуп Максимилијан 107, 158, 161
Врховац, Радивоје 156-160, 176, 182

Вујић, Јоаким 94, 99
Вукадиновић, Гордана 176
Вукићевић, Ђура 175
Вукићевић, Миленко 61
Вуковић, Божићар 150
Вукотиновић Фаркаш, Људевит 111,
133
Вурцбах, Константин 176
Вучковић, Светлана 176

Г

Гавриловић, Андра 7, 17, 18, 19, 176
Гавриловић, Славко 177
Гавриловић, Никола 153, 177
Гаговић, Арсеније в. Арсеније,
архимандрит
Гај, Људевит 54, 64, 75, 76, 111-116, 119,
128, 131-137, 140, 142, 143, 178
Гарашанин, Илија 35, 48-59, 61, 171, 178
Гедеон Петровић, владика 94,
Георгије Бранковић, патријарх 186
Георгије Петровић Црни в. Карађорђе
Георгијевић, Крешимир 122, 177
Гете, Јохан Волфганг 96, 98
Грбић, Манојло 177
Грегоровић, Виктор Иванович 81, 177
Грим, Јаков 92, 94
Грујић, Никанор в. Никанор Грујић,
владика
Грујић, Радослав М. 146, 177
Грчић, Јован 177
Гундулић, Иван 35

Д

Давидовић, Димитрије 65, 86, 88, 93, 94,
177
Данило, владика цетињски 43,
Даничић, Ђура 135, 137-140, 146,
159-161, 176
Дедић, Стојан 178
Деметар, Димитрије 135, 137, 139
Деркос, Иван 111, 112, 119
Дежелић, Велимир 113, 114, 132, 178
Деретић, Јован 178
Деретић, Јован И. 178

Димитријевић, Стеван М. 35, 41, 46, 47,
149, 178
Дионисије Поповић, владика 44,
Добрашиновић, Голуб 90, 143, 155, 178
Добровски, Јозеф (Јосиф) 76, 104, 114,
132, 149, 156, 158-160, 178
Драгосављевић, Адам 178
Драшковић, гроф Ђуро 129
Драшковић, гроф Јанко 75, 112,
119-123, 128-131, 133, 145, 158, 177
Дринковић, Мате 59-61
Дукачик, Глигориј 117
Дутковић, А. 142
Дучић, Јован 43, 178
Душан, цар 86, 96, 144, 150

Ђ

Ђаковић, Исаија в. Исаија Ђаковић,
митрополит
Ђика, Константин Емануел 68
Ђорђевић, Јован 90, 91, 178

Е

Евгеније Јовановић, владика 118, 159
Екмечић, Милорад 178
Енгел, Јохан Христијан 124

Ж

Жефаровић, Христифор 156
Живанчевић, Милорад 64, 124, 127, 178

З

Зах, Фрања 35, 49-57, 60, 61, 135
Зеремски, Вида 177
Златаровић, Роберт 141
Зрињски, Петар 36

И

Ивић, Алекса 146, 179
Ивић, Павле 71-73, 79, 80, 146, 151, 152,
179
Иларион Руварац, архимандрит в.
Руварац Иларион

Илијановић, Никола Матија 39
Илић, Јован 100
Исаија Ђаковић, митрополит 41
Исаиловић, Димитрије 159

Ј

Јагић, Ватрослав 104, 107, 134, 139, 149, 161
Јакшић, Милутин 7, 18, 169, 179
Јанковић Миријевски, Теодор 15, 77, 84
Јанковић, Паун 135, 150
Јелачић, Буро 144
Јелачић, бан Јосип 127
Јелић, Паун 93
Јеротић, Владета 179
Јежић, Славко 110, 121, 129, 179
Јован Јовановић, владика 44
Јован Ненад, цар 38, 39, 173
Јовановић Шакабента, Арсеније IV в.
 Арсеније IV Јовановић
 Шакабента, патријарх
Јовановић Змај, Јован 100, 155, 160
Јосиф, палатин 44
Јосиф Рајачић, патријарх 76, 136
Јосиф I, цар 109
Јунгман, Ј. 76

К

Канижлић, Антун 121
Карађорђе 8, 9, 12, 18, 41, 44, 54, 58, 84, 173
Карађорђевић, кнез Александар 49, 54, 58
Карађорђевић, краљ Александар 58
Карађорђевићи, династија 52
Караџић, Вук Стефановић 8, 64-68, 70, 72-78, 80-108, 110-112, 118, 124-127, 131-147, 150-153, 156, 158, 160-162, 171-173, 179, 180, 185, 187, 179
Катарина II Велика, царица 81
Кашанин, Милан 179
Кенгелац, Павле в. Павле,
 архимандрит
Киндзберг, аустр. посланик 36
Кипријан, митрополит 149

Кирил в. св. апостоли Ђирило и
 Методије
Кириловић, Димитрије 179
Кићовић, Мираш 64, 93, 94, 153, 180
Кнежевић (Књажевич), Димитрије
 Максимович 134
Ковачек, Божидар 180
Ковијанић, Ристо 180
Козачински, Емануило 79
Колар, Јан 76
Колер, гроф 78, 180
Коломан, краљ 117
Копитар, Јернеј 80, 83, 86-88, 90, 92, 102-107, 112, 128, 135, 149, 153, 156, 158
Константиновић, Зоран 135, 136, 180
Костић, Лаза 71, 160, 180
Костић, Лазо М. 157, 180
Костић, Милан П. 180
Костић, Мита 18, 78, 180, 186
Кузмани 76
Кукуљевић Сакцински, Иван 122, 125, 129, 137, 141, 181
Кундек, Јосип 111
Курелац Фран 141
Куретић, Богдан 136

Л

Лазар Гребельанович (кнез Лазар) 15
Леноар (Људевит Звјерковски) 49
Леополд I Велики, цар 36, 38,
 Леополд II, цар 186
Лесковац, Младен 181
Лончаревић 141
Лотић, Љубомир 181
Луј XIV, краљ 24
Лукијан Мушицки, владика 70, 75, 77, 86, 90, 93, 94, 98-104, 106, 107, 110, 136, 144, 148, 153, 154, 162, 172, 182
Луковић Пјановић, Олга 181

Љ

Љубибратић, Павле 93
Љушић, Радош 58, 181

М

Магарашевић, Георгије 65, 125, 153, 154
 Мажуранић, Антун 134
 Мажуранић, Иван 134, 136-138, 140
 Малетин, Марко 177, 181
 Мамузић, Илија 116, 117, 125, 133, 147, 148, 181
 Маретић, Томислав 139, 144, 145
 Марија Терезија, царица 81
 Маринковић, Боривоје 90, 143, 155, 178
 Марић, Јосип 111
 Марић, Светислав 181
 Марицки Гађански, Ксенија 181
 Марјановић, Стјепан 132
 Марсиљи, гроф 36
 Мартиновић, опат Игњат 176
 Мартић, фра Грга 59, 132
 Матасовић, Јосип 69, 70, 129, 181
 Мефистофел 102
 Метличић, Јово 59,
 Мијатовић, Чедомил 189
 Миклошић, Фрања 137
 Милетић, Светозар 59, 155, 168, 169, 187, 181
 Милисавец, Живан 67, 118, 150, 157-161, 181
 Милитар, Трива 182
 Милићевић, Милан Ђ. 17, 18, 182
 Милованов, Лука 154
 Мировук, Јосиф 154
 Милојевић, Милош С. 182
 Милорадовић, Михаило 43
 Милосављевић, Вера 182
 Милосављевић, Петар 110, 182
 Милутиновић, Коста Н. 59, 124, 182
 Милутиновић, Никола 182
 Милутиновић Сарајлија, Сима 63, 125
 Мићић, Радован 162, 182
 Михаиловић, Георгије 182
 Михајловић, командант фрајкора 5
 Младеновић, Александар 71-73, 79
 Моцарт, Амадеус 95, 98
 Мркаљ, Сава 74, 82-84, 154, 183, 182
 Мухамед 115
 Мушицки, Ђорђе 94, 95, 182
 Мушицки, Лукијан в. Лукијан
 Мушицки, владика
 Мушкатиновић, Јован 109, 154

Н

Надажди, Михаљ 36
 Надеждин, Николај Иванович 134
 Наполеон 7, 21, 22, 24-26, 34, 35, 41, 44, 45, 47, 48, 73, 111, 154
 Неђић, Мартин 132
 Неђић, Милан 159
 Немчић, Антун 111, 118
 Ненадовић, кнез Алекса 32
 Ненадовић, прота Матија 5, 6, 7, 32, 48
 Неранђић Зорић, Сименон, генерал 5
 Нерон, цар 28
 Никанор Грујић, владика 177
 Никић, Федор 160, 182
 Никифоров, К. В. 61, 182
 Николај Велимировић, владика 163, 176
 Нинковић, Петар 159
 Новак, Виктор 66, 112, 125-127, 134, 136, 139, 142, 144, 146, 158 183
 Новаков, Драгољуб 183
 Новаковић, Релја 183
 Новаковић, Стефан 166
 Новаковић, Стојан 67, 150, 183
 Новаковић Чардаклија, Петар 6, 17, 44
 Нодје, Шарл 153

Њ

Његош, владика Петар II Петровић
 58, 63, 66, 101, 118, 125

О

Обрадовић, Доситеј ("Теодосије") 5, 6, 8, 15, 17, 32, 66, 68, 83, 84, 115-117, 156, 162, 164, 171, 173, 180, 183
 Обреновић, кнез Милош 41, 58, 65, 91, 106, 136
 Обреновић, кнез Михаило 53, 155
 Орфелин, Захарија 156
 Остојић, Стево 183
 Остојић, Тихомир 159, 160, 183
 Офел (Јернеј Копитар) 95, 98
 Орфеј 95, 98

П

Павић, Армин 146
 Павић, Милорад 70-73, 183
 Павле (Павео) Кенгелац, архимандрит
 32, 77, 84, 97
 Павловић, Теодор 56, 63, 75, 118, 120,
 125, 127, 128, 131, 133, 184
 Паланчанин, Сава 177
 Панковић, Душан 184
 Пантелић, 147
 Пасарић, А. 124
 Пацел, Винко 137, 140, 143, 144
 Пачић, Јован 116
 Пеичић, Константин 66, 184
 Петар I Велики, цар 15, 25, 33, 43, 81,
 169
 Петар Петровић, владика 180
 Петрановић, Божидар 138, 139
 Петрик, Геза 184
 Петровић, Александар 184
 Петровић, Бошко 70
 Петровић, Вељко 169, 184
 Петровић, Макарије 77
 Петровић Алас, Михаило 184
 Петровић, Никола 184
 Петровић Сремоподлужанин, Петар
 175
 Петровић, Сава 81
 Петровић, Теодора 159, 184
 Пиколомини, генерал 39
 Пиндар 94
 Пишчевић, Симеон 70, 71, 80
 Платон Атанацковић, владика 71, 75,
 88, 89, 91, 117, 134, 135, 148, 149,
 157, 179
 Погодин 76
 Полит Десанчић, Михаило 59, 60, 141,
 155
 Поповић, Дионисије в. Дионисије,
 владика
 Поповић, Душан J 7, 8, 9, 15, 16, 18, 19,
 20, 32-34, 165, 169, 179, 184
 Поповић Мостарски, Јован 94
 Поповић Стерија, Јован 54, 72, 77, 116,
 135, 168, 183
 Поповић, Миодраг 139, 184, 185
 Поповић, Павле 185
 Поповић, Павле (песник) 185

Поповић, Стеван В. 66
 Прелог, Милан 136, 185
 Прерадовић, Петар 123, 134
 Проданов, Емилија С. 185
 Протић, Милан Ст. 185
 Пуцић, Медо 124
 Пуцић, Нико Велики 124

Р

Радичевић, Бранко 66, 100
 Радојчић, Никола 7, 70, 157, 185
 Радонић, Јован 18, 36, 37, 38, 39, 40, 41,
 185, 186
 Рајић, Јован 32, 156
 Рајковић, Ђорђе 97, 102, 104, 175, 186
 Раковац, Драгутин 111
 Растегорац, Иван 186
 Рачани 79
 Рачки, Фрања 189
 Ристић, Јован 134
 Руварац, Димитрије 129, 130, 145, 146,
 169, 186
 Руварац, Иларион 66, 68, 69, 169, 187
 Румјанцев, кнез 92
 Русо, Жан-Жак 176

С

Сава II Бранковић, митрополит 35, 43
 Савковић, Јован 18, 187
 Самарџић, Радован 19, 187
 Самборски, прота Андреј
 Атанасијевић 44
 Свети апостоли Ђирило и Методије
 96, 98, 104, 114, 116, 117, 149, 150
 Свети Јероним 116
 Свети Сава (Немањић) 163, 184
 Секулић, Лаза 187
 Селимовић, Меша 70, 187
 Сигисмунд, краљ 37
 Симић, Живојин 175
 Скерлић, Јован 67, 118, 169, 187
 Слијепчевић, Ђоко 187
 Смодек, Матија 111
 Смодлака, Јосип 187
 Стајић, Васа 181, 187
 Стаматовић, прота Павле 116

Станоје Главаш 20

Станојевић, Лазар 107, 155

Станојевић, Станоје 155, 183, 187

Старчевић, Антун 60, 123, 138, 139, 143

Стејић, Јован 90, 135

Степанов, Љубомир 176

Стипетић, Драг. 142

Стефан Стратимировић, митрополит

6, 8, 15, 17, 19, 20, 35, 41, 42, 44-48,
51, 77, 85, 97, 102, 103, 153, 165, 166,
169, 170, 185, 186

Стојадиновић Српкиња, Милица 92,
116, 187

Стојановић, дум Иван (Каноник) 124

Стојановић, Лазар 107, 155

Стојановић, Љубомир 83, 85, 89, 90, 91,
132, 161, 187

Стојачковић, Александар 175, 188

Стојковић, Андрија Б. 188

Стојковић, Атанасије 15, 44,

Страњаковић, Драгослав 35, 48, 49, 188

Стратимировић, Ђорђе 134

Суботић, Јован 82, 152, 155, 159, 160, 188

Суворов 79

Сундечић, Јован 134

Т

Тадић, Јорјо 126

Текелија, Алка 109

Текелија, Јован 109

Текелија, Петар 188

Текелија (Тукелија), Ранко 108, 109

Теодосије, кнез у Карађорђевоу
устанку 20

Тирол, Димитрије 154, 159, 188

Тито, Јосип Броз 61

Ткалчић, Иван 144

Тодоровић, Младомир А. 152, 188

Топаловић, Мате 128, 129, 130, 134, 136

Трлајић, Глигорије 15

Тургењев, А. И. 185

Ђ

Ђоровић, Владимир 188

Ђосић, Добрица 188

Ф

Фабрис, Антун 59

Ферић, Ђуро 109

Филиповић, Андрија 132

Филиповић, Теодор (Божићар
Грујовић) 6, 44

Фодрош 141

Форишковић, Александар 25, 69, 95,
131, 157, 188

Франкопан, Фран Кристоф 36

Франц I, цар 7, 32, 33, 170

Франц Јозеф (Фрања Јосип), цар 138

Фриган, Вјекослав 141

Х

Хабзбурговци, царска династија 34, 39,
40, 147

Хајден 95, 98

Ханибал 10

Ханка, В. 76

Харалампије 156

Хаџић, Антоније 155, 180, 188

Хаџић, Јован (Милош Светић) 56, 57,
64, 77, 82, 93, 94, 118, 135, 153-155,
188

Херкел 76

Хранислав 103

Христос, Исус 103, 167

Ц

Цар, Стјепан 138

Церовић, Љубивоје 188

Црњански, Милош 16, 68, 140, 169, 189

Ч

Чавловић, Павле 141, 142

Чапловић, Јован 189

Чарнојевић, Арсеније III в. Арсеније
III, патријарх

Чарториски, кнез Адам 23, 35, 44 46,
48, 49, 54, 57

Чурчић, Лазар 109, 177, 189

Ш

Шафарик, Јанко 56, 76, 135

Шафарик, Павле Јозеф 102, 104, 105,
110, 111, 115, 126, 153, 154, 156,
159, 160, 189

Шербан Кантакузин, влашки кнез 42

Шмитфелд, барон Јохан, генерал 165

Штос, Павао 111

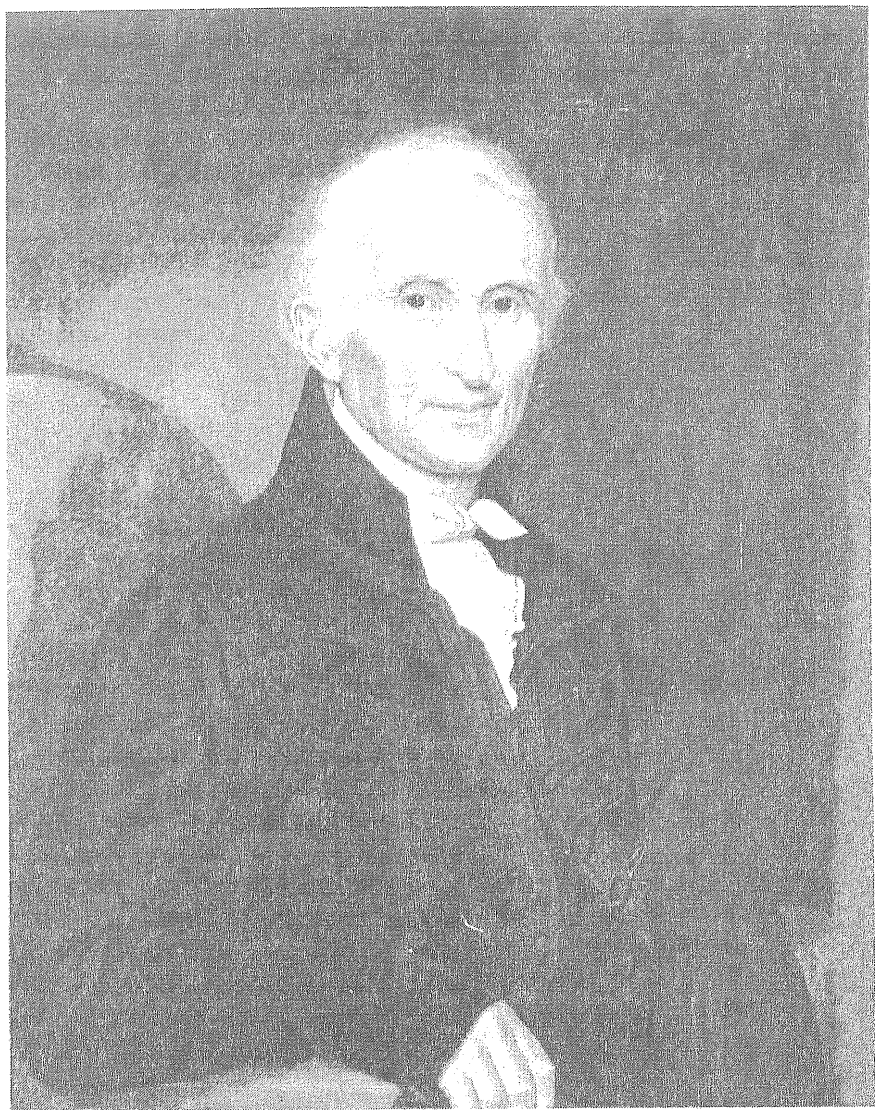
Штросмајер, бискуп Јосип Јурај 53, 57,
58, 107, 124, 155, 158, 161, 182

Штур, Људевит 76

Шутић Кабиљо, Симха 189

Шухај, Мирко 141

ПРИЛОЗИ



Сава Текелија (1761-1842)
Уље на платну, рад сликара Јована Поповића
Матица српска у Новом Саду



Јован Текелија (друга половина 17. века – 1721)
пуковник, командант Српске милиције у Поморишју
Уље на платну, рад непознатог аутора
Галерија Матице српске у Новом Саду



*Pierre Tököly
Maréchal de Camp
en Russie*

Петар Текелија (1720-1792), високи официр у руској војсци,
коме је Сава Текелија, као стрицу, посветио Докторску дисертацију.
Гравира штампана у књизи 1786.

DISSERTATIO
 IVRIDICA
 DE CAUSA,
 ET
 FINE CIVITATIS,
 VNA CVM
 POSITIONIBVS
 EX VNIVERSA IVRISPRVDENTIA,
 QVAS
 EXANTLATIS EX OMNI IVRE
 RIGOROSIS EXAMINIBVS
 ANNVENTE INCL. FACVLTATE IVRIDICA
 PRO CONSEQUENDA
 DOCTORALI LAVREA
 IN CELEBERRIMA
 VNIVERSITATE PESTIENSI
 PVBLICAE DISQVSSIONI SVBMITTIT
 S A B B A T O K O L E G I U M
 DISPVTABITVR
 IN PALATIO VNIVERSITATIS
 DIE XXVI. MENSIS MAII MDCCLXXXVI.
 PESTINI,
 EX OFFICINA IOSEPHI GODOFREDI LEITNER,
 AD FORVM FISCIVM IN DOMO TERPENDIANA.

Насловна страна Докторске дисертације Саве Текелије,
 штампане па одбраћене на Пештанском универзитету 26. маја 1786.

S E R M O
 Q V E M
 SABBAS TÖKÖLY
 QVA DEPV TATVS
 A D N A T I O N A L E M
 ILLYRICVM CONGRESSVM
 IN SESSIONE, TEMESVARINI
Die 9na Septembris Anno 1790.
 CELEBRATA, IDIOMATE NATIONALI FECIT,
 IN LINGVAM LATINAM
 TRADVCTVS.

1860



PESTINI,
 Typis FRANCISCI AVGVSTINI PATZKO 1791.

Насловна страна на латински језик преведене чувене
 Беседе Саве Текелије одржане на Српском црквенонародном сабору
 у Темишвару 9. септембра 1790. и штампане 1791. године



Сава Текелија у младости
Уље на платну, рад Георгија Тенецког
Галерија Матице српске у Новом Саду

Рис. 1. 12/2011

Differtatio
Brevis ac Sincera
Hungari Auctoris
de
GENTE SERBICA
perperam
RASCIANA
~~dicta~~
ejusque Meritis ac fatis
in
Hungaria.
Cum Appendice
Privilegiorum
eidem Genti elargitorum.

1790.

Насловна страна Расправе о Србима на латинском језику
штампане 1790. без имена аутора
С разлогом се доказује да је аутор књиге Сава Текелија.

Kur z g e f a s s t e
A b h a n d l u n g
über die
V e r d i e n s t e u n d S c h i k s a l e
der
serbischen
o d e r
razischen Nation,
in dem
K ö n i g r e i c h e U n g a r n,
V o n
einem hungarischen Patriot.
Mit einem Anhang
d e r
derselben verliehenen Privilegien.

Neusatz und Belgrad,
bei a n n u e l J a n k o w i t s , 1791.

Насловна страна исте Текелијине Расправе о Србима
преведене на немачки језик
Штампао Емануел (Манојло) Јанковић (Нови Сад – Београд 1791).

РАЗЛОГЪ

краткій и истинный Списатели Маѣара

0

НАРОДУ СРБСКОМЪ,

погрѣшно

РАСЦІАНСКОМЪ

названомъ,

и о нѣговымъ заслугама и приключеніями

у

МАЋАРСКОЙ

1790.

препечатанъ и на ербскій языкъ

преведень.



У' КАРЛОВЦЫ.

Тѣнографіа Митрополітско-Гимназіална.

1860.

Насловна страна исте Текелијине Расправе о Србима
у преводу на српски језик
Објавио Александар Стојачковић у својој, такође анонимној, књизи на
немачком језику о пореклу угарске круне.

E i n e s
f r e y m ü t h i g e n,
u n d
u n p a r t h e y i s c h e n
U n g a r n s
E r ö r t e r u n g d e r F r a g e n :

Welche Rücksicht verdienen die Griechen in Ungarn unter andern hier wohnenden Nationen, und in welcher Verbindung sie da mit der raißischen, oder sogenannten illyrischen Nation stehen?

Zur gründlichen Wiederlegung der unlängst unter dem Titel: *Dissertatio de Gente Serbica perperam Rasciana* erschienenen Brochüre, in soweit darinn die griechische Nation angegriffen ist.



1 7 9 1.

Насловна страна анонимне књиге на немачком језику
у којој се полемише са ставовима Текелијине Расправе о Србима

ГБ 187

С. Т.

ЕДНОГА АРАЂАНИНА

НАЧЕРТАНИЕ

ОСНОВАНІЯ

ЗА ОБУЧЕНИЕ

СЕРБСКЕ ДѢЦЕ

У

АРАДУ УРѢДИТИ ИМѢЮЩА

АРАДСКОМЪ ОБШЕСТВУ ПОДНЕЩЕНО.



26.

54.10

БИБЛИОТЕКА

МАТИЦЕ СРБСКЕ

ВЪ БУДИМЪ,

Печатано при Кралевскомъ Университетѣ.

С. Н. 1921 798.

Насловна страна књиге *Једнога Арађанина начертаније...*
која садржи просветитељски програм Саве Текелије
Штампано у Будиму 1798. године.

XV 524

РИМЛЯНИ

У
ШПАНИИ,

по

Списанію Вашсона Англичанина.
ПРЕВЕДЕНО НА СРБСКІЙ ЕЗЫК
через

САВВУ от ТЮКЕЛИ,
с примѣчаніями, и краткимъ додаткомъ Правилъ,
и Упражненія военнаго, Управленія Сраженій,
и Укрепленія Мѣстахъ.



106

ВЪ БУДИНѢ ГРАДѢ,
Печатано писмены Славено-Сербскія Печатни
Кралевскаго Всеучилища Пештанскаго

СН. 297

1805.

Насловна страна кѣйге *Римляни у Шпанији*
намењене као лектира и политичка порука Карађорђевиѣм устаницима
Штампана у Будиму 1805.

L. v. v. v.
E r i e t e r.
1823

Walachen nicht Römischer Abkunft
sind,

und dieß nicht aus ihrer
Italienisch : Slavischen Sprache
f o l g t.

Vom
F. N. a. t. h. v. * * * *Tököly.*


H a l l e,
in der Gebauerschen Buchhandlung.
1823.



Насловна страна прве Текелијине књиге о Власима на немачком језику
Штампано у Халеу старањем Вука Караџића 1823.

Erweis,
Daß die Walachen nicht römischer
Abkunft sind,

၁၈၆

dies nicht aus ihrer italienisch-slavischen
Sprache folgt.

mehreren Gründen vermehrt, und in die malachische
Sprache übersezt durch S. T.

А Р Ы Т А Р Ы

НѢ ВЛАХІН СЪЮ РЪМЯНИН НОСѢ ДЕ ВІЦЪ
РОМАНИН,

w h

КЗ РЗДЖИНЗ АЧѢА ДИН ЛИМБЗ ЛШР
СЛАВЕНѢСКЗ МЕСТЕКАТЗ КЧ ТАЛНА-
НѢСКЗ НЧ СѢ УРМАЗА.

Димеъ иѣмцлскъ пре чѣ рѣмѣнаскъ атодръ,
ши кѣ ман мѣате мѣртѣрїѣ амѣлцитъ
прин О. Т.

Q f e n

gedruckt mit k. ung. Universitäts-Schriften. 1827.
Zu finden bey J. Eggenberger Buchhändler in Pesth.

Насловна страна друге Текелијине књиге о Власима
на немачком и на румунском језику
Штампано у Будиму 1827.



Теодор Павловић (1804-1854)
секретар Матице српске, уредник Летописа, покретач и уредник
Сербског народног листа (1835-1848) и
Сербских народних новина (1838-1849)
Рад Аксентија Мародића, Матица српска у Новом Саду

СЕРБСКІЙ НАРОДНЫЙ ЛИСТЪ

Ч. 25-о) Превысока мудрость и ученость иже на Небу стон, (25-ого Декаврія. 1838.)
Сообщити добро и полезно, то су труды мои.



Број Сербског народног листа посвећен Сави Текелији
На следећим страницама текст уредника Теодора Павловића
о Сави Текелији са два Текелијина писма Павловићу

Савва Тёкёли отъ Кевермеша, Кралъвскій Совѣтникъ, Златно Надпетице Кавалеръ, и выше Славны Меѣа Засѣдатель.

Wirke Gutes, du nährst der Menschheit göttliche Pflanze
Süße Schönes, du freust Keime der göttlichen aus.
Schiller.

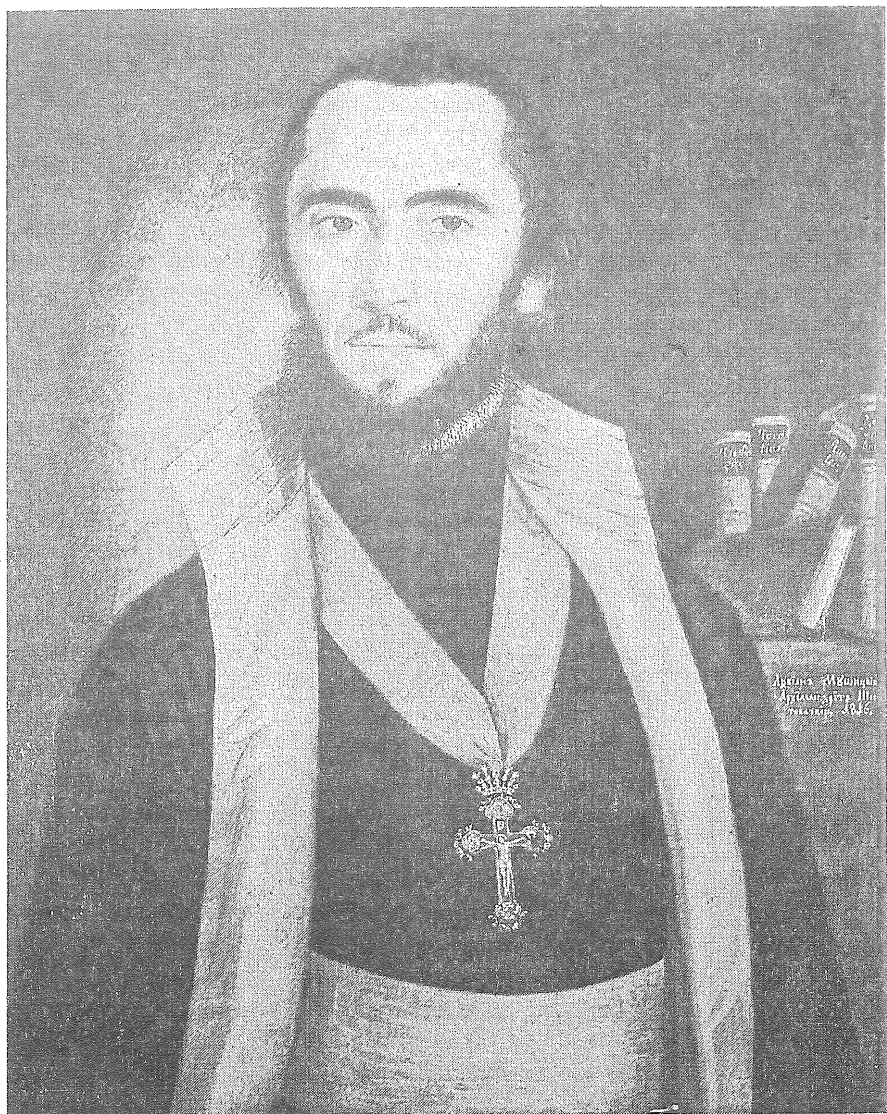
Высокоплеменитородный Господинъ Савва Тёкёли родіо се 1762, у Старомъ Араду, одъ нѣговы юначкій прадедова сазыданомъ граду, гди и садъ, у свога славній дѣли пребогатогъ живота 74-ой години, сребровласномъ сѣдиномъ дично украшенъ, едашъ одъ найстаріи славны Сербскій стараца, на славу, и ползу и подпору, на радость, дику и утѣху Сербскога Рода живи. Трудолюбивый землѣдѣлецъ, одъ раного ютра преко целогъ дана черну землю припосава, златномъ ю пшеениномъ засѣва, зной съ чела таруѣи ниву свою обдѣлава; а у вече уморенъ седа, погледъ на трудъ свой бацы, како ѣе му нива процветати, колике ѣе плоде прииети, размышлява, и кадъ сунце занѣе пунъ надежде, пунъ задовольства, утѣшенъ куѣи враѣа се: тако человекъ добаръ и добродѣтельнъ, кои целогъ живота, на све стране и словомъ и дѣломъ ради, кадъ се вечеръ века приближи, на свою, семенемъ доброгъ и красногъ богато засѣну, трудолюбиво обдѣлану ниву живота погледа, како му величественно усевъ цвета, види, колике ѣе и како красне плоде и ползе Роду, Отечеству и целомъ Човечеству труд и добра дѣла нѣгова припосити, кадъ размысли, нѣе иначе могуѣе, но душа се нѣгова тихимъ, небеснымъ задовольствомъ преписунити мора, онъ сладостно утѣшенъ сунце живота свога заназити види, и мирно и спокойною отцу небесномъ куѣи враѣа се: тако выспренный старецъ нашъ, на ниву славны дѣла и дѣланія свои задовольнымъ сердцемъ гледи; и трудомъ и попеченіемъ о Роду,

Отечеству и Човечеству уморену старостъ на яку добродѣтели свое штаку ослаблюѣи, изъ медоточногъ извора соиѣсти, да е Богомъ опредѣлено нѣмуполъ совѣстно, прилѣжно обдѣлаю, новогъ живота напштакъ почерпаваюѣи, крѣпакъ тѣломъ, бодаръ духомъ, пунъ іошть дѣлательногъ живота, красна своя дѣла умножавати не престае, Роду наипаче Сербскомъ единако радеѣи, живи, и ако топле сузо благодарности дрво живота спасительно заливаю, ако Богъ усердне молитве сырорты Сербскій Музе сынова прійма, іошть и столѣтіе пережити ѣе! Какве су Высокородногъ Г. Савве Тёкёли заслуге спрама Цара и Отечества, зна и признае цело Отечество, признае Царство, кое га е своимъ Совѣтникомъ и Кавалеромъ милостиво наименовати изволело; какве су Нѣгове заслуге о просвѣщенію Народа Сербскогъ непосредствене, сирѣчь као списатели, знаю и признаю Сербскій Учени и Книжници; шта е Г. Савва Тёкёли за Рода Сербскогъ просвѣщеніе посредствено учинио, знаду Сербскій списатели, учатели и ученицы, знаду сви, кои су на путу у храмъ Муза путуиѣи, у лужи се и потреби находили Сербскій сынови, каковій е стотину веѣе помагао и стотину и садъ помаже и великодушно ущедрова; каково е столпе Савва Тёкёли себи подигао, Веру и Церкву нашу хранѣи и подпомагаюѣи, показую толике Тёкёлине задушбине, толики одъ нѣга ущедрени, или сохраниѣи, или сазыдани свети храмови; съ едномъ речи Сербскій родъ зна и признае, да е Савва Тёкёли Сербскій ревнитель и благодѣтель. По едина дѣла дивногъ овогъ Родлюбца изчислявати, и цело нѣгово живописаніе овде ставити, значило бы найлепше цвѣѣе брати, цвѣѣе красоте и добродѣтели сабирати, у величественный венацъ га сплести и съ нѣвымъ Сербскій Храмъ Славе наиктити, но той желни нашой задоства учинити, добродѣтель нѣгово забраное намъ, ерь овако намъ еданпуть дивный мужъ овай писа: „Благородный Госпо-

дине, маѣ любезный! Черезъ у второй части Лѣтописа текущаго лѣта, находящеся посвященіе Ваше, мени учинѣное, заслуги моя по мнѣнію моему прескомѣре возвеличиваю се; не знаю, бы ли Ка-то на погребу моемъ о нѣмъ тако судію. Мене што се тѣче, и нисамъ никому, кон-ме е за тако што пытаю, дозволю, кон-мени писати, Ваше е усердіе прескочило обич-ный рядъ вопроса, сада ми дакле ино не остае, развѣ Вамъ благодарити за показаное мени то е усердно почитаніе, молящи Васъ, да, ако бы сте у будуще у мон-дѣли што похвалоу нашии, таково изво-лили до послѣ мое смерти задержати, и тако отъ люди удалили мнѣніе то, аки бы я похвадожаждуъ быю, и того ра-ди што вѣбудъ за общее Рода добро учиню и пр. и пр. Вашъ Савва Тьюкюли.“

Тако само она чиста, надъ свачимъ земнымъ узвышена, божествена добродѣ-тель говори, и мужа тако выпреногъ, мужа, коме е такова добродѣтель свой-ствена, животь и дѣла описвати Исто-ріа себи право задержавъ, ту же она злат-ный слогъ начертана до века и достойно бла-стати. Мы жемо се пакъ тако выпреной заповести покорити, и Иѣгову добродѣ-тель, дивеѣнію іюй се, у молчанно, по у-толико выше обожавати, колико е до-бродѣтель и добродѣтельствующъ у да-нашимъ свету реѣ, и гди се покаже, као какво чудесно появленіе на мрач-номъ небу, светлостію своіомъ свію взоръ и удивленіе на себе привлечити мора. Да! да! верло е редко данасъ добро-чинство и благодѣтельствующъ. — Ко ово не веруе, нека намъ одговори, коме? коме на память пада, изъ собственогъ по-бужденія трудити се, на све страхе бра-ту и Роду своему добрачинити? Савва е Тѣкѣл и еданъ отъ тій редкій добродѣ-тельствующій мужава, онъ е первый одъ редкій Сербскій благодѣтеля: допусти дакле Високородный Господине, да децы Сербской Сербскогъ благодѣтеляногъ от-ца, да сыротини Сербскій благодѣтеля нѣногъ лично познати дамо, да Листъ Народный Твоимъ, аки Народнѣгъ бла-

годѣтеля, образомъ украсимо; Народъ же у образу Твоемъ образъ истинногъ ро-долюбія сматрати, и на почитаніе по-днимъ га потомкомъ своимъ предавати. Но іошъ едно овде явно и благодарно признати за свету дужность держимо: и Листъ бы овай сирѣчь излазити у полакъ престати морао, да опять Г. Савва Тѣ-кѣли у найвеѣйшей нужди у помоѣ при-текао и новаца позаймію нѣ, и то съ овимъ родолюбіемъ пунимъ сердечнимъ из-раженіемъ: „Благородный Господине! Я самъ Вами казао съ почетка, каѣ сте ми намѣреніе Ваше явили, да у благо-запастіи будете, изъ кога е тяжело изити, изъ причине те, что овде у нашемъ Цар-ству, кои бы тай Листъ читали, скоро-вѣча часть (ибо е привикла) воли нѣ-мецки читати, нежели на своемъ языку, ово е жалостно. Но Господине, да мо-гу Вамъ показати, колико я уважавамъ Сербскій Народный Листъ и изображеніе любимого ми народа Сербскаго, то я жертву народнѣмъ томъ изображенію и садъ приносимъ, и радовати се буду, ако-тымъ начиномъ Вашу честь, и способъ народнѣгъ просвѣщенія удержати и спа-сти узмогу. Я не задерживамъ до смер-ти, каѣ отъ новца никаку ползу чо-вѣкъ имати може, него и дотле удержи-вамъ се отъ свои трошкова, да бы на олтарь народа что годъ дати могао, то е све, что учинити могу за садъ, и пр. и пр. Савва Тьюкюли.“ То су речи исти-ногъ примѣрногъ родолюбія, тако само онай говори, кон Родъ паче свега на све-ту любви: допусти дакле милостивый и родолюбивый Ревнитель, да и ово особе-но благодѣянне благодарнымъ чувствомъ препиунѣни споменемо, да ти сердеч-но благодареніе явно принесемо, да бла-годѣянніа споменъ яви овде ставимо, да ти споменикъ везите благодарности подигнемо; мы жемо само тако чу-пствама и нашимъ и чувствама целогъ Ро-да Сербскогъ право учинити, Ты намъ се пакъ таковій великій дѣли Твои іошъ дуго дичи и поноси!



Владика Лукијан Мушицки (1777-1837)
Рад Павела Ђурковића, Музеј Српске православне цркве у Београду

Матица српска је 1840. трошком Саве Текелије штампала
другу књигу *Лукијана Мушицког стихотворенија*.

ВЫСОКО СРЪСЪВЪЩЕНЪИШИИ ГДИНЕ!

Извините закосненіе ѿвета моего сверхъ Вашего драгоценнаго Писанія, змнница во нѣстколинкѣ днен ко одрѣ удержашема, и нынѣ еще не со всемъ здрав. В томъ писмѣ изволнсте изяснитиса, акѡ вы ненадѣлалса томѣ мѣченію ко установленію писанія, азъ имѣю честь вамъ опомандти Стѣхъ ихъ писахъ Гдинѣ Гѣпкѣ Мѣшицкомѣ, и соопцихъ Гд. Гѣкотичемъ „кто скокъ изгѣви, и правогъ посрне с' пѣта-владѣи маглои сметенъ безъ прѣта по снѣгѣ-падъ у амѣ доцне-се раскамъ-трекеникъ что остави. Тако и есть мы оставили набаудати правила ученаго нашего азыка; училиса иностранномѣ, нынѣ хоцемъ писати нашимъ азыкомъ, и нынѣ топерво видимъ, акѡ его незнаемъ, стѣдъ насъ нападаетъ признатиса акѡ незнаемъ свои азыкъ, и чтобы закрити невѣжество наше, хѣдимъго, акѡ Лисъ гроздіе. Ut sapere videantur coelum vituperant. Прежде 26. Аѣтъ акѣ писахъ помандомъ Гд. Мѣшицкомѣ, иже воашею причиною высть, что младешъ ѿважиласа не по правилѣ писати, но шѣетъ акѡже Арѣмандъ. Кенгедацъ угрожае глагола: акѡ пишѣтъ по правиламъ вави Гмилане“ егда правила своего азыка незнаютъ, и такѡ верѣтса за простѣйшихъ нарѣчій, укѣреныхъ сѣиныхъ, что хотѣ какѡ хѣдѡ, и прекративъ писаши всегда допрѣ вѣдетъ, оваче и ѿ сего младешъ хѣже дѣлаетъ спортающа нарѣчія, акѣ знаютъ, коеже прочія, акѣ незнаютъ, скѣтомъ вави Гмилане прекрили, и пишѣтъ акѡ ниже вави глаголютъ! Но зачемъ ученыи людѣ имъ сѣдѣютъ, и себе за носъ вестити пѣскаютъ, томѣ днѣсе о! Скѣтѣ! Не лѣчше, и похвалѣ вы было намъ возвратитиса нашему правилу Главенскому азыку, акѣ есть истинный Срѣскій, Рѣсенъ во ѿ насъ вѣаша, и предѣлаша по своему, оваче основаніе

Одломакъ Текелиѣиногъ писма владыци Платону – покушаѣ очуваѣа заборавленогъ славенскогъ језика

Изъ кнѣге Вука Стеф. Караѣића и Саве Текелије Писма Високопрѣосвѣтеноме госпѣдину Платону Атанацковичу, православномѣ владыци Будимскоме, о српскомъ правопису са особитѣјемъ додацима о српскомъ језику издате у Бечу 1845.

ЖИВОТ
САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ,

БЕЗСМРТНОГ БЛАГОДѢТЕЉА

НАРОДА СРБСКОГ.

ОПИСАО

И СПОМЕНУ ЊЕГОВОМ 17. АВГУСТА 1861 ГОДИНЕ

ПРИЛИКОМ СВЕТКОВИНЕ ЊЕГОВЕ СТОГОДИШЊИЦЕ

ПОСВЕТИО

Др. Јов. Субботић.

—+*+—

Издали Матица Србска.

У БУДИМУ.

Тиском кр. свесучилишта пештањског.

1861.

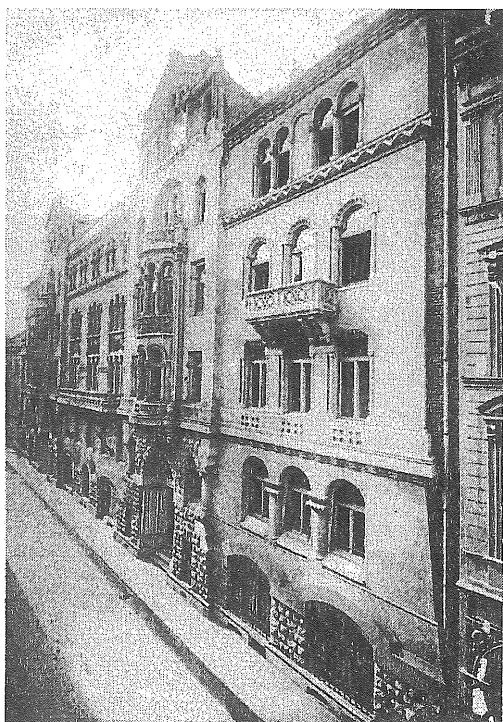
Насловна страна књиге Јована Суботића о Сави Текелији
Књига је написана поводом прославе стогодишњице Текелијевог рођења
1861, а изашла је из штампе 1862.



Свечани портрет Саве Текелије израђен
поводом прославе стогодишњице рођења
Уље на платну 158,5 x 238 cm, рад сликара Мора Тана
Галерија Матице српске у Новом Саду

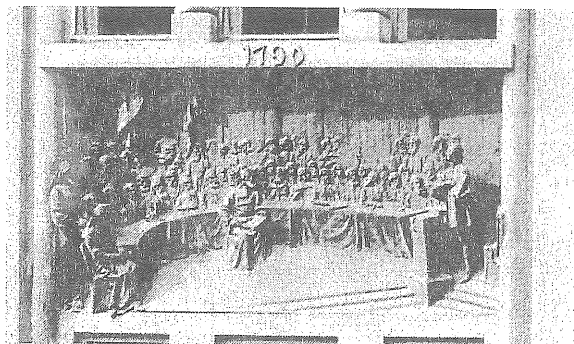


Стара зграда
Текелијанума у Пешти

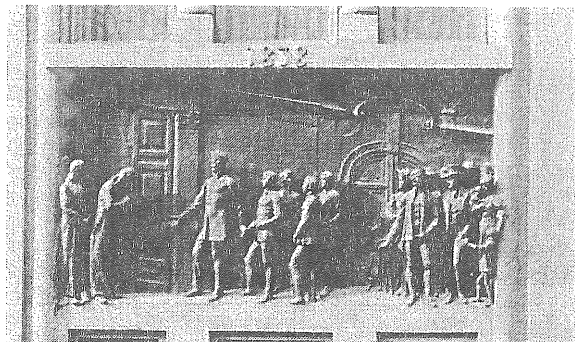


Нова зграда Текелијанума
подигнута у Будимпешти
1907.

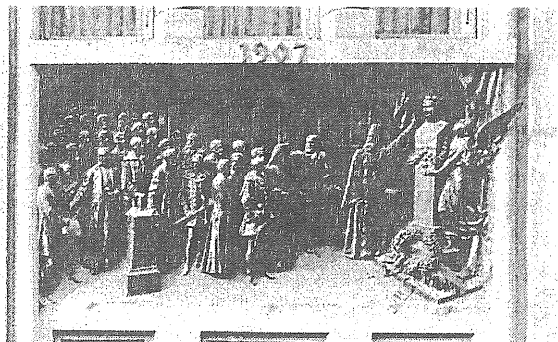
Сцена заседања Темишварског народноцрквеног сабора 1790. приказује тренутак када Сава Текелија (стојећа фигура десно) држи говор.



Сцена отварања Текелијанума 1838. Сава Текелија уводи српске студенте у њихов дом, истовремено и дом Матице српске.



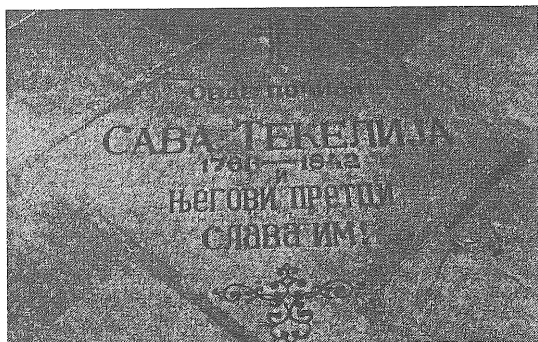
Сцена отварања нове зграде Текелијанума 1907. године. Патријарх Георгије Бранковић открива бисту са ликом Саве Текелије.



Рељефи на фасади нове зграде Текелијанума у Будимпешти постављени 1908. Рад Лајоша Генција.
Рељефи приказују значајне моменте из живота Саве Текелије и Текелијанума.



Храм Св. апостола Петра и Павла
– Текелијина црква у Араду,
задужбина Савиног прадеде
Јована подигнута почетком 18.
века.



Надгробна плоча у патосу
Текелијине цркве постављена 1959.
настојањем и трошком Православне
српске црквене општине у Араду и
проте Драгутина Остојића. Овим је
обележен гроб Саве Текелије и
његових предака.

САДРЖАЈ

СТРАТЕГИЈА ОСЛОБОЂЕЊА (Мапа српских земаља и Римљани у Шпанији)	5
Србија, српске земље и српска држава	7
Ослобођење сопственим снагама	9
Текелијино српство на испиту	16
 ВЕЛИКА СРПСКА ДРЖАВА – ФАКТОР РАВНОТЕЖЕ У ЕВРОПИ (Писмо Наполеону)	 21
Национализам – право сваког народа на слободу	21
Срби – више него сила другог реда	26
 СРПСКА ИДЕЈА – СТОЖЕР УЈЕДИЊЕЊА	 35
Ђорђе Бранковић – обновитељ српске државне идеје	36
Стратимировићев рускословенски концепт	42
Гарашанинов тајни увоз југословенског концепта у Србију	48
 САВА ТЕКЕЛИЈА У СРПСКОМ КУЛТУРНОМ ПОКРЕТУ (писма, песме, белешке и други текстови)	 63
Каквим је језиком писао Сава Текелија	67
Језичка политика: и народни и црквенословенски језик	75
Подршка и критика Вуку	85
Молба и критика Лукијану Мушицком	93
Сваком своје	107
Однос према илирском покрету	110
Текелија и Вук на истој страни	131
Матица српска – чувар славенског језика	148
 ЗАКЉУЧАК	 163
 НАВЕДЕНА ЛИТЕРАТУРА	 175
 SUMMARY	 191
 РЕГИСТАР ИМЕНА	 195
 ПРИЛОЗИ	 203